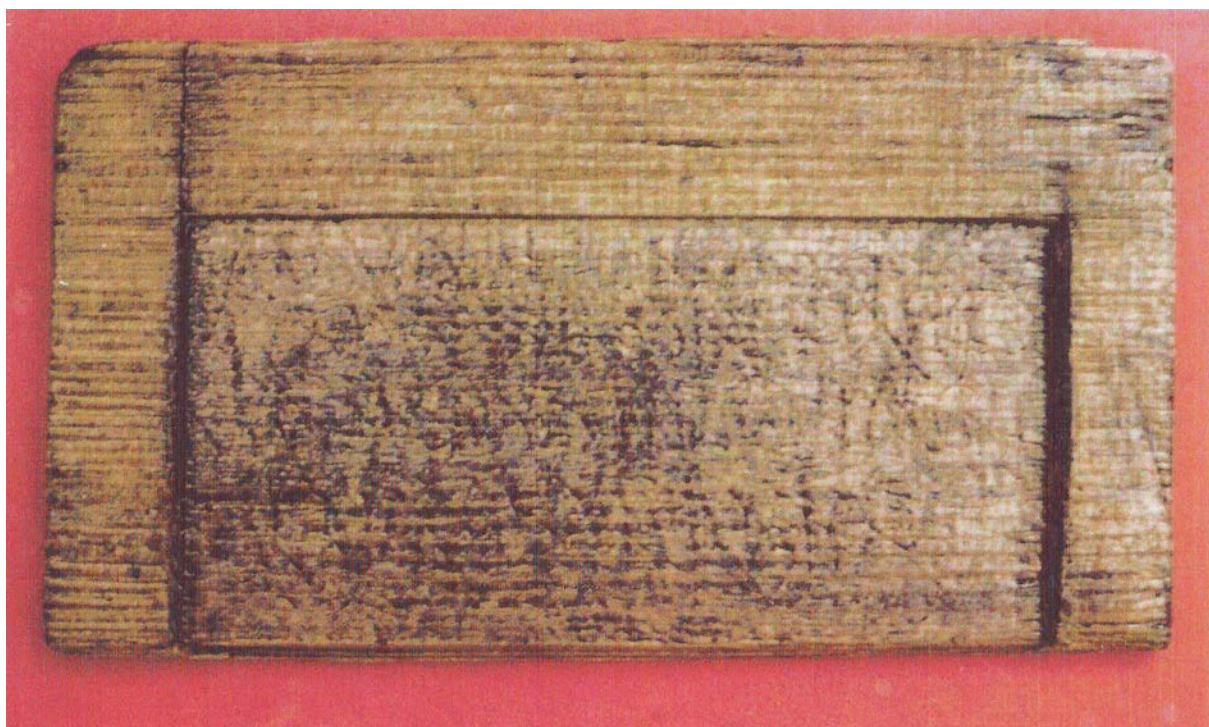

*Twee Romeinse Schrijftafeltjes uit
Nederlandse bodem*

De Tabula van Est/ De Steendert

De Tabula van Tolsum

J.A .D. Zeinstra

Dit eerste deel van de Tabula-rige is opgedragen aan C. W. Vollgraff, A. G. Roos en C. Zangemeister, aan wie ik naast het andere mijn kennis van het cursief Latijn dank

Mijn bijzondere dank gaat uit naar de heer G. Taconis, de vinder van de Tabula van Est/ De Steendert, zonder wiens niet aflatende inzet de inscriptie van de tabula ongelezen zou zijn gebleven en het schrijfplankje licht in volledige vergetelheid zou zijn geraakt

**© 2008 1e printing/ 2010 2de print., mr.drs. J.A.D. Zeinstra/ dr. R.L. Zeinstra/ dr. J. D. Zeinstra
Ljouwert/ Bolswert/ Hamburg/ Grins**

TABULA- RIGE

De Tabula van Est/ De Steendert

Eerste tekstlezing en commentaar

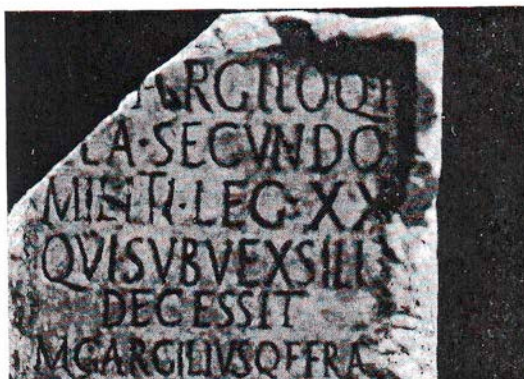
+

De Tabula van Tolsum

Een onderzoek naar het schrift

Enige voorstellen tot verbeterde tekstlezing

Nieuwe feiten

J.A.D. Zeinstra

ÚTJEFTE FAN DE FRYSK-LATYNSK-GRYKSE STÚDZJERÛNTE

LJOUWERT 2008/ 2010

'Every archaeologist harbours a secret dream that one day he is going to make a discovery of something so unusual and so unexpected...'

Tabula-rige nûmer 1, desimber 2008. Twadde, ferbettere, printing oktober 2010
Útjefte fan de Frysk-Latynsk-Grykse Stúdzjerûnte
Dulfplein 106
8918 ER Ljouwert

INHOUDSOPGAVE	III
Verantwoording van de foto's en verklaring van enige tekens	V
Foto's 1-4 Est/ De Steendert	VII-VIII
Deel 1 De Tabula van Est/ De Steendert	1-32
Inleiding	1
De Inscriptie: lezing, tekening en vertaling	1-3
Verantwoording van de lezing: het schrift, de letters, de symbolen	3-8
Tekening	8
De Inscriptie: een commentaar	8-14
De consulaire datering, tekening	15-19
Conclusie	19
Twee intekeningen in het schrijfplankje van de inscripties	20
Aantekeningen	21-29
Lijst van consuls van 80-101 n. Chr.	25-28
Bibliografie	30-32
Foto's 5-8 Schrijftafeltje van Tolsum	IX-X
Deel 2 De Tabula van Tolsum	33-64
Voorgeschiedenis	33-34
Inleiding	34-37
Schrift en tekst van de tabula van Tolsum	37-51
De tekst van het contract: de a- zijde	37-38
Tekeningen van de a- zijde	38-39
De lijst van <i>signatores</i>: de b- zijde	39-40
Tekening van de b- zijde	40
Toelichting bij de a- zijde: tekst van de koopovereenkomst	41-49
Toelichting bij de b- zijde: Lijst van namen van vier getuigen van de koop + (zegel van) verkoper	49-51
De datering: het consulaat van C. Fufius en Gn. Minicius	51-52
Slot	52
Aantekeningen	53-63
Lijst van consuls van 14-29 n. Chr.	61-62
Aanvullende Bibliografie	64
APPENDIX: Fan Oxford oant Kofurd	65-76

Verantwoording van de foto's:

Foto op de omslag: Foto van het schrijfplankje van Est/ De Steendert in het Jaarverslag BATO 1998, foto G. Taconis.

Foto op titelpagina: Foto van het grafschrift van Gargilius Secundus te Tarvisium (Treviso) uit Notizie degli Scavi 1952, Mario Botter, p.204.

Foto 1: Duigen van de wijnton met tweemaal het stempel C. I. TP PIO (met 'mediale punten') foto G. Taconis (BATO).

Foto 2: Digitale foto van het schrijfplankje van Est/ De Steendert op de website van de Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken (foto 18)
foto Bram Langenberg (BATO).

Foto 3: Digitale foto uit 2008 van het schrijfplankje, foto G. Taconis (BATO).

Foto 4: Digitale foto van de achterzijde van het schrijfplankje, foto G. Taconis (BATO).

Foto 5: Digitale foto van het schrijfplankje van Tolsum, a- zijde (koopcontract)
foto H. Joustra (Fries Museum).

Foto 6: Digitale foto van het schrijfplankje van Tolsum, b- zijde (getuigen)
foto H. Joustra (Fries Museum).

Foto 7: Foto met door Vollgraff ingetekende inscriptie van de a- zijde Tolsum,
Foto 8: Foto met door Vollgraff ingetekende inscriptie van de b- zijde Tolsum,
gepubliceerd in de Vrije Fries en Mnemosyne (1917).

Verklaring van enige gebruikte tekens:

[] geeft lacune in de tekst aan.

[- ca. 4-] geeft lacune van ca. 4 letters aan.

[fabr]icio vermoede aanvulling: *fabr-*icio ; [P E T I] L I V S = *Peti-*lius.

() aanvulling van Latijnse afkorting: L(ucius); vet(eranus); vil(icus); id(us).

... punt *onder* letter: duidt op (zeer) onduidelijke letter: NORB[AN]US.

++ geeft lettersporen aan: ++++ I C I O.

7 en > : centurio- of centuria-teken : L. MAGIVS > AVFIDI = Lucius Magius uit de
centurie van Aufidius
M. IUNNIUS MUTUS 7 LEG I = Marcus Iunnius Mutus centurio van het 1ste legioen .

HS sestertie : 4 as, ¼ denarie. De sestertius komt in waarde overeen met één Egyptische drachme.

foto 1 Stempel C.I. Tippiio in de duigen van de wijnton (foto G. Taconis, BATO)

foto 2 Het schrijfplankje van Est/ De Steendert (foto 18 op internet, B. Langenberg, BATO)

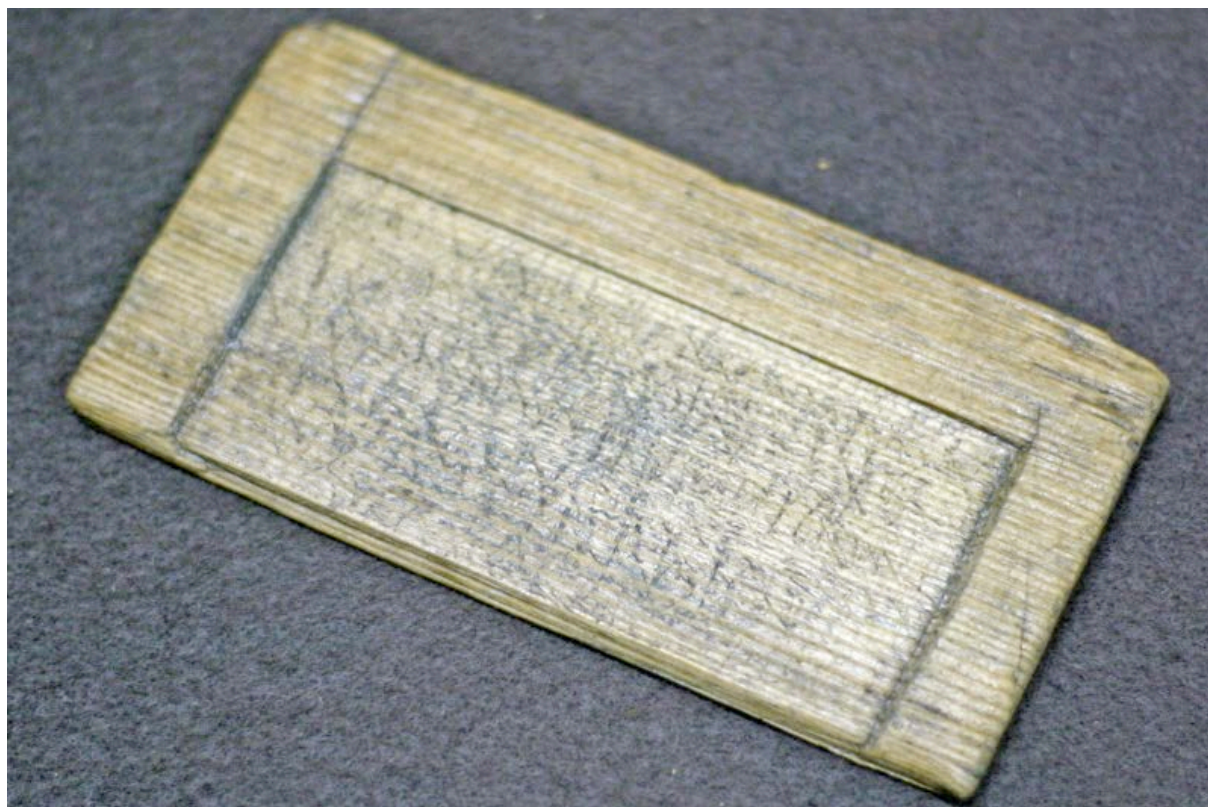

foto 3 Andermaal de inscriptie van Est/ De Steendert

(foto G. Taconis, BATO)

foto 4 Achterzijde van het schrijfplankje van Est/ De Steendert (foto G. Taconis, BATO)

De Tabula van Est/ De Steendert

Inleiding

Eind juni 1998, temidden van graafwerkzaamheden voor de aanleg van een natuurgebied, vond G. Taconis uit Kerk- Avezaath tijdens een opgraving van BATO (Beoefenaren Archeologie Tiel en Omstreken) in een gebied dat negentien eeuwen eerder een Bataafse boerengemeenschap had gehuisvest, op de bodem van een Romeinse wijnton die als waterput was hergebruikt, een fragment van een eveneens Romeins schrijftafeltje. Het schrijftafeltje werd direct door Taconis geconserveerd. De vondst werd gedaan in de buurtschap De Steendert op ongeveer anderhalve kilometer ten oosten van Est, in de gemeente Neerijnen (De Betuwe). Vandaar de naam van het schrijftafeltje: Tabula (cerata) van Est/ De Steendert. Dendrochronologisch onderzoek wees uit dat het hout van de duigen waarvan de wijnton was gemaakt na 64 na Chr. moet zijn gekapt.

Opmerking verdient verder dat aan de binnenkant van de ton onder in het hout tweemaal het stempel C·I·TPPIO staat.¹ (foto 1)

Van het schrijfplankje gemaakt van het hout van de zilverspar was een deel aan de onderkant in de volle breedte afgebroken (ca. 14 x 5 cm). Resteert een plankje van ca. 14 x 7 cm, dat een binnenzijde heeft met een uitgediept schrijfvlak dat een laagje was kan bevatten en een buitenkant die effen is en onbeschreven. In het midden boven zit een dunne inkeping wat erop wijst dat het plankje mogelijk deel heeft uitgemaakt van een tweeledig of drieledig schrijftafeltje (diptychon of triptychon). De talrijke sporen op het uitgeholde schrijfvlak, zo op het oog vele onbestemde krassen maar ook enkele onmiskenbare, zij het raadselachtige tekens en iets wat op getallen lijkt, laten geen twijfel dat het houten plankje beschreven is geweest. (foto's 2, 3 en 4)

Langer dan een jaar, in de periode 1998-1999, verkeerde het schrijfplankje van Est/ De Steendert in het Archeologisch Centrum van de VU te Amsterdam waar dr. S.L. Wynia het onderzocht en tot geen andere conclusie kwam dan dat het plankje door hergebruik slechts *onleesbare* krassen bevatte.²

Nadien leidde het zijn bestaan vele jaren in een betrekkelijke onbekendheid.³

Dat werd anders toen de vinder G. Taconis n.a.v. een perspublicatie over de gang van het zich in het Fries Museum bevindende schrijfplankje van Tolsum naar Oxford contact zocht met Leeuwarden en men daar van het bestaan van het plankje van Est/ De Steendert in kennis werd gesteld.

De gelukkige omstandigheid dat de Vereniging Oudheidkamer van Tiel en Omstreken -BATO is de Archeologische Werkgroep van deze vereniging- foto's van het schrijfplankje op internet heeft gezet vormde de aanzet tot zijn ontcijfering. De belichting bij de opname van die foto's is zo geweest dat ze de ingekraste schrifttekens redelijk doet uitkomen. Het is om zo te zeggen een 'driedimensionale' opname die in de diepte doordringt. Een minpunt is dat foto 18 links scherpte mist en een wazig beeld geeft; foto 19 biedt hier enig soelaas.⁴

De Inscriptie: lezing en vertaling

Anders nu dan degenen willen doen geloven die slechts onleesbare krassen zien, bevat het schrijfplankje een redelijk leesbare tekst die het grootste gedeelte van zijn inhoud prijsgeeft, zij het dat een enkele passage door beschadiging en slijtage van het schrijffoppervlak onzeker is. Het is de vraag is of die zich laat (laten) reconstrueren.

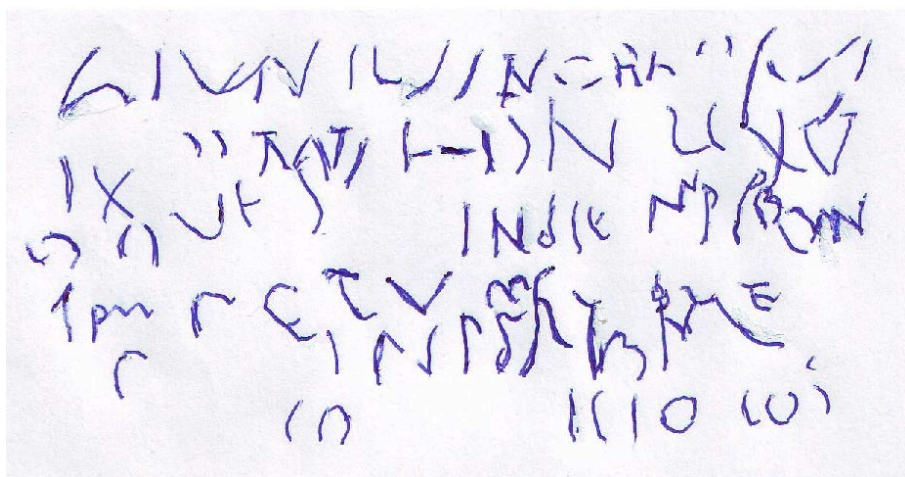
Wat het schrift betreft, de inscriptie is deels in ‘rustieke’ kapitalen, deels in een cursief schrift geschreven, dat echter niet al te zeer verschilt van het ons vertrouwde Latijnse schrift en de littera quadrata, er dus niet uitziet als een totaal vreemd alfabet en zich daardoor vele malen gemakkelijker laat lezen dan bijv. het cursieve schrift van de wastafeltjes van Pompeii (15, 27, 52-62 n.Chr.), de bewaard gebleven papyri uit de Flavische tijd⁵ of de met inkt beschreven Vindolanda-plankjes (eind 1e – begin 2e eeuw n. Chr.).

Evenmin vormden de in de inscriptie gebruikte afkortingen een groot struikelblok. Het zijn meest gangbare afkortingen die zich in de context niet of nauwelijks voor meer dan één uitleg lenen en daarom gemakkelijk aan te vullen zijn.

Het feit dat de schrijver niet, zoals in papyri gebruikelijk, de tekst volledig aaneengesloten schrijft zonder enige woordscheiding, maar juist ruimte tussen de afzonderlijke woorden en zinnen aanbrengt bevordert eveneens de leesbaarheid van de inscriptie.

Moeilijker bleek een tweetal ligaturen waarvan pas nadat de ene als zodanig was herkend de andere definitief kon worden begrepen.

De regelindeling op dit plankje is een geval apart. De bestaande tekst valt in te delen in min of meer vijf horizontale regels met daarnaast twee tekstelementen die deze regelindeling doorbreken doordat zij schuin van links naar rechts opwaarts lopen.

figuur 1: Eerste tekening van de inscriptie (ietwat vergroot)

Deze inscriptie lees ik als volgt:

- 1 L. IUNIUS NORB[AN]US
- 2 emit HSN(ummis) U XV (quinque milibus quindecim)
- 3ab IX BOVES.
- 4a IN diem p(ecuniam) prom(isit)
- b tr(adi).
- 5 PACTVM:
- 6 IN id(us) p(rimas) f(ebruarias)
H(ibernis) L(e)g(ionis) I M(inerviae)^e
- 7 [-± 6-] IO ++++ICIO COS

Vertaald: Lucius Iunius *Norbanus*

heeft voor de somma van 5015 sestertiën

9 koeien gekocht.

Hij heeft beloofd het geld op een bepaalde dag

over te dragen.

Afgesproken is : Op de eerstvolgende idus van februari in het winterkamp

van het Eerste Minervische Legioen ^e (*Legio Prima Minervia* ^e)

Onder het consulaat van-us (en)....icius.

Verantwoording van de lezing: het schrift , de letters, de symbolen

r.1 L. IUNIUS NORBANUS *Lucius Iunius Norbanus* (?)...

L: Zijn stam helt naar rechts, zijn voet is hoog gerond. Rechts door en boven de voet loopt een forse vlek.

I: De eerste *i* is een lange verticaal, de tweede is iets korter en buigt aan de voet naar rechts.

U: De eerste *u* is in één beweging gezet en groot uitgevallen waardoor de ruimte voor de

N: eveneens grote *n* linksboven ietwat is ingeperkt.

U: Hoe de tweede *u* tot stand is gekomen en gelezen moet worden is me onduidelijk.

Het kan zijn dat de schrijver linksboven beginnend in één haal een *u* heeft gemaakt met niet meer dan een halve ronding en het daarbij gelaten heeft, maar het is ook mogelijk dat hij, nu wellicht rechtsboven beginnend, de letter met een tweede beweging heeft willen completeren.

S: Van de *s* is slechts een van rechtsboven naar linksonder lopend spoor zichtbaar.

N: De eerste letter van het cognomen is van een aanzienlijk bescheidener uitvoering dan de *n* van het nomen gentile IUNIUS.

O: De contouren van een ronding zijn zichtbaar. Mogelijk is de *o* in twee bewegingen, een over links en een over rechts, ingekerfd en zijn de twee gaatjes onder daarvan de eindpunten.

R: Heeft de kapitaalvorm. De onderste helft van de hasta ('schacht', 'stam') buigt wat door naar rechts.

B: Als het een *b* is, dan moet het er een zijn van de kapitaalvorm waarvan de verbindingsstreep met een haaltje naar beneden en het onderste deel van de hasta nog zichtbaar zijn.

[*AN*]: Veel zekerheid is hier niet te verkrijgen. De kras die hoog begint en lichtjes naar links buigt kan de rechter poot van een *N* zijn maar dat veronderstelt een *A* van kleine snit.

Het zou ook een *S* kunnen zijn maar een daarbij passend cognomen (*Norbasus*/*Norbosus*/*Norasus* o.i.d.) is niet voorhanden en dus lijkt die mogelijkheid af te vallen. *Normosus* zou kunnen maar *NORBANUS* is m.i. wel de meest aantrekkelijke en ook wel de meest voor de hand liggende keuze.

Bedenklijk is evenwel dat deze kras die dus de poot van een *N* kan zijn tot onder de lijn lijkt door te lopen. In hoeverre we dus met een onderdeel van een letter te doen hebben blijft de vraag.

-*US* : De twee laatste letters van *Iunius*' derde naam lijken aannemelijk, zij het dat de *u* in een rafelige kras uitloopt. De *s* begint rechtsboven en loopt naar links tot ruim onder de regel.

r.2 emit HSN U XVheeft gekocht voor 5015 sestertiën..

De regel springt iets in en begint onder de eerste U van Iunius.

E: Het enige voorbeeld in deze inscriptie van een cursieve *e* in de vorm van twee verticale streepjes *ii*, de gebruikelijke vorm van de *e* in wastafeltjes.⁶

Hier hellen de streepjes naar links.

M: Een forse duidelijke *M*. Enige probleem is of deze *m* hier en ook elders uitloopt in een ‘vijfde poot’ of dat die ‘vijfde poot’ als een *i* moet worden opgevat. Omdat ook de *m* van *diem* in r.4 een dergelijke uitloper heeft, houd ik het voor een eigenaardigheid van de schrijver: een *schreef* als versiering. Maar de mogelijkheid dat deze ‘vijfde poot’ hier en bij *prom(i)* in r.4 als een *i* gelezen moet worden valt niet geheel uit te sluiten.

-IT: Na de *M* met zijn vijfde poot volgen twee verticale strepen die als *-it* gelezen kunnen worden. De tweede verticaal is een doorlopende kras waarvan het de vraag is of die wel een letter weergeeft. Een dwarsbalk van een *t* is niet zichtbaar en daarmee blijft de mogelijkheid bestaan dat hier (en in r.4 bij *prom.*) niet een 3de p. ev. maar een 1^e p. ev. moet worden gelezen, dus *emi* in plaats van *emit*.

HS: Het *sestertiënteken*. De standaardmunteenheid sestertius, halve derde $\frac{1}{2} 3 = 2 \frac{1}{2}$, wordt weergegeven door het Romeinse cijfer voor twee: *II* met een streep erdoor, en lijkt daarmee op een *H*, gevolgd door de *S* van semis, halve (as). *HS*, sestertius, staat dus oorspronkelijk voor $2 \frac{1}{2}$ as, wordt dan opgewaardeerd tot 4 as maar blijft zijn oorspronkelijke aanduiding behouden.

H: De beide *II* zijn plat en staan ver uiteen. Een breed verbindingssteken sluit ze aaneen.

S: De *S* van semis heeft de vorm van de kapitaal.

N: Het sestertiënteken wordt te doen gebruikelijk gevolgd door de *N* (van nummis=munten).⁷ Deze *N* is al net als de voorgaande *H* van een fors formaat.

UXV: Met dit getal is iets eigenaardigs aan de hand. Zo duidelijk de sestertiënaanduiding *HSN* alleen al door zijn grootte is, zo onduidelijk is van het navolgende getal het vijfduizendtal *U* terwijl duidelijkheid en omvang van het vijftiental *XV* daarentegen niets te wensen overlaten.

Het heeft er de schijn van dat aanvankelijk schuin onder het schuin oplopende cijfer *XV* nog kleiner het vijfduizendtal *U* heeft gestaan maar dat de schrijver dit heeft vervangen door horizontaal boven de middellijn van regel 2 nogmaals *U* in te tekenen (De volgorde kan ook andersom geweest zijn). Het is echter de vraag of het hier nu zoveel duidelijker van is geworden. Merkwaardig is het wel, het gaat hier immers om dat wat voor de verkoper(s) het belangrijkste vertegenwoordigt, de koopprijs, en dan nog wel om het belangrijkste cijfer van die koopprijs.

Merk overigens op dat de *ronde U* hier het vijfduizendtal weergeeft en de *scherpe V* het eenvoudige vijftal.

r.3a/b IX BOVES ...negen koeien.

Deze ‘regel’ 3 bevindt zich links op het plankje en beslaat voor een deel de ruimte die de inspringende regels 2 en 4 openlaten. Om het getal *IX* heen loopt de nadere aanduiding van de koopwaar *BOVES* diagonaal naar rechts omhoog.

r.3a:IX: Alleen uit het oogpunt van ruimtebesparing is de keuze voor het ‘aftrekcijfer’ *IX* boven de ‘optelsom’ *VIII* al begrijpelijk.⁸

r.3b: B: Staat helemaal links onder de *I* van *IX*. Hij heeft de vorm van de *b* zoals die o.m. voorkomt op het schrijftafeltje van Tolsum en het oudste Pompejaanse wastafeltje⁹

en bestaat uit niet meer dan een ‘buik’. De gebruikelijker cursieve *b* heeft rechts naast de ‘buik’ nog een gekrulde dalende of oplopende stam (‘stengel’).

O: Begint bij de rechteronderkant van de *X* en is niet volledig gerond.

V: Licht gerond.

E: Anders dan de *e* van *emit* (*i i*) heeft deze *e* de meer vertrouwde *E* vorm.

Overigens zijn hier twee *e*'s zichtbaar, en daarna twee *s*'en, wat erop wijst dat het plankje ofwel meer dan één keer is gebruikt ofwel veeleer dat *boves* ten minste deels twee maal is ingekerfd.

S: De top van de *S* raakt de derde poot van de *M* van *emit*. Rechts ervan bevindt zich een tweede minder sierlijke *S*.

r.4a/b IN diem p. prom./ tr. hij heeft beloofd het geld te overhandigen op een bepaalde dag.

IN: De regel begint ver naar rechts inspringend met de ‘hoofdletters’ *IN*.

De schrijver kan met het gebruik van deze grote letters geen ander doel hebben gehad dan om het begin van een nieuwe zin te markeren. Een dergelijk gebruik vormt echter beslist een zeldzaamheid.¹⁰

D: De cursieve *d* van diem heeft nagenoeg onze kleine letter *d*- vorm, een lus met verticale hasta.¹¹

I: Een cursieve *i* van het ‘lange type’, ietwat gebogen.

E: De *e* van het *E* type is gekanteld, hangt ietwat boven het midden van de lijn en blikt naar de aansluitende letter *M* die het diagonale patroon voortzet. De enige logische reden die ik voor deze abnormale diagonale plaatsing wist te bedenken was dat de koper het woord *diem*= *betaaldag* nadruk (‘reliëf’) heeft willen geven. Een beter idee is me aangereikt door Tjibbe Brinkman uit Twizel: De scriba wil ruimte uitsparen voor het eronder te plaatsen embleem van de *legio I Minervia*.

M: Ook deze schuin hangende *m* heeft een ‘vijfde pootje’ als uitloop.

Aanvankelijk hield ik deze letter *M* voor het getalsymbool *M* (duizend) en vermoedde ik, ten onrechte, aansluiting bij het schuin hangende ..XV.

P: Deze letter begint weer gewoon op de lijn, heeft een lange stam (*hasta*) en een klein oogje en staat daarmee dicht bij de kapitale *P* dan de normale cursieve *p*. Deze eerste *p* is de afkorting van *p(ecuniam)*.

P: Deze *p* is van dezelfde vorm als zijn voorganger maar rijst nog hoger en buigt wat naar rechts als om de samenhang met de volgende letters te suggereren.

R: Heeft een merkwaardige ‘hartje’ – vorm. Het is zelfs de vraag of er niet een *p* in vervlochten zit en er bijgevolg *p(ecuniam) p(robam) prom(isit)* gelezen moet worden.¹² Toch houd ik het op een *R* waarbij de schacht er ‘gekruld’ is uitgekomen.

O: Lijkt weer in twee halen gezet, linksom en rechtsom, en heeft een ietwat gerekte vorm.

M: De eerste twee streken van deze *m* zijn klein getrokken, de drie volgende zijn iets groter en zien eruit als een *N*. Voor de ‘vijfde’ poot geldt weer dat hij mogelijk als een *i* in ligatuur gelezen moet worden doch ik kies om eerdergenoemde reden niet hiervoor. Het valt eveneens niet uit te sluiten dat de afkorting *prom* niet als *prom(isit)* maar als een 1^e *p. prom(isi)* moet worden gelezen.

r. 4b Deze regel omvat slechts de afkorting *tr.* en wordt afgegrensd door het tussen de lijnen door schuin oplopende *pactum*.

T: De dwarsbalk, van links naar rechts oplopend, is duidelijk zichtbaar. De hasta, ietwat uit het lood naar rechts, is minder duidelijk

R: Ziet eruit als een *p* maar de boog en diagonaal van de *r* is ‘horizontaal uitgelegd’, vermoedelijk als aanduiding van de afkorting *tr(adi)* of ter markering van het einde van de zin.

r.5 PACTUM *Afgesproken is:*

Onder deze regel 5 wordt *PACTUM* begrepen waarvan de beginletter *p* onder de ‘uitleg’ van de *r* van *tr(adi)* begint. Het woord loopt licht omhoog naar rechts om met zijn slotletter *m* onder de *N* van *IN* (r.4a) te eindigen.

Zoals eerder bij *BOVES* zijn ook enkele letters van *PACTUM* ten minste twee maal ‘ingeschreven’.

P: Cursieve vorm van gerond formaat. De boog van de *p* is niet gesloten.

A: Begint op de hoogte van de ‘uitleg’ van de *r* van r.4b. Heeft net als de *p* een ronde vorm.

C: Lijkt een langgerekte vorm te hebben maar waarschijnlijk is dat het resultaat van twee in elkaar vervlochten *c*'s.

T: De dwarsbalk valt praktisch samen met de lijn van een jaarring maar is daarvan te onderscheiden. De voet van de *t* heeft een haak naar rechts.

V: Scherp van vorm. ‘Rust’ op de rechter hasta van de *N* van *IN* r.6.

M: Sierlijk ingetekend onder de *N* van *IN* r.4a. Zijn vierde poot is gerond en loopt uit in de top van de *H* van *H(ibernis)* r.6. Tussen de lijnen ingeklemd is deze *m* kleiner van stuk dan de overige letters van *pactum*.

r.6 IN i+p d+f H Lg I M^E *Op de eerste idus van februari in het winterkwartier van het Eerste Minervische Legioen^E*

I: Deze inspringende regel begint met het voorzetsel *IN*. De deels vaag zichtbare *I* raakt aan zijn top de onderkant van de *C* van *pactum*.

N: Staat onder de *T* en *V* van *pactum*. Is fors uitgevallen, kennelijk ter aanduiding van de nieuwe regel/zin. Van de verbindingbalk van de *N* is alleen een klein deel over.

I+P: Goed zichtbaar is een ‘*stok met vaantje*’. Het duurde bijna twee maanden voordat de betekenis van het ‘vaantje’ tot me doordrong: het is een ligatuur *i+p*.

D+F: Aanwijsbaar is een *d met vlaggetje*: deze ligatuur *d + f* drong zich gemakkelijker op. Deze afkortingen/ligaturen *id p f* dienen gelezen te worden als *id(us) p(rimas) f(ebruarias)*: *de eerste iden van februari*.¹³

h: Een sierlijke weergave van de *H*. Een vorm als deze komt bijv. voor in de Pompejaanse wastafeltjes.¹⁴ Verwarring is theoretisch mogelijk met de ligatuur *s+t*.¹⁵
De *H* staat hier voor de afkorting *H(ibernis) in de winterkwartieren*.¹⁶

L+G: Duidelijk is de fraaie *L* met aan de hoge voet een tweevoudige draaiing: m.i. een ligatuur *l+g = l(e)g(ionis)*. Een zelfde maar minder fraaie ligatuur *l+g* komt voor op de b-zijde van de tabula van Tolsum: *lg u = l(e)g(ionis) V (legio V Alaudae)*.¹⁷

I+M: De hoge *I* stelt hier het rangtelwoord voor: *I^o primae*.

De *I* doet evenwel gelijktijdig dienst als eerste poot van een *M*. Deze *M* krijgt een

sierlijke kalligrafische afwerking. De afkorting *M* moet worden aangevuld tot *M(inerviae)*. *Lg I M* = *Eerste Minervische Legioen*.

E : Volgend op de bovenkant van de *M* staat een teken dat er uitziet als een *e*.

Vermoedelijk

een verwijzing naar de oud-Italische naam van Minerva: *Menerva*.

r. 7 [- ca. 6 -] **I O + + + + ICIO COS**

Deze regel bevindt zich vlak boven de breuklijn van het plankje. Het oppervlak ervan is afgesleten en geeft weinig van zijn oorspronkelijke tekst prijs. Aangezien aan het einde van de regel vaag sporen van de aanduiding *COS* zichtbaar zijn mag hier de jaardatering aan de hand van de consulnamen vermoed worden.

Van eerste consulnaam denk ik de ablativusuitgang *-o* te kunnen lezen onder de *I* van *IN* van r.6. Aan de *o* gaat mogelijk een *I* vooraf die ook de poot van een *N* kan zijn.

Van de tweede consulnaam zijn de contouren van de letters – *ICIO* te onderscheiden.

De eerste *I* bevindt zich onder het rechter einde van de *H* van *H(ibernis)* r.6.

De *C* staat onder de *L* van *L(egionis)*, de volgende *I* onder de laatste krul van de ligatuur *g* en de uitgang *O* bevindt zich onder het linkerdeel van de ligatuur *IM*.

Van de *COS*-afkorting is de *O* duidelijk. Van de *C* en de *S* zijn slechts onduidelijke sporen te zien.

Welke namen van vermoedelijk welke consuls onder deze lettersporen schuil gaan komt elders uitvoeriger ter sprake, hier geef ik alleen de m.i. aannemelijke aanvulling van de tweede consulnaam; regel 7 komt er dan zo uit te zien:

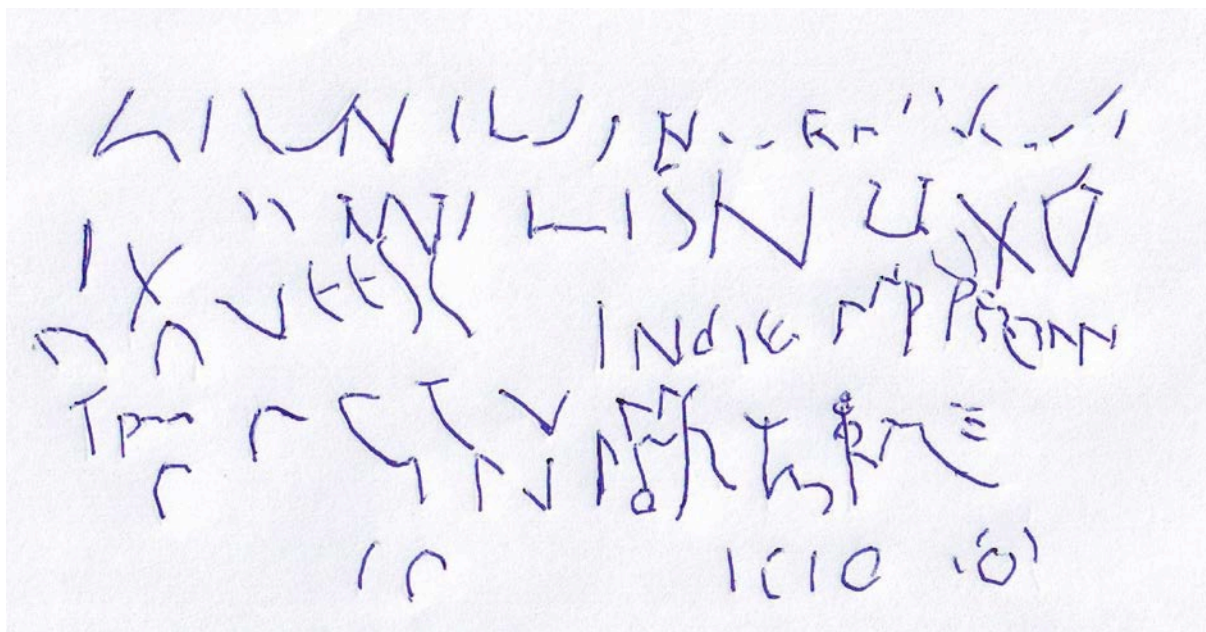
(ca. 6) *IO*[*FABR*]*ICIO COS* *Onder het consulaat van -us en Fabricius.*

Tot slot van dit hoofdstuk over het schrift nog een enkele opmerking over het handschrift. Het schrift lijkt in zijn algemeenheid van een voldoende geroutineerde maar lang niet altijd elegante hand; het kan de hand van de handelaar L. Iunius zelf zijn of van een medewerker. Eruit echter springt het sierlijke schrift met de bijzondere ligaturen en afkortingen en het fraaie, kalligrafische embleem *Lg I M^e* van regel 6. De verleiding is groot om te denken dat hierin een bekwaam scriba/ administrator van de *legio Minervia*, geoefend in het aanbrengen van het logo van dit legioen, de hand heeft gehad.

Wat daar ook van zij, of er nu al dan niet sprake is van één of mogelijk twee handschriften, de vormgeving van regel 6 verradt een grote bedrevenheid met de stilus van de desbetreffende scriba en is een toonbeeld van schrijfvaardigheid.

Hieronder laat ik een tweede tekening van de inscriptie volgen (fig.2). Zij verschilt van fig.1 doordat a) mijn tekensvaardigheid verre achterblijft bij die van eerder bedoelde kalligraaf, b) ik hier ook de 'extra'-e's en s'en van *boves* heb ingetekend en c) er in een aantal gevallen, althans bij mij, altijd onzekerheid blijft bestaan over de precieze loop van de lettertekens.

fig. 2 Tweede tekening van de inscriptie van Est/ De Steendert (vergroot)

De Inscriptie: een commentaar

De inscriptie van Est/ De Steendert behelst de schriftelijke verklaring van L. Iunius dat hij voor de prijs van 5015 sestertiën 9 koeien heeft gekocht en dat dit bedrag op de eerste idus van februari in het winterkamp van het Eerste Minervische Legioen wordt uitbetaald.

De tekst is op zichzelf helder en klaar maar laat wel een aantal vragen onbeantwoord:

Van wie heeft hij die koeien gekocht? Heeft hij die koeien stuk voor stuk uitgezocht of gaat het om een ongespecificeerde koop waarbij het volstaat dat er negen willekeurige koeien geleverd worden? Heeft hij die negen koeien al meegenomen/ afgevoerd of moeten ze nog geleverd worden? Gaat het om één boer bij wie hij de koeien heeft gekocht of om meer dan een boer? Enzovoort.

De vragen moeten worden gesteld, een poging tot beantwoording moet worden ondernomen maar op voorhand is wel duidelijk dat er slechts tastenderwijze kan worden gezocht en volledige klaarheid en zekerheid niet te bereiken zullen zijn.

De eerste vraag is wel de gemakkelijkste. Het staat wel vast gezien de landelijke omgeving waarin het schrijflankje aangetroffen werd – het werd gevonden in de waterput (wijn-ton) van een boerderij die deel uitmaakte van een Bataafse nederzetting uit de Flavische tijd- dat de Romeinse handelaar de negen koeien bij Bataafse boeren gekocht heeft. Of we bij deze Bataafse verkoper aan één persoon of meerdere personen moeten denken of dat één verkoper met enige kennis van Latijn en juridische zaken als vertegenwoordiger van meerdere verkopers optrad moet bij gebrek aan gegevens onbeantwoord blijven. Alleen kan worden opgemerkt dat op basis van de grootte van de Bataafse boerderijen uit die tijd niet snel kan worden aangenomen dat één boer in de winter gemakkelijk zo'n veestapel kon huisvesten dat hij negen koeien kon verkopen.¹⁸

Dat L. Iunius genoeg zou hebben genomen met lukraak negen koeien ligt niet voor de hand. Zijn doel van de aankoop van de dieren zal toch geweest zijn om het leger van vlees (en

huiden / leer) te voorzien en dus zal hij met het oog daarop de dieren hebben gewaardeerd en afhankelijk van de kwaliteit en kwantiteit van het vlees van de dieren – met hun melkgift zal hij geen rekening hebben gehouden- de prijs per dier hebben bepaald. De prijs van HS 5015 kan dan een optelsom van verschillende bedragen zijn, maar waarschijnlijker is dat de uiteindelijke koopsom door loven en bieden tot stand is gekomen.

Dat brengt ons meteen op de vraag of de koeien al geleverd zijn. Het feit dat L. Iunius bepaalde koeien heeft uitgezocht zou er voor kunnen pleiten dat hij daarna, om er zeker van te zijn dat hij de bedoelde koeien krijgt, de geselecteerde dieren heeft meegenomen en een schriftelijke verklaring van zijn plicht tot betaling, als een soort voucher met het waarmerk van de *legio I Minervia* bij wijze van bankgarantie, aan de verkoper ter hand heeft gesteld. Maar even goed kunnen koper en verkoper in goed vertrouwen hebben afgesproken dat de verkoper op de dag van betaling de verkochte dieren bij het winterkamp zal afleveren, m.a.w. dat ‘ partijen gelijk oversteken ’.

r.1 Blijft de verkoper ongenoemd en anoniem, van de *koper* weten we meer, hij heeft in ieder geval zoals het een Romein betaamt drie namen : zijn voornaam luidt *Lucius* , zijn familienaam *Iunius* en van zijn cognomen zijn de eerste drie letters *Nor* vrij zeker terwijl het geringe overblijfsel van letter vier goed met een *b* overeenkomt. Zodat het verleidelijk is aan het cognomen *Norbanus* te denken, ook al bij gebreke van een redelijk alternatief,¹⁹ en te veronderstellen dat de koper voluit Lucius Iunius Norbanus heet.

Uit het feit dat de uitbetaling zal plaatsvinden in het legerkamp van de Legio Prima Minervia blijkt dat L. Iunius nauwe betrekkingen onderhield met het Romeinse leger, maar houdt dat in dat hij deel uitmaakte van datzelfde leger en als militair van een zekere rang belast was met de voedselvoorziening van eenheden van de Legio Minervia? In dat geval had men zeker mogen verwachten dat hij zijn militaire rang en dito onderdeel in de aanhef van zijn verklaring had genoemd en er t.a.v. de verkoper geen twijfel over had laten bestaan dat deze met een officier van het Romeinse leger van doen had. Dat achter L. Iunius Norbanus dus een Romeins militair schuilgaat, lijkt weinig waarschijnlijk.

Nu weten we via Tacitus uit de eerste hand dat in het gebied van de Rijnmonding wijd en zijd, en dus zeker ook in de Betuwe, *lixae*, venters, zoetelaars, en *negotiatores (Romani)*, (groot-) handelaars, actief waren.²⁰ Welnu, L. Iunius is naar alle waarschijnlijkheid zo’n *negotiator* geweest, een handelaar die in beginsel zelfstandig en voor eigen risico en rekening met de plaatselijke bevolking handel dreef.

Uit de tekst van onze inscriptie blijkt echter ook zijn nauwe band met het Eerste Minervische Legioen -de betaling van de koopsom zal immers in de *hiberna* van het legioen plaatsvinden- en dus ligt het voor de hand aan te nemen dat het leger van de diensten van L. Iunius gebruik maakt als iemand die bekend is mét en in de omgeving, daar zijn (handels-) contacten heeft en op grond daarvan de op dat moment in het winterkwartier aanwezige soldaten gemakkelijk van verse etenswaren uit de omgeving kan voorzien. Hoe die verhouding van L. Iunius t.o.v. het leger er juridisch uit heeft gezien- treedt hij op contractuele basis op als agent van het leger en ontvangt hij een zeker loon of provisie voor zijn diensten²¹ of treedt hij op als zelfstandig handelaar die wat hij koopt weer voor eigen risico aan het leger doorverkoopt- dit is niet vast te stellen.²²

Een laatste opmerking over L. Iunius Norbanus. Dat hij drie namen draagt staat vast maar is hij daarmee Romeins burger? Als de combinatie van zijn nomen en cognomen geen toeval is en Iunius Norbanus via zijn vader of, meer waarschijnlijk, via zijn grootvader zijn naam mocht ontlenen aan de *Lex Iunia Norbana* genoemd naar de vigerende consuls Iunius en

Norbanus in het jaar 19 n. Chr.²³, dan heeft het er de schijn van dat L. Iunius Norbanus stamt uit een familie van Juniaanse vrijgelatenen en mogelijk zélf nog een vrijgelatene van het type *Latinus Iunianus* is die doordat hij over weinig rechten meer beschikte dan het *ius commercii* d.w.z. het recht om handel te drijven, voor zijn levensonderhoud bij uitstek aangewezen was op *negotium, mercatura*, handel, een activiteit waar de Romeinen van de betere stand zich liever verre van hielden.²⁴ Uit o.a. Plinius weten we dat deze vrijgelatenen, *Latini*, net als Romeinse burgers drie namen droegen. M.a.w. het hebben van drie namen garandeert niet zonder meer het bezit van het Romeinse burgerrecht en staat aan het zijn van vrijgelatene niet in de weg.²⁵

Toegegeven, het bovenstaande is een gewaagde veronderstelling, ook al omdat L. Iunius' cognomen *Norbanus* in de inscriptie niet probleemloos kan worden gelezen.

r.2/3ab ...emit HSN U XV IX BOVES ‘...heeft voor 5015 sestertiën 9 koeien gekocht.’

Het zal geen toeval zijn dat de scriba het muntteken zo stevig heeft ingetekend. Ook de nauwelijks geletterde Bataaf zal dit ‘dollarteken’ hebben kunnen waarnemen en hebben begrepen.

Des te opvallender is het daarom dat de schrijver bij het ingrijpen van de koopsom niet met een overeenkomstige nauwkeurigheid te werk lijkt te zijn gegaan. Het duizendtal *U* staat horizontaal ietwat hoog in regel 2 terwijl tien- en vijftal *XV* in ietwat diagonale stand en in forsere omvang met enige spatie volgen. De schrijver heeft vermoedelijk *bewust* een zekere spatie tussen het vijfduizendtal *U* en het vijftiental *XV* willen aanbrengen maar wellicht ook rekening moeten houden met de kras die, als uitloper van de poot van de *N* erboven, regel 2 kruist. Wat mogelijk de enigszins diagonale stand van het tiental verklaart. Het kan zijn dat hij niet tevreden is geweest over het resultaat *U XV* en daarom schuin links van *XV* nogmaals zwak een *U* van kleinere omvang heeft ingetekend. Hoe het ook zij, opmerkelijk blijft het dat van de cijfercombinatie *U XV* verreweg het belangrijkste cijfer van de koopsom, het vijfduizendtal *U* het slechtst uit de verf is gekomen.

Nog iets over de schrijfwijze van de koopsom: de schrijver kiest voor een geronde *U* als vijfduizendtal, *quinque* (milia), en voor een scherpe *V* als enkele vijf, *quinque*. Het lijkt er niet op dat er een horizontale dwarsstreep boven de *U* is aangebracht.

In de Pompejaanse wastafeltjes komt men tegen: *HS UI CCLII Nummos*, 6.252 sestertiën, met een doorlopende dwarsstreep boven het zesduizendtal en enige spatie tussen duizendtal *UI* en de overige cijfers *CCLII*. Voorts *HSN XI XXXIX* waarbij ook hier *XI* met bovenstreep iets losstaat van de andere cijfers, 11.039 sestertiën. En als laatste voorbeeld *HSN VCCC* met streep boven *VC*., maar zónder spatie duizendtal- honderdtal, 5300 sestertiën.²⁶ In onze inscriptie bestaat wel spatie tussen duizendtal en tiental, maar ontbreekt een waarneembare bovenstreep.

Over het bedrag van de koopsom: 5015 HS voor 9 koeien, gemiddeld HS 557,222 per koe. Om een idee te geven van de grootte van het geldbedrag: 5015 HS vertegenwoordigt een waarde van ca.5x een jaarinkomen van een gewoon soldaat.²⁷ Verder laat ik hier wat ‘vee’-prijzen volgen, ter vergelijking met de koopsom van Est/De Steendert:

In 77 n.Chr., zes jaar vóór de koop te Est/De Steendert, kocht de ruiter C. Valerius Longus uit de Ala Apriana, een zwart Cappadocisch paard van C. Iulius Rufus, centurio van het XXIIe Legioen voor 2700 drachmen, een bedrag dat met 2700 sestertiën overeenkomt.²⁸ Dat geeft een verhouding van een Bataafse vleeskoe: Cappadocisch rijpaard van bijna 1: 5.

Eén of twee jaar na de koop van de negen koeien door L. Iunius Norbanus voor 5015 sestertiën telt de snob Crispinus behorend tot de intimi van Domitianus, 6000 sestertiën neer voor een *mullus*, een barbeel, van zes pond, dat is 1000 HS per (Romeins) pond, terwijl in Vindolanda nog geen twintig jaar later voor een pond ham iets minder dan een halve denarius, d.i. bijna 2 HS wordt betaald.

Weer een halve eeuw later kosten een biggetje in Alburnus Maior in Dacië 5 denarii (= 20 sestertiën) en vijf lammeren 18 of 19 denariën (= 72 of 76 sestertiën).

In 15 n. Chr. wordt in Pompeii voor een muilnier, *mulus*, 520 sestertiën betaald maar Gargilius Secundus heeft in ongeveer diezelfde tijd (± 20 n. Chr.) niet meer dan 115 sestertiën over voor een Friese koe; de bescheiden prijs zal wel mede ingegeven zijn door de bescheiden omvang van het koebeest.²⁹

Rond 130-140 n. Chr. betaalt T. Memmius Montanus, soldaat bij de vloot van Ravenna, 625 denariën = 2500 sestertiën voor de puella Marmarica³⁰, en een optio bij de vloot van Misenum C. Fabullus Macer telt voor de puer Abbas in 166 n. Chr. in het Syrische Seleukië 200 denariën = 800 sestertiën neer. Een dikke eeuw eerder heeft Trimalchio voor een besneden slaaf 300 denariën = 1200 sestertiën over.³¹

Terzijde zij hier opgemerkt dat de sestertius als belangrijkste monetaire rekeneenheid vanaf ca. 90 n. Chr. plaats lijkt te maken voor de denarius (= 4 sestertiën).

Het is nauwelijks mogelijk aan deze uiteenlopende, deels willekeurige veelheid van waren en prijzen, zeer divers bovendien naar plaats en tijd, enige conclusie te verbinden, anders dan dat –niet verrassend– welvaartspeil en koopkracht belangrijke factoren voor de prijsvorming blijken en een trend zich aftekent van hoe dichterbij de randen van het rijk, hoe lager het prijspeil. Vergelijk bijv. de 520 sestertiën voor een muilnier in Pompeii met de 115 en 557 sestertiën voor een Friese resp. Betuwse koe en met de ca. 94 sestertiën voor een big en vijf lammeren in Transsylvanië.

Misschien leent het bedrag dat de centurio Felicio te Vindolanda (van het VIIIe Bataafse cohort...?) voor 60^{1/2} pond ham in rekening werd gebracht zich nog het beste voor een vergelijking met de koopsom van de negen koeien van Est/ De Steendert. Laten we ervan uitgaan dat zo'n Bataafse koe gemiddeld een tweehonderd kilo vlees met zich meebracht, dan is dat omgerekend in Romeinse ponden ca. 610 pond rundvlees.

De 60,5 pond ham kostte 8 denariën en 2 as = 32,5 sestertiën.

De 610 pond rundvlees bracht, even afgezien van de waarde van de koeienhuid, 557 sestertiën op. 605 pond ham zou 325 HS hebben gekost. Neemt men in aanmerking dat rundvlees door Romeinen hoger werd gewaardeerd dan producten van het varken en verdisconteert men ook de waarde van de koeienhuid, waarvan soldatenschoenen gemaakt kunnen worden, in de prijs dan lijkt 557 sestertie per koe een redelijk bedrag en hebben, lijkt me, zowel koper als verkoper reden tot tevredenheid gehad.

r. 4a/b IN diem p(ecuniam) prom(isit) tr(adi) ‘ hij heeft beloofd op de vastgestelde dag het geld over te dragen ’

IN diem staat met nadruk voorop en vindt zijn nadere uitwerking en verklaring in regel 6 *IN id(us) p(rimas) f(ebruarias)*.

In + accusativus *diem* wijst naar de toekomst. De koper belooft zijn verplichting uit de koop op termijn te voldoen. Hij verleent zichzelf enig uitstel maar biedt anderzijds de wederpartij duidelijkheid over de datum van betaling.

Het woord *diem* komt hier in deze financieel- juridische context voor in de vrouwelijke vorm en heeft de pregnante betekenis van ‘vastgestelde dag’, ‘bepaalde dag’.³²

P(ecuniam)...tr(adi): De combinatie *pecuniam tradere* valt op; ‘*pecuniam tradere*’³³ kan rustig worden vertaald met ‘*het geld overhandigen*’ in plaats van ‘*overdragen*’, ‘*leveren*’ maar het gebruik van *tr(adi)* in plaats van *dari* of *solvi* houdt ongetwijfeld een toespeling in op *traditio* als wijze van eigendomsoverdracht door middel van levering zonder formaliteiten en dat begrip verwacht je eerder in verband met de levering van koopwaar dan de *levering* van geld.

Uit de passieve formulering *pecuniam...tradi*³⁴ blijkt niet of de koper zelf de betaling verricht of dat deze door een ander verricht wordt. Het kan zijn dat L. Iunius vanwege zijn geregelde handelscontacten met de legio Minervia een rekening bij de bank van de legerplaats aanhoudt en hij de uitbetaling van de koopsom door de bank laat plaatsvinden.³⁵ Maar het is ook mogelijk dat hij in persoon aanwezig is en zelf uitbetaalt (en dat de verkoper wellicht levert).

r.5-6 PACTUM :

IN id(us) p (rimas) f(ebruarias) H (ibernis) L(e)g(ionis) I M (inerviae)^e

Pactum: ‘*afgesproken is.*’ De datum van betaling is niet eenzijdig vastgesteld. De koper heeft zich verstaan met de verkoper die kennelijk in het betalingsbeding heeft bewilligd.

Jammer genoeg blijft de verkoper ook hier weer ongenoemd en anoniem.

Uit de rechtsteksten van klassieke juristen als Gaius, Papinianus, Ulpianus kennen we allerlei vormen van *pacta* als *pacta adiecta*, *pacta nuda*, *pacta praetoria*, maar dat in de tekst van een wastafeltje of papyrus met zoveel woorden benoemd een *pactum* voorkomt is vrij zeldzaam.

Ik kende althans aanvankelijk niet zo’n duidelijk voorbeeld³⁶ en was in eerste instantie geneigd om *actum* i.p.v. *pactum* te lezen.

De koper verbindt zich zijn betalingsverplichting te vervullen op de eerste Iden van februari, d.i. 13 februari. Dat de idus van een maand is gekozen mag niet verbazen. Die dag gold bij uitstek als de dag waarop men zich van zijn financiële verplichtingen kweet.³⁷

Verrassend was voor mij de toevoeging *primas* bij idus, de *eerste* Iden, verrassend omdat ik geen *tweede* of *derde* idus ken, wel *pridie idus*, daags vóór de idus, (a.d.)III idus, de derde dag vóór de idus enz. De formulering *in idus primas* blijkt echter een heel normale (nt.13) en betekent de *eerstvolgende*, de *eerstkomende idus*.

En *in idus primas februaris* betekent dus *op de aanstaande idus van februari*.

Betaling vindt derhalve plaats op 13 februari a.s. Wanneer de koop precies heeft plaatsgevonden meldt onze inscriptie niet, maar ik geef hier als mijn vermoeden – en later kom ik hierop terug- dat dit ná de idus van januari 83 n. Chr. is geweest, zodat ik ervan uitga dat L. Iunius voor zich een betalingstermijn van ten hoogste drie à vier weken heeft bedongen. De in de inscriptie bedoelde idus van februari is in deze gedachtegang 13 februari 83 n. Chr.

H (ibernis): *In de winterkwartieren*...: Waar moet men zich deze *hiberna* denken?

De vaste legerplaats van de legio I Minervia bevond zich te Bonn (*Bonna*) en tevens staat het vast dat bepaalde onderdelen van het legioen tijdelijk te Nijmegen gestationeerd zijn geweest. Bij de aankoop van vee voor de slacht, in de Tielerwaard, ligt het echter meer voor de hand aan een dichterbij gelegen winterkamp te denken en dan komt m.i. het meest in aanmerking het door Tacitus in zijn Historiën V, 20-21 genoemde *hiberna Vada* dat in 70 n. Chr., tijdens de Bataafse opstand, bemand wordt door hulptroepen, cohortes en alae. Als dit *Vada*, zoals de taalkundige Noline van der Sijs heeft verondersteld,³⁸ gelijkgesteld mag worden aan het huidige Wadenoijen, dan maakt dat de afstand van de Bataafse buurtschap (De Steendert) waar onze inscriptie is gevonden en waar naar we mogen aannemen ook de transactie heeft plaatsgevonden, naar de legerplaats *Vada* waar de betaling van de koopsom (en mogelijk nog de levering van de koeien) zal plaatsvinden, er een van luttele kilometers. Mij lijkt het

niet onaannemelijk dat dit Vada, 13 jaar na de dramatische gebeurtenissen van de Bataafse opstand, tijdelijk huisvesting heeft geboden aan een detachement van de legio Minervia. Mocht dit Vada in 83 n.Chr. niet meer als legerplaats in gebruik geweest zijn, dan lijkt *Grinnes* (Rossum) over de Waal een goede tweede kandidaat als de plaats voor onze hiberna. Ook de afstand vandaar naar de Bataafse nederzetting van de Steendert is er een die niet ‘onoverbrugbaar’ lijkt en geen onoverkomelijke hindernis voor de aanvoer van vee kan zijn.³⁹

L(e)g(ionis) I M(inerviae) ^e : ...van het Eerste Minervische ^e Legioen

De geschiedenis van dit legioen is redelijk bekend. Domitianus riep het spoedig na zijn troonsbestijging in het leven en vernoemde het naar zijn lievelingsgodin Minerva.⁴⁰

Dit Minervische legioen werd na zijn oprichting naar Germania Inferior gedirigeerd met als vaste standplaats Bonn en nam daar de plaats en de taken over van de *legio XXI Rapax* (die door Domitianus werd ingezet voor zijn ophanden zijnde Germaanse veldtocht).⁴¹

Gedurende zeker twee eeuwen zou het Minervische legioen nagenoeg onafgebroken aan de Rijn blijven – met een enkel intermezzo als de Dacische oorlogen wanneer het legioen in het Donaugebied operationeel is⁴² – en het heeft dan ook talloze sporen van zijn aanwezigheid gedurende die eeuwen in het hele gebied van Rijn en Waal nagelaten: vele stempels in allerlei vormen van de Legio I Minervia in bakstenen en dakpannen zijn gevonden in Groesbeek, De Holdeurn, Nijmegen, Meinerswijk, Wijk bij Duurstede, Alphen a/d Rijn, Roomburg onder Zoeterwoude, Katwijk en Voorburg. Wijstenen en/of altaren met inscripties van (soldaten van) het legioen zijn tevoorschijn gekomen in Vechten (2x) en Watermeerwijk onder Groesbeek.⁴³ Deze opsomming zal zeker niet compleet zijn maar in ieder geval valt daar nu de vermelding van de legio Minervia in het schrijfplankje van Est/ De Steendert aan toe te voegen.

Het feit dat de legio I Minervia hierin wordt aangeduid zonder de toevoegingen *p(ia) f(idelis)* heeft mij van meet af aan op het spoor gezet dat we hier met het legioen uit zijn prille begintijd te doen hebben. Immers de eretitel *pia fidelis* werd toegekend aan die legereenheden die zich tegen de opstand van L. Antonius Saturninus hadden gekeerd en die hadden helpen neerslaan. Dat was in de winter van 88/89. Daarbij gevoegd het feit dat het hout van de wijnton relatief ‘vroeg’ bleek te zijn gekapt bracht mij tot een voorlopige datering van het schrijfplankje en van het daarin gemelde optreden van de *legio Minervia* van in de jaren 83-88: de eerste jaren van haar bestaan. En dan is het geen vermetelegeachte te veronderstellen dat een jong, pas geformeerd en nog weinig ervaren legioen zich naast militaire training primair met een taak als grensbewaking bezighoudt en met de verkenning van het gebied waarvan de verdediging aan zijn zorg is toevertrouwd.

Het is, dunkt me, in een dergelijke taak dat we de militaire eenheid van de legio Minervia in de Betuwe aantreffen.

Met een relatief vroege datering verdraagt zich wellicht ook het curieuze e'tje, **E**, dat in de inscriptie rechts boven volgt op en/of hoort bij het logo Lg I M. Van de eerdergenoemde stempels in bakstenen zijn er twee uit de omgeving van Nijmegen die het stempel LIM E en LE I M E dragen. Het Corpus Inscriptionum Latinarum interpreteert de slot *e* als F(lavia) maar is niet erg zeker van zijn zaak en zet er een vraagteken achter: L(egionis) resp. Le(gionis) I M(inerviae) F?(laviae?).⁴⁴

Is deze *e* inderdaad symbooltaal voor een *f* en staat LIM^e voor Legio Prima Minervia *Flavia*, dan zouden we er op goede gronden eens te meer vanuit kunnen gaan dat het schrijfplankje uit Domitianus' regeerperiode (sept.81-sept.96) dateert, aangezien na zijn dood zoveel mogelijk herinneringen aan hem worden uitgewist t.g.v. *damnatio memoriae*, en ook de aanduiding *Flavia*, in zoverre die naar Domitianus verwijst, niet standhoudt.⁴⁵

Echter de interpretatie $e=f$ is een zeer onzekere. Het is waar: één haaltje meer aan de F en het is een E en menige scriba vergaloppeert zich en schrijft E waar hij kennelijk F bedoelt, maar of dit overtuigend genoeg is om te geloven dat achter de e van de *legio Minervia* bewust $f(lavia)$ schuilgaat is maar de vraag. In ten minste twee militaire diploma's⁴⁶ trof ik verwisseling van f en e aan en valt *eixa*, *C.e*, *M.e*, *Elavlae* te lezen waar een normale spelling *fixa*, *C(ai) f(ilius)*, *M.f.* en *Flaviae* opgeleverd zou hebben. Maar dit zijn duidelijke *schrijffouten* en komen voort uit onzorgvuldigheid, haast en onkunde want i en t en l worden even gemakkelijk door elkaar gehaald, getuige de spelling *Elavlae* voor *Flaviae* of *daia* voor *data* of *el* voor *et* (*descriptum et recognitum...*). Een ander voorbeeld dat ik heb kunnen vinden van e 's die als f 'en moeten worden gelezen is juist een inscriptie van het Minervische legioen maar dateert al uit de tijd van Caracalla en Geta. Het voor ons van belang zijnde deel luidt *eurnus eactus* en moet begrepen worden als *furnus factus 'er is een(kalk)- oven gemaakt'*.⁴⁷ Maar ook hier valt eerder te denken aan een slordige schrijffout dan aan bewuste geheimschrijverij alsof de legionairs zich voor het bouwen van een kalkoven zouden hebben geschaamd.

Een andere inscriptie⁴⁸, ook nog uit de beginjaren van de *legio Minervia*, vermeldt zo op het oog alle titels van het legioen maar daaronder is geen e maar wel tweemaal een f . Het is het grafschrift uit Bonn van de soldaat L. Magius Dubius uit Milaan die op 31-jarige leeftijd is overleden, 13 jaar in het 1^e Minervische legioen heeft gediend en het daar heeft gebracht tot *armorum custos*, 'wapenbewaker' van de centurie van Aufidius Martialis. Hij presenteert zich op het grafschrift als mil(es) Leg(ionis) I F(laviae) M(inerviae) p(iae) f(idelis) D(omitiana), als soldaat van het 'Eerste Flavische, Minervische, plichtsgetrouwe, loyale Domitiaanse' legioen.

Omdat hij blijkens de titulatuur die hij (of veeleer zijn erfgenaam) het legioen meegeeft (*het Flavische legioen..het legioen van Domitianus..*), nog voor de *damnatio memoriae* van Domitianus moet zijn gestorven valt te berekenen dat hij als achttienjarige bij de *legio Minervia* wel meteen vanaf de oprichting van dat legioen- te denken valt aan voorjaar /zomer 82 n. Chr.- dienst heeft genomen. In het laatste volle regeringsjaar van Domitianus 95 n. Chr. kan hij dan zijn gestorven, in ieder geval naar het schijnt vóór diens *damnatio memoriae*, 15 september 96.

Het e 'tje uit onze inscriptie komt helaas in zijn grafschrift niet voor, er staat onomwonden een duidelijke f (*lavia*) en zijn inscriptie lijkt daardoor niet bij te dragen aan de oplossing van het raadsel van de E . Mogelijk pleit deze inscriptie met de f zelfs tegen een vroege datering en moet de geheimtaal $e = f$ (of misschien wel $e = d + f$) worden uitgelegd als een verhuld protest van het legioen ná de moord op Domitianus en tegen de daarop gevolgde proclamatie van de zijde van de senaat dat alles wat herinnerde aan de naam van Domitianus moest worden vernietigd. Bekend is dat het leger, anders dan de senaat, in het geheel niet ingenomen was met Domitianus' dood.⁴⁹ Mogelijk dat het Flavische legioen weliswaar openlijk maar ongaarne de f en de d heeft laten vallen maar feitelijk onder de vermomming van een e voor enige tijd aan de erenaam *Flavische* (*en Domitiaanse?*) heeft vastgehouden. Toch geloof ik niet in deze, door mij zelf opgezette, redenering omdat dan naast de e de ereletters p en f van het *pia fidelis* legioen in de inscriptie van ons schrijfplankje niet ontbroken zouden hebben. Ik blijf daarom voorlopig vasthouden aan een datering van het plankje in de beginjaren van Domitianus' keizerschap en vermoed dat de oplossing van de raadselachtige E in onze inscriptie gezocht moet worden in de oud-Italisch/ Etruskische naam van Minerva: *Menerva*.⁵⁰

De consulaire datering

regel 7IOICIO COS

Het uitgespaarde schrijfvlak van het plankje heeft een breedte van 10,8 cm. Op het uitgesleten oppervlak van het plankje meteen boven de breuklijn bevindt zich op ca. 3,4 cm vanaf de linker schrijfrand een spoor van een kras die een *I* kan voorstellen die naar rechts overhelst of de poot van een *N* is (hoewel dan niet duidelijk is hoe het zit met de dwarsbalk van de *N*: bevindt die zich rechts of links van de *I*?). Tussen de 3,8 en 4,2 cm op deze lijn is mogelijk een *O* zichtbaar. Deze beide lettersporen *-IO* of *-NO* zie ik als de ablativusuitgang van de eerste consulnaam.

Op 6,7 cm op dezelfde lijn lees ik een rechtopstaande *I*, tussen de 7,1 – 7,3 cm een *C*, op 7,5/6 cm een vage, rechtopstaande *I* en op 7,8-8,2 cm bevindt zich dan weer een *O* die duidt op het wordeinde. Als laatste vier letters van de tweede consulnaam lees ik *-ICIO*.

Al spoedig nadat ik op de laatste regel dit *-icio* ontdekt had- dat was op zondag 24 februari 2008- kwam ik tot de veronderstelling dat achter deze fragmentarische letters wellicht de naam *Fabricius* schuilging, een belangrijk raadsman van Domitianus en in de literatuur veelal voorkomend onder de namen *Fabricius Veiento*, maar voluit, waarschijnlijk ten gevolge van adoptie, *Aulus Didius Gallus Fabricius Veiento* geheten.⁵¹

Aurelius Victor meldt zijdelings over deze man dat hij onder Domitianus consul is geweest en de dichter Statius juicht in een via de scholiast bewaard gebleven fragment *De Bello Germanico* dat speelt in 83 n. Chr., dat in dat jaar twee illustere lieden, de milde wijze Vibius Crispus en de slimme Fabricius Veiento voor de derde maal het ereambt van consul mochten vervullen.⁵²

Misschien is er sprake van enige dichterlijke vrijheid van de zijde van Statius en mogen we ons niet al te zeer vastleggen op het jaar 83 als het jaar van het gelijktijdige derde consulaat van Vibius en Fabricius en was misschien Vibius voor de derde maal consul in 83 en Fabricius in het jaar daarop of omgekeerd en balt Statius beider derde consulaat samen in dat heuglijke jaar 83 waarin Domitianus zich na zijn grootse veldtocht tegen de Chatti tweemaal tot Imperator liet uitroepen en zich tot zijn grote voldoening met de eretitel *Germanicus* tooide.

Gelukkigierwijs is echter van Fabricius Veiento een opmerkelijke inscriptie bewaard uit de omgeving van Mainz (*Mogontiacum*) die stamt uit het bewuste jaar van zijn derde consulaat. Deze inscriptie wijst op zijn sterke betrokkenheid bij de bewuste Germaanse oorlog en laat er daardoor geen twijfel over bestaan dat zijn derde consulaat inderdaad in 83 n. Chr., het jaar van het *Bellum Germanicum*, te dateren valt.⁵³

Mijn volgende stap was het zoeken naar een mogelijke invulling van de eerste consulnaam. Het uiteinde van de naam op *-IO* of *-NO* én het mogelijke spoor van een beginletter *C* (?) op 0,4-0,6 cm vanaf de kantlijn brachten mij eerst op de naam *Cocceius* (in de ablativus *Cocceio*) aangezien ik dacht te kunnen veronderstellen dat M. Cocceius Nerva zich onder Domitianus wel eens het ambt van consul suffectus zou kunnen hebben laten welgevalen maar dat was een misrekening want voor minder dan de hoedanigheid van consul ordinarius deed deze het niet (M. Cocceius Nerva was viermaal consul ordinarius waarvan éénmaal samen met Domitianus in 90 n. Chr. en tweemaal als keizer in 97 en 98 maar consul suffectus is hij nooit geweest). Zodat de mogelijkheid *Cocceius* afviel en ik overstapte op de mogelijkheid *Cocceianus*, voluit *L. Salvius Otho Cocceianus*, neef van Nerva aan moeders

kant en neef van Otho, de kortstondige keizer in 69. Van deze tragische figuur Cocceianus was o.m. uit historisch-literaire bronnen bekend dat hij ooit consul was geweest en dat hij op nog tamelijk jeugdige leeftijd (ca. 88 n. Chr.) door Domitianus was terechtgesteld.⁵⁴ Ook uit epigrafische bronnen was het een en ander van zijn persoon bekend maar het jaar van zijn consulaat werd pas in 1997 duidelijk toen op een al in de jaren dertig van de vorige eeuw gevonden marmeren plaat een inscriptie werd ontdekt die een lijst van consuls uit de jaren 78 – 82 bleek te bevatten.⁵⁵ De voorlaatst leesbare naam op de marmerplaat vermeldde de naam van [- L. Sal]uius Otho Coc[ceian(us)] als consul suffectus, in het tweede nundinum, (marktweek), als een van de opvolgers van de consules ordinarii Domitianus en T. Flavius Sabinus. De naam van Cocceianus' collega-consul is niet leesbaar.

Vast stond nu wel dat Cocceianus consul was geweest en in een consulaire datum kan voorkomen, dus theoretisch ook op ons plankje, maar alleen al de datum van zijn consulaat, januari/ februari 82 n. Chr., is veel te vroeg voor de mogelijke aanwezigheid op dat tijdstip van de *legio I Minervia* in onze streken. En dus viel na *Cocceius* ook *Cocceianus* af als mogelijke naam van consul op ons plankje in de eerste positie.

Enige tijd heb ik nog de naam van *Domitianus* als *eerste* consulnaam in aanmerking genomen omdat het moeilijk denkbaar is dat Fabricius als consul voor de derde maal de positie van *tweede* consul zou innemen tenzij de keizer zelf als zijn collega-consul zou optreden. En anders dan Suetonius suggereert was mij inmiddels gebleken dat Domitianus lang niet in alle gevallen zijn consulambt op de eerste iden van januari heeft neergelegd maar dit ambt in 84 en 85 is blijven bekleden tot de kalendae van maart.⁵⁶ Waarmee ook de kans groter werd dat hij ook in 83, het beoogde jaar voor het derde consulaat van Fabricius Veiento, na de idus van januari als consul is aangebleven en Fabricius als ambtgenoot ter zijde heeft gestaan.

Hiertegen echter sprak - en dat gold eerder ook al voor de naam *Cocceianus*- dat de ruimte op het plankje, 4,3 cm gerekend vanaf de kantlijn, voor een naam van 9 letters aan de krappe kant lijkt. Ter vergelijking: *fabricio* neemt met zijn acht letters 3,3 cm in beslag, *domitiano* is weliswaar maar één letter meer maar het woord begint al gauw pas op 5 cm uit de kantlijn- blijft voor de naam netto 3,8 cm over- en met brede letters als *n* en *m* lijkt me dat krap bemeten (maar het is niet onmogelijk..).

Natuurlijk is de gemakkelijkste oplossing Vibius Crispus als collega in de eerste positie naast Fabricius in te zetten. Twee vliegen in één klap: het vermoedelijke wordeinde *-io* laat dat toe en Vibius Crispus heeft een plaats, als consul voor de derde maal naast een collega-consul voor de derde maal en vanwege zijn anciënniteit is hij de eerste consul in rangorde.⁵⁷ Deze oplossing is aantrekkelijk maar toch zie ik als bezwaar dat niets van de sporen in de afgeschaafde regel 7 op een naam als *Vibio* wijst en er beslist een langere naam gestaan moet hebben.

Er is nog een mogelijkheid, ik kwam er erg laat op, pas in alle vroegte van 20 september 2008, terwijl ze toch zo voor de hand ligt. Domitianus maakte er zoals al eerder gezegd veelvuldig een gewoonte van bij de eerste iden van januari (13 jan.) het consulaat op te geven. Zijn collega ordinarius bleef dan meestal aan en kreeg een suffectus naast zich, een procedure die in ieder geval in 86, 87 en 90, 92 en 95 werd toegepast. Mocht het in 83 ook zo zijn gegaan, dan moet het tweede consulpaar van dat jaar hebben bestaan uit Peti(l)ius Rufus en Fabricius Veiento. Ik had het eerder nooit opgemerkt maar het spoor vóór *-io* lijkt inderdaad op een *l*. Vlak vóór die *l* is een min of meer verticale kras zichtbaar die een klein uitgevallen *i* zou kunnen voorstellen maar ik denk niet dat het een letter is, daarvoor staat hij te dicht op de *l*, maar slechts deel van een forse kras. De naam Petilius komt ook als Petillius voor.⁵⁸ De ruimte van $\pm 3,8$ cm laat de mogelijkheid van spelling met dubbele *l* toe maar op grond van de sporen kan ik daar niets over zeggen.

Voorlopig durf ik regel 7 als volgt invulling te geven:

r.7 [PETI(L)]LIO [FABR]ICIO COS *onder het consulaat van Petilius en Fabricius*

Toch moet er naar tegenbewijs worden gezocht. Ik heb daartoe een zo volledige mogelijke lijst van consuls vanaf 80 n. Chr., het jaar waarin een van onze hoofdpersonen, Fabricius Veiento, voor de tweede maal consul werd bij elkaar gezocht. Over voorhanden lijstjes kon ik niet beschikken, maar met behulp van de (brokstukken van de) Fasti Ostienses, de Fasti van Potenza Picena, de Fasti van San Severino, de vele militaire diploma's en de geweldige bron van gegevens die in L'Année Épigraphique te vinden is wist ik een redelijk volledige consullijst samen te stellen. Ik ben doorgegaan tot aan april 101 n. Chr. en niet verder, omdat aan te nemen valt dat de *legio I Minervia* dan inmiddels onderweg is richting Dacië (zie noten 42 en 45).⁵⁹

De geleerden Lörincz en Visy noemden al in 1986 de fasti consulares van o.a. de jaren 87-96, 98, 100 volledig, maar ze kregen daarin niet gelijk. De redactie van L'Année Épigraphique noemt n.a.v. een onderzoek van W. Eck naar de fasti van 93 n. Chr. die consullijst van 93 volledig (slechts drie consulparen !) en ze heeft daarin wellicht gelijk.⁶⁰ Hoe het precies zit met de volledigheid van de door mij samengestelde 'fasti' van de jaren 80-101 kan ik niet precies beoordelen maar ik ga ervan uit dat in ieder geval de jaren 82, 83, 84, 85, 86, 88, 99, 100 en 101 van mijn lijstje niet helemaal compleet zijn. Dat hoeft voor mijn onderzoek echter niet meteen een bezwaar te vormen. Voor het onderzoek zijn immers vooral de consulparen uit de periode midden januari tot midden februari van belang, de periode van de betalingstermijn die L. Iunius voor zich bedongen had.

En dan zijn het de consuls met een naam van het type Publicius, Sulpicius, Minicius, Anicius, Suricius, Vinicius die voor mijn voorlopige datering een bedreiging kunnen vormen. Welnu, om met de gemakkelijkste gevallen te beginnen: M. Vinicius, cos. suf. eind 80, komt natuurlijk alleen al vanwege het jaartal niet in aanmerking. Als eerder opgemerkt, ik heb het jaar 80 in mijn lijst opgenomen alleen om te laten zien dat daar Fabricius Veiento opduikt als suffect consul II in de periode midden januari-februari 80.

Het gevaar kan ook niet komen van Cn. Minicius, consul in 91, omdat duidelijk is dat hij pas met de Kalendae van mei het ambt aanvaard heeft. Op 29 april waren namelijk de consules ordinarii, M' Acilius Glabrio en de latere keizer M. Ulpus Traianus, nog in functie. Resteren van de gemakkelijke gevallen T. Vestricius, cos suff. in 98 - en die valt meteen af omdat hij later aantrad dan januari/ februari - en Sulpicius (Lucretius Barba) die als consul in ieder geval in juni 99 in functie is. Ook al is de lijst van 99 verre van compleet, het is niet waarschijnlijk dat Sulpicius al in januari/februari als consul gefungeerd heeft. En zelfs als dat wel zo zou zijn, dan is Sulpicius nog geen serieuze tegenkandidaat omdat in de tijd van Sulpicius' consulaat het Eerste Minervische Legioen zich niet zou afficheren zonder zijn eretitels *pia fidelis*.

Blijft over L. Minicius Rufus als iemand die zo op het oog mijn dateringstheorie kan ondergraven. Immers hij treedt naast Domitianus aan als consul ordinarius in een jaar dat van een *pia fidelis legio I Minervia* nog geen sprake is. En het embleem van de LIM^e in onze inscriptie kent die kwalificatie ook nog niet. Immers, eerst in de loop van 89 na de mislukte opstand van L. Antonius Saturninus aan het begin van dat jaar, als een verlate echo van de opstand van Vitellius precies twintig jaar eerder, mocht de *legio Minervia* zich een *pia fidelis* legioen noemen.

En juist op die grond, namelijk het ontbreken van de eretitels *p.f.* in het logo Lg I M^e ben ik steeds van een relatief vroege datering uitgegaan en meen ik het plankje te mogen plaatsen in het *p.f.*-loze tijdperk van de LIM en dat is eind 82 tot eind 89 na Christus.

En dus mag niet op voorhand worden uitgesloten dat in regel 7 de fragmentarische letters *-icio* mogelijkwijze kunnen worden aangevuld tot *Minicio* (en niet tot het door mij steeds beoogde *Fabricio*) en het plankje vijf jaar later, namelijk in tweede helft januari/ eerste helft februari 88 gedateerd moet worden.

Wat pleit voor en wat pleit tegen deze invulling?

Laat ik beginnen met op te merken dat ik de sporen vóór *-icio* wél goed vind passen bij *Fabricio* en niet bij *Minicio*. Maar dat zal misschien terecht niet iedereen overtuigen.

Wat ook tégen de invulling van de naam *Minicius* in regel 7 op ons plankje pleit is dat, indien we ervan uitgaan dat Domitianus op de idus van januari het consulambt heeft neergelegd en door D. Plotius Grypus is opgevolgd, we de naam van Minicius als consul ordinarius op de eerst plaats mochten verwachten. Het is een argument dat telt maar dat ook al weer niet doorslaggevend is omdat in consuldata af en toe nogal vrijmoedig met de volgorde van de consulnamen wordt omgesprongen, zelfs in officiële stukken. Zo staat bijvoorbeeld de naam van de consul ordinarius van het jaar 86 Ser. Cornelius Dolabella in het militaire diploma van 17 februari 86 op de tweede plaats en gaat C. Secius Campanus, hoewel consul suffectus, in de plaatsing aan hem vooraf. En dat kan ook in het dagelijkse gebruik gemakkelijk met het consulpaar Minicius- Plotius gebeurd zijn: omkering van de rangvolgorde. Dus *Minicius* blijft nog een (reële?) mogelijkheid.

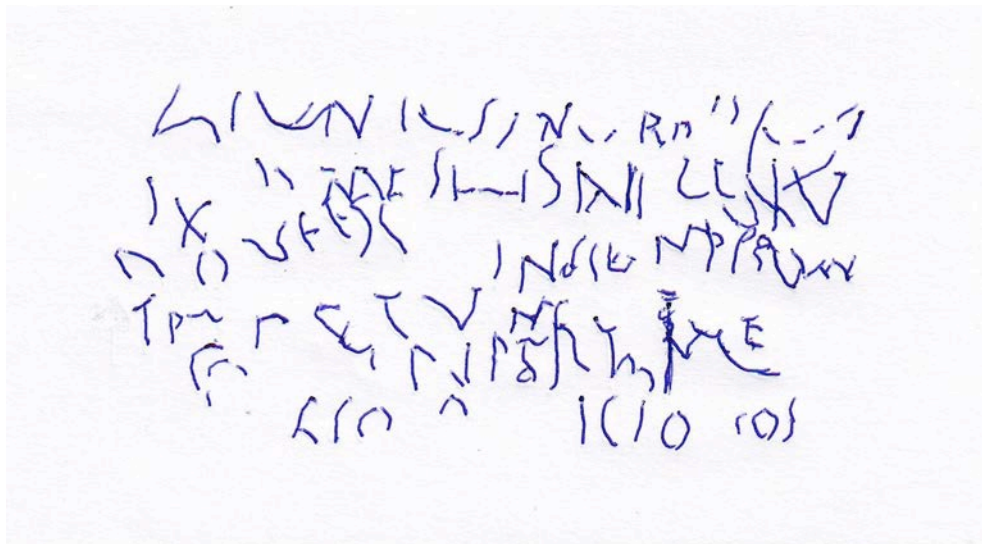
Er is nog een argument mogelijk tegen de invulling *Minicio*: Het staat niet met zekerheid vast dat L. Minicius Rufus als consul ordinarius op de idus van januari 88 is aangebleven net zo min trouwens of Domitianus op die datum het ambt heeft neergelegd. Het waarschijnlijkst is echter wel dat Minicius op 13 januari een consul suffectus naast zich heeft gekregen en de *PIR* gaat ervan uit dat dit Plotius Grypus is geweest.⁶¹ Maar *AE, 2003, 588* in een annotatie bij de *Fasti Potentini* wekt de indruk dat zij ene [---] *Frugi* als collega naast Plotius Grypus zien, welke persoon ik afgaande op *PIR* als consul suffectus per 1 mei laat aantreden. Theoretisch zijn er m.i. dan 3 mogelijkheden wie in de periode tussen de idus van januari en februari 88 consuls waren (en dan houd ik er geen rekening mee dat van de genoemde personen er een op 1 februari is afgetreden/ aangetreden):

- (1) Domitianus- Minicius (niet erg waarschijnlijk: Domitianus stopte dikwijls op 13 januari)
- (2) Minicius- Plotius (lijkt het meest voor de hand te liggen)⁶²
- (3) Plotius – (Calpurnius?)..Frugi (bij dit duo is er geen concurrentie voor de aanvulling tot *Fabricio* te duchten).

De eerste twee combinaties blijven enigermate een concurrent voor mijn datering.

Echter (1) vanwege de lettersporen vóór *-icio* en (2) vanwege de in een laat stadium door mij herkende *l* voor *-io* in regel 7 houd ik vast aan mijn eerder voorgestelde datering, namelijk tweede helft januari- begin februari 83 n. Chr.: [PETI(L)]LIO [FABR]ICIO COS .

fig. 3: Derde tekening van de inscriptie van Est/ De Steendert (8 okt. 2008)

Conclusie

Het wastafeltje, de Tabula Cerata van Est/ De Steendert is een schriftelijk stuk van Lucius Iunius Norbanus, een soort van *chirographum*, waarin hij verklaart de somma van vijfduizend vijftien sestertiën schuldig te zijn voor de koop van negen koeien en nader te zijn overeengekomen (*pactum*) dit bedrag te betalen in het winterkamp van de *Legio prima Minervia*^e op de eerste idus van februari tijdens het consulaat van Petilius en Fabricius.

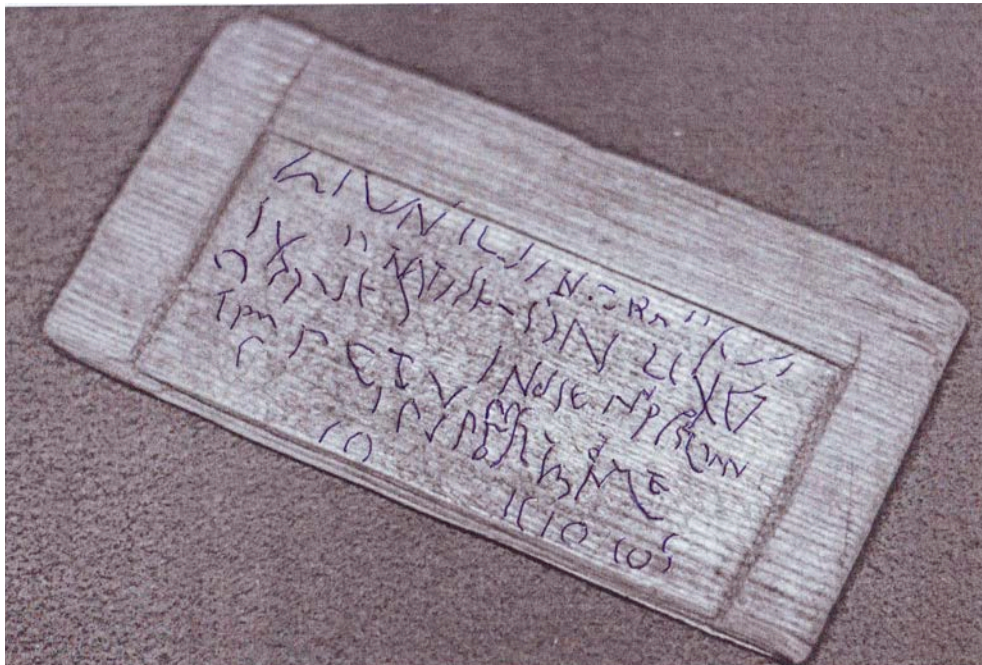
De Tabula van Est/ De Steendert is dus een *juridisch* stuk en niet een brief.⁶³

De koper heeft dit stuk de verkoper ter hand gesteld als diens bewijs van recht op betaling. Of een formele koopakte aan ons plankje gehecht is geweest is aannemelijk maar niet noodzakelijk en in ieder geval niet vast te stellen.

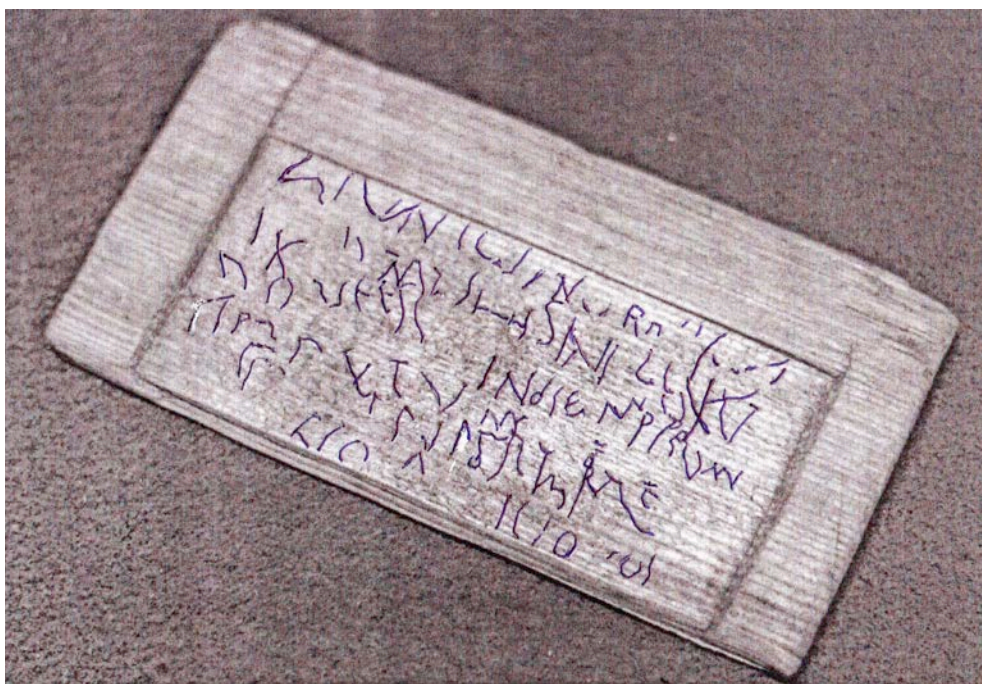
De Tabula van Est/ De Steendert is van belang voor de (sociaal- economische) geschiedenis van de Bataven en de Betuwe, voor de prosopografie van Fabricius Veiento, voor de kennis van de fasti van het jaar 83 n. Chr., en voor de geschiedenis van het Eerste Minervische^e legioen.

A.D.87 Quod boNUM FAVSTVM FAVSTVM FELIX FORTVNATVM SALVTARE sit IMP
CaesARI DOMITIANO Aug GERM// ICO PONTIF MAX ET DOMitiae aVG
CONIVGI EIVS ET IVLiae AVG TO//VE DOMVI EORVM Populoque romano... CIL,VI, 32367

De inscriptie ingetekend in het schrijfplankje van Est/ De Steendert *ratione Vollgraffii*

De inscriptie met enkele dubbele letters en de / van [PETI]LIO ingetekend

Aantekeningen:

1. C I TPPIO: het stempel van de wijnkuiper, wordt door Th. Oomen, E. Verhelst en G. Taconis gelezen als *Gaius Iulius Tippio*. De eerste P van TPPIO is iets groter dan de tweede en is inderdaad te lezen als een ligatuur van I+P.
 Waarschijnlijk is deze Tippio via zijn (groot-) vader onder de Iulisch-Claudische keizers Romeins burger geworden, vandaar zijn *nomen gentile* Iulius. Bijzonder is wel dat hij deze naam Iulius afkort tot I.; kennelijk geeft hij de voorkeur aan zijn eigen, meer onderscheidende naam Tippio. Vgl. *AE, 2000*, 1025c C. I(ulius?) Can(didus?) le(gionis) XG f(ecit) en *CIL IV*, 7204 C: I Polybium II vir. ovf = C. Iulium Polybium.
2. Deze conclusie is verwoord door zijn voormalige collega's T. Derks en N. Roymans o.m. in *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk* 2007 pp. 25, 133, 135 (zie ook volgende noot). Dit standpunt wordt gedeeld door K.A. Worp, RU te Leiden, die in een elektronisch bericht aan mij het *schrijfplankje* vergeleek met een *snijplankje*, waarop brood- en vleesmes zich hebben uitgeleefd. Eerder had hij het overigens een *palimpsest* genoemd.
3. In de Jaarverslagen van BATO (Beoefenaren van de Archeologie te Tiel en Omstreken) van 1998 en 1999 wordt aandacht besteed aan de lotgevallen van het plankje. Pas in 2007 komt het weer ter sprake in genoemd boekwerk *Een Bataafse gemeenschap... over de opgravingen van Tiel /Passewaaij* (nt.2).
 Melding van de vondst van het schrijfplankje en het stempel C.I. TPPIO in de planken van de Romeinse wijnton heb ik in de jaargangen van *L'Année Epigraphique* sinds 1998 niet aangetroffen.
 Op vrijdagmiddag 26 september 2008 meldt de heer G. Taconis mij via de telefoon dat het BATO-jaarverslag van 1998 over de *inscriptie* gewag maakt van *1 regel kapitaalschrift en 5 regels cursief Latijns schrift*. De letterlijke tekst uit het jaarverslag 1998 die betrekking heeft op het plankje en die ik op 8 oktober 2008 voor het eerst onder ogen kreeg luidt:
In de vulling van de waterput is een zeer bijzondere vondst gedaan: een schrijfplankje(..). Dit plankje maakte deel uit van een houten brief. Een complete brief bestond uit twee of drie van dit soort plankjes. Het verdiepte vlak werd bestreken met was waarin geschreven moest worden. De punt van de bronzen schrijfstift drong daarbij soms door tot in het hout. Ook op ons plankje is –dus min of meer per toeval– een stuk tekst bewaard. Vermoedelijk gaat het om twee verschillende schrijfsels door elkaar: een eenregelig stuk in kapitalen en een vijfregelige tekst in cursief schrift. Het handschrift wordt op dit moment nog onderzocht op de Vrije Universiteit... Dhr. G. Taconis voegde aan deze passage in de marge toe: Gegevens komen waarschijnlijk van de VU, dus van Wynia. (Zie voor commentaar op deze tekst uit het Jaarverslag 1998: noot 63 p.29)
4. Zie http://www.oudheidkamer-tiel.nl/bato/foto_18.jpg
http://www.oudheidkamer-tiel.nl/bato/foto_19.jpg
5. Voor papyri uit de tijd van de tabula van Est/De Steendert zie bijv. P.Flor. *ChLA* XXV,782 (77n.Chr.), P.Gen. Lat.I en IV, *ChLA* I,7a,b en 9 (81-90 resp.83-84 n.Chr.), P.Berlin 8334 *ChLA* X 417 (83-86 n.Chr.).
 De papyri van Genève (I+IV) geven een aardige inkijk in het militaire bedrijf van die tijd en kunnen, alhoewel betrekking hebbend op een Egyptisch legioen, ook model staan voor de *legio I Minervia* van onze inscriptie.
6. De *e* in de *ll* vorm ook in de Tabula van Tolsum bijv. *liig u leg(ionis) v.* In de Tab.Vindol.II komt deze ii slechts in de ' literaire tekst' van 118 voor: INTIIRIIA, interea.
7. Zie bijv. Tabulae Cer. Pompeianae, *CIL IV* suppl. p.281 **HSN DXX**; p.282 **HSN MCCC**; p.284 **HSN MCM**.
8. In de Tab.Vindol. heeft het 9^e Bataafse Cohort steeds het '*optelgetal*': Coh.VIII Bat. Zo ook in P.Lond.791 = *ChLA* III, 206 : anno VIII [Tiberii]. Echter '*aftrekgetal*' IX in Tab.Vindol.II,180, 21 : m(odii) IX.
9. Tolsum A-zijde r.3 *Beeoso*, r.4 *Bovem*; Tab.Cer.. Pomp. *CIL IV* suppl. Tab I, p.281 oB *mulum*.
10. Zie voor een min of meer vergelijkbaar geval Tab.Vindol.II 248 r.3 waar een nieuwe zin begint met *Optamus*....
11. Voor een dergelijke 'dunne'd zie bijv. Tab. Vindol.II 310, 'Chrauttius'-brief: *Veldei*, si quid audieris. Heel anders de 'compacte' *d* van bijv. Vindol.II 190 *hordei... domino ad stipes ... d(i)vae*.
12. Voor afkortingen van het type *p(ecunia, p(robus, p(romisit)* e.d. zie bijv. Tab.Cer.Dacicae, *CIL III*, p.934-935, p.940-941, p.944-945; P.Firenze *ChLA* XXV,782.
13. Voor de afkorting *id(us)*: Cicero, *Epist.ad Atticum* 10.5,3: *diem pecuniae Id.Nov.esse.*; Tab.Pomp.Sulpiciorum *AE, 1978*, 134 *Id(ibus) Novembrif[us] primis*.
 Voor *in idus primas*: Tab.Cer.Pomp.*CIL IV* suppl. p.282 *in idus decembr.primas* p.284 *in idus iulias primas* p.286 *in idus augustas primas* p.294 *in idus ianuarias primas* enz.
14. Gelijkvormige *h* in Tab.Cer.Pomp.*CIL IV* suppl. p.308 *habere se..* p.303 *habere, histriae*. Vgl. de *h* van *Hercu..* in *ChLA* XLVI, 1394, Leiden PL BAT.XXV 23 en Tab.Vindol.II, 157: *H(omines)*.
15. Als ligatuur **st-** Tab.Cer.Pomp.*CIL IV* suppl.p.344 in *stipulatum*; P.Mich.Inv.2276, *ChLA* V,282 Sallustius
16. Voor de afkorting *in hib(ernis) leg.III* zie P.Fayoum Barns 2, CPL,102 = *ChLA* XLVI,1364; *ad hib.coh.* P.Mich.VII 436, CPL,161 Cf. P.Fouad I, 45, CPL 189, en P.Lond.229, *ChLA* III,200.
17. Tabula van Tolsum, b-zijde regel 4 rechts de ligatuur *lg u = 7 l(e)g(ionis) quintae*.
 Drs. A.A.D. Vegt-Vellenga (Stiens) leest in r.6 Est/ De Steendert de ligatuur *ls = l(egionis)*.

18. De boerderijen ('woonstalhuizen') van het nabijgelegen Tiel- Passewaaij uit de periode 40-150 n.Chr. waren soms niet groter dan 10x 6 m. (*Een Bataafse gemeenschap...* p.45-58 en 87-98). Mogelijk is bij de Steendert echter sprake van een **grote boerderij** (bouwpuin, balans met gewichten: BATO jaarverslag 1999).
19. Het Repertorium Nominum Gentilium et Cognominum Latinorum (RNGCL) kent geen cognomina van het type Norbasus, Norbosus o.i.d. Het cognomen *Normosus* komt voor in RNGCL doch het spoor van 'letter vier' wijst niet op een *m*.
20. Tacitus, *Historiën IV,15,3*: *vagos et pacis modo effusos lixas negotiatoresque Romanos...*
Een grafsteen uit Nijmegen uit de tijd van Domitianus vermeldt ene Aurelius Flavi f. Flavinus, *lixa CIL XIII, 8732*
21. Als 'contractuele basis' kan gedacht worden aan *locatio/conductio operarum/operis*. Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands privaatrecht*, Leiden 1978, 356-360. Buckland, *Manuel of Roman private law*, Cambridge 1928, p.292-293. Voor 'vertegenwoordiging' in het Romeinse Recht, zie Feenstra, op.cit. 393-402; H.J. Scheltema: Inleiding tot het Romeinse recht, 1984, p.237-238. L. Caecilius Iucundus rekende voor zijn diensten als veilingmeester een courtage van 2 % : '*mercede (quinquagesima) minus*' Tab.Cer.Pomp. passim.
22. Enkele Vindolanda-brieven geven een aardig beeld van kooplieden die met de cohorten handel drijven, én van hun handel , bijv. Tab.Vindol.II,180 in samenhang met 344, en Tab.Vindol. II 309 en 343.
Ook hier blijft meestal onduidelijk of we met zelfstandige handelaren, met handelaren in dienst van het leger of met handeldrijvende soldaten te maken hebben.
23. Zie voor de *Lex Iunia Norbana* : Corpus Iuris Civilis: Iustinianus, Institutiones I,5,3;I,7,4; Codex Iustin. 7,6. Door Gaius en Ulpianus steeds als de *Lex Iunia* aangeduid: Ulpianus I, 10; III, 1-6 ; XI, 11 en 16 ; XVII, 1; XX, 8 en 14 ; XXII, 3, 8 en 19; XXV, 7; Gai *Institutiones* I, 22-24, 28-41 ; III, 55-76.
Latini Iuniani (Juniaanse Latijnen) zijn informeel vrijgelaten slaven met een zeer onzekere rechtspositie.
24. Zie bijv. voor Cicero's 'genuanceerde' kijk op naar ons idee eerbare beroepen *De officiis* I.150-152.
25. Plinius, *Epistulae* X, 104,105: De drie vrijgelatenen onder het *ius latinum* voor wie Plinius het burgerrecht aanvraagt ontlent hun *praenomen* en *nomen gentile* aan hun patronus Valerius Paulinus, hun *cognomen* is hun vroegere slavennaam: C. Valerius Astraeus, C. Valerius Dionysius, C. Valerius Aper.
In de Tabulae Herculanaenses figureert ene L. Venidius Ennychus die tot in maart 61 n.Chr. *Juniaans Latijn* was. Als *burger* staat hij samen met andere Herculanaenses vereeuwigd op een marmeren steenplaat. *AE,1978,119b* (zijn naam in marmer), *AE,2002,340-344* (zijn naam in de akten).
Dat *L Iunius Norbanus*. zijn namen wellicht ontleent aan de *lex Iunia Norbana* is waarschijnlijk een **te gewaagde** veronderstelling.
26. Zie Tab.Cer.Pomp. *CIL IV*, suppl. pp. 306,307,309,346. In plaats van het teken U voor 5000 had ook het symbool I met twee 'omgekeerde C's' gebruikt kunnen worden., zie bijv. Tab.Cer.Pomp. pp.290, 291, 303.
27. Een gewoon soldaat verdiende in 83 n. Chr. nog 900 sestertiën (=225 denariën) per jaar. Domitianus trok vermoedelijk in 84 dit inkomen op tot HS 1200 (= 300 denariën= 12 aurei). Zie Suetonius, Domitianus 7, 3 en Cassius Dio LXVII, 3,5. Dit inkomen van een gewone legioensoldaat (*miles gregarius*) zou decennialang onveranderd blijven, tot Septimius Severus in ± 197 n. Chr. eindelijk de soldij weer verhoogde (Herod. 3,8).
28. Voor de wisselkoersverhouding drachme/ denarius baseer ik me op M. Speidel, *Roman Army Studies, Vol.1* , A'dam, 1984, p.84 : *Four Egyptian drachmae correspond to one denarius*.
29. Tac.*Annalen,IV,72* ..*modica...apud Germanos domi armenta..*; de levensstandaard van de Friezen was navenant bescheiden: *tributum iis Drusus iusserat modicum pro angustia rerum*.
De 9 Bataafse koeien, 60 jaar later, waren zeker welgedaner dan de bewuste Friese koe. Cf. *Een Bataafse gemeenschap enz.* p.26 : betere fokmethoden resulterend in toename van de schofthoogte.
30. Een akte van verkoop van een slavine, Marmari<c>a , op een *wastafeltje*, (*SB 6130; CPL, 193*) met een Latijnse tekst in Grieks schrift en met een tekst in erbarmelijk Latijn in Latijns schrift. L. Migliardi Zingali en M. Amelotti betogen dat dit schrijfplankje aan de koper T. Memmius Montanus is afgegeven als bewijs van betaling en als akte ten bewijze van eigendom: *Aegyptus 82, 2002 p. 119-130; AE, 2004, 1642*.
31. *Cappadocisch paard*: P. Flor. *ChLA XXV,782, CPL 186. De rode barbeel(mullus)*: Iuvenalis, *Sat.IV*, 15-16. *Ham per pond (lardi perna)* Tab.Vindol.II,182. *Biggetje en vijf lammeren* Tab.Cer.Daciae *CIL III,2* p.953. *Pompeiaans muilddier*: Tab.Cer.Pomp.p.281 (nt.7 *supra*). *Friese koe* o.a. Vollgraff, *De Vrije Fries* 25, 1917 p. 71-101; Byvanck, *Excerpta Romana*, dl.2 nr.396; Spruit/ Feenstra *Textus Iuris Romani* 1987,500 / 1977, 483. *De slavine Marmarica*, *wastafeltje* (*supra*). *Het slaafje Abbas* P.Lond. 229, *ChLA III,200 ; CPL, 120. Trimalchio's slaaf* Petronius, *Satyricon, Cena Trimalchionis* 68,8.
Op 8 Tubi in het 4de regeringsjaar van Severus Alexander (= 3 januari 225 n. Chr.) verkocht Aurelius Pomis Sarapatos uit de κομη Philagris op de markt van Alexander-eiland aan Aurelius Dioskorides een **tarwekleurige koe** (βοων σττόχρουν) voor **300 zilverdrachmen** (Fajoem/ Theadelphia), *P. Flor.1410, SB* (12) nr. 11152 en in de zomer van datzelfde jaar 225 verkocht Aurelius Serapion **2 koeien** aan

- Aurelius Ammonaspasis uit Philadelphiea. Helaas zit er een lacune in die papyrus en ontbreekt daardoor de koopprijs, *Sammelbuch griechischer Urkunden* (20), nr.14680 (P.Mich.1349).
32. Het *Woordenboek Latijn/Nederlands* van H. Pinkster geeft ‘*in diem emere*’. Vgl. voor *in diem*: Tab. Hercul. AE,1951,215 ..*In eum diem locum horam HS M dari stipulata est [Pe]tronia Iusta, sponpondit C.Petr[onius]*.. Voor de *vrouwelijke* vorm van *dies* in juridisch/financiële stukken zie Tab.Cer.Pomp. CIL IV suppl. bijv. p. 305 *hac di[e]*, p.387, 399 *ante hanc diem quae dies fuit..*; Tab.Cer.Dac. CIL III,2 p.931 *ex ea die..qua die* p.935 *ex hac die..qua die..*
33. Bovengenoemd *Latijns/Nederlands Woordenboek* geeft ‘*pecuniam tradere quaestoribus*’ .
34. Voor de passieve aanvulling *tr(adi)* i.p.v. *tr(adere)* vergelijk ..*dari rogavit..d(ari) promisit..solvi p(romisit).. praestari promisit..d(ari),f(teri),p(raestari) stipulatus est..* steeds een infinitivus passivi. Bijv. Tab.Cer.Dac. CIL III,2 p.931-947.Zo ook Cuq: *[t]r(adi) pr(omisit)* als aanvulling van *RPR* in Tabula van Tolsum A r. 9.
35. Voor een opdracht aan de bank om de koopsom voor twee witte kalveren uit te betalen, zie P.Hamb.II 173.
36. Het enige voorbeeld van *pactum* in een juridisch/financieel stuk dat ik tot dan toe kende betrof Tab.Pomp. Sulp. 99 en heeft naar het lijkt betrekking op een *stipulatio duplae*. AE,1995, 300:... ++pactu[m...quod infr]a scriptum est. [Si- 8 – April]es (sestertios mille) CC et [-12-] (sestertios mille) CC et k. Maias + [-4- soluta non eru]nt, tum eo nomine [duplam?] pecunia]m recte sua qua[que die dari stipu]latus est M. Octavius [Fortunatu]s [spon]dit Marcia Fa[u]st[a?] tutore auctore [...] id fide sua esse iu[ssit -10-] Onesim[us M. Octav]io Fortun[o] p[ro] Marcia [Fausta?]. Actum Pute[o]l[is] III k(alendas) Martias C. Sallustio Crispo Passieno [II] T. Stalilio Tauro [cos]. (= 28 februari 44 n. Chr., schrikkeljaar) *lezing* G. Camodeca. Er komen echter **meer** *pacta* in *tabulae* voor, bij voorbeeld het *pactum conventum* in *Tab.Cer.Pomp.* 155.
37. Thesaurus Linguae Latinae: *Idus solvendis pecuniis constitutae sunt*; Oxford Latin Dictionary: *Settling day for the payment of interest, fees etc* . Cic.*Epist ad Att.* 10. 5, 3 *diem pecuniae Id.Nov. esse* (nt.10).
38. Nicoline van der Sijs, *Chronologisch woordenboek*, handelseditie van proefschrift 2001, p.100.
39. Zie voor een mogelijk wegstelsel van Grinnes naar Nijmegen en Tongeren: J.E. Bogaers in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, jaargang 12-13, 1962-1963* p.40-42. De *legio I M* heeft in Rossum zijn sporen nagelaten: baksteenstempel LIM PF (CIL XIII, 6, 12131, 75a).
40. Cassius Dio LV,24,3; LXVII,1,2;16,1; Suetonius *Domit.* 4, 4 en 15, 3; Verder bouwwerken van Domitianus: een *Minervatempel* en *Minervareliëf* op het Forum Transitorium; *Minerva* op Domitianus’ munten.
41. Zie Pat Southern, *Domitian, the tragic tyrant* p. 84 (London/New York 1997).
42. Een scène op de zuil van Traianus laat de *Minervia* zien tijdens de 1e Dacische oorlog (101/2 n.Chr.) terwijl zij de Donau via een schipbrug oversteekt : Bild XLVIII, Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Tafelbd.1, Textbd.2; Bild 34 (Bartoli) Dzur, *Die Traianssäule*. Tijdens de Tweede Dacische oorlog (105-106 n. Chr.) waarbij Traianus 12 legioenen inzet, neemt het Minervische legioen, onder aanvoering van de latere keizer Hadrianus, deel aan deze laatste oorlog tegen Decebalus: *Historia Augusta, Hadrianus* 3,6 en CIL III,550.
43. Byvanck, *Excerpta Romana* dl.2 passim, CIL XIII passim; www.livius.org (*Meinerswijk*); andere inscripties van Arnhem- Meinerswijk : AE 2000,1018-1019. Voor een recente LIM-inscriptie: AE,2003,1220 c (Keulen).
44. CIL XIII, pars sexta p.5 nr.37 en 38; Brambach, *Corpus inscriptionum rhenanarum* (1867), 128a 1 en 2.; Byvanck, o.c., nrs. 176, 184.
45. Merkwaardig vind ik het dat AE 1946, 261 de in Vindonissa (Windisch) gevonden inscriptie *leG. I F M*
> *seSTI PHOEBi* dateert in 101 n. Chr. : *Cette légion dirigée de Bonn sur le Danube inférieur en vue de la guerre dacique serait passée vers 101 ap. J.-C. à Vindonissa.*
46. Militaire diploma’s CIL XVI, nr.36 en RMD III, 143 (tekening van de resten van het diploma, met de schrijffouten, op de omslag van RMD III).
47. CIL XIII 7945, Byvanck, *Excerpta Romana*, dl.2 nr.793; De inscriptie gevonden aan de Erft bij Iversheim, nu in het Landesmuseum te Bonn, luidt in haar geheel: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Geni[o vexillationis] leg(ionis) I M(inerviae) p(iae) f(idelis)]. Sub Iulio Castino, leg(ato) Leg(ionis) I M(inerviae), cura Petroni Aquilae (centurionis) **urnus eactus**, ar(chitectante) Val(erio) Aman(do) discente, [duobus] Aug[g]. (Augustis) co(n)s(ulibus).
Aan Jupiter, de beste, de grootste, en aan de Genius van de vexillatio van de legio I Minervia, pia fidelis. Onder Iulius Castinus, bevelhebber van het 1e Minervische legioen, is onder verantwoording van de centurio Petronius Aquila een (kalk)oven gemaakt met als bouwmeester Valerius Amandus, in opleiding, tijdens het consulaat van de twee Augusti (Caracalla en Geta).
48. CIL XIII 8071, Byvanck o.c. nr.429: De inscriptie, een grafschrift, gevonden te Bonn en aldaar in het museum, ziet er ongeveer als volgt uit:

L·MAGIVS·L·
 OVF·DVBIVS
 M^E·DIOLAN^I·MIL
 LEG·I·F·M·P·F·D·AR
 MOR^V·M·CVSTOS·>
 A^V·FIDI·MARTIALIS
 AN^N·XXXI·STIP·XIII
 ·H·□·F·□·C

95/96 n. Chr.

Lucius Magius Dubius, Luciuszn, uit de tribus Oufentina, uit Milaan, soldaat van de legio I Flavia, Minervia, Pia, Fidelis, Domitiana, wapenbewaker, van de centurie van Aufidius Martialis, 31 jaar oud, met een diensttijd van 13 jaar. Zijn erfgenaam (erfgenamen) heeft(hebben) dit laten maken.

CIL XIII, 8019: Ten bewijze dat het 1e Minervische legioen zeker twee eeuwen aan de Rijn gelegerd is geweest geef ik hier het laatste epigrafische levensteken ervan dat ik heb kunnen vinden. De inscriptie is gevonden te Bonn en bevindt zich in het Römisch-Germanisches Museum te Keulen:

·I·N·H·D·D·
 PRO·SALVTE·IMPP
 DIOCLETIANI·et·MAXIMI
 an·I·aVGG·constANTI
 et·MAXIMIANI·NOBB
 caes·TEMPLum·MARTIs
 miLiTARIS·VetuStATE·Co
 NLAPSVM·AVR·SI·VS·PRA[
 LEG·I·M[.·]·SOLO·RESTI
 tVIT·DE·XIII·KAL·OCT
 tVScO·E·anulINO·COS

19 september
295 n. Chr.

Ter ere van het Goddelijke Huis : Voor het heil van de keizers Diocletianus en Maximianus, de Augusti, en Constantius en Maximianus (Galerius), de hoog edele Caesares, is de tempel van Mars Militaris die van ouderdom was ingestort, door Aurelius Si..us prefect van de legio I Minervia van de grond af weer hersteld ; d.d. 19 september onder het consulaat van Tuscus en Anulinus.

49. Zie voor de woede van het leger over de moord op Domitianus en de roep om wraak: Suet. *Domitianus*, 23,1. Nerva zal zich inderdaad gedwongen zien de moordenaars van Domitianus terecht te stellen.
50. (1) In een Faliscische inscriptie (CIL XI, 3081) heet de godin in van rechts naar links lopend schrift MENERVA; Dezelfde naam, maar nu in Latijns schrift, komt voor in een wij-inscriptie uit Sulmo, *AE, 1989*, 241. En in een 'Etruskische' inscriptie wijdt ene L. Tolonio aan Menerva en aan Crere *AE, 1950*, 184a/b. De E is dus misschien niet meer dan een nostalgische herinnering van de kant van Domitianus aan de oud-Italische naam van zijn lievelingsgodin godin: Menerva (*Minervam quam superstitiose colebat...*). Verg. Byvanck, *ER*, II, 115 L I Me; Leg I Me, 176 Le I Me; Leg I Men; 184 Le I Me ; Leg I Men.
- (2) Lange tijd heb ik op grond van tekenjes (spikkeltjes, rondjes , kransjes, schijfjes) aan de bovenkant van de I (1^e) in het logo LIM r. 6 aangenomen dat daarmee een *signum*, veldteken, werd uitgebeeld, niet ongepast in de militaire context. Die aanname bracht mij tot de ingeving dat mogelijk onder de E het legioensymbool schuil ging. Tafereel 48 op de zuil van Traianus suggereert echter als symbool van de legio Minervia *de ram* (Cichorius) wat mijn vermoeden van *de uil* als legoensymbool weerspreekt. Mede daarom laat ik ook het tekenen van een speciale betekenis aan de rondjes in de I van het embleem *voorlopig* achterwege.
51. Dit merkwaardige heerschap Fabricius Veiento, een behendig overlever, duikt zeer veelvuldig op in allerlei literaire en historische bronnen : Tac. *Ann.* XIV,50; Cassius Dio LXI,6,2; Iuvenalis, *Satiren* III ,185; IV,147 sqq.; VI,113 en 261; Plinius, *Epist.*, IV,22 en IX,13 en 19-21. Als praetor in 55 n. Chr. probeerde hij de kosten van de circusspelen te drukken door honden in plaats van paarden voor de renwagens te spannen, door Nero werd hij in 62 verbannen vanwege het uitbrengen van een 'testament', *codicilli*, waarin hij de spot dreef met priesters en senatoren, maar weer in de gratie bij de Flaviërs werd hij driemaal consul en een van hun belangrijkste raadslieden. Na de moord op Domitianus komt hij weer te voorschijn als tafelenoot van keizer Nerva, tot ergernis van de jongere Plinius. In de senaat mag Fabricius onder Nerva als nestor nog als eerste het woord voeren maar met zijn invloed lijkt het dan te zijn gedaan.

52. Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus* 12,5:..Veientonem consulari honore functum quidem apud Domitianum...

Stadius *De bello Germanico* (fragm.): lumina, Nestorei mitis prudentia Crispi ,
et Fabius Veiento – potentem signat utrumque
purpura, ter memores implerunt nomine fastos-
et prope Caesareae confinis Acilius aulae

*Stralende lichten: de milde bezonnenheid van de Nestorgelijke Crispus, en Fabius Veiento-
purper bestempelt beiden als machtig, driemaal hebben zij de indachtige fasti met hun naam gevuld- en
Acilius bijna het Keizerlijke hof belendend.*

De Germaanse oorlog die Stadius in zijn epos bezingt is de oorlog tegen de Chatti en die speelde zich af in 83 n. Chr. In dat jaar zijn vlg. Stadius zowel (Vibius) Crispus en 'Fabius' Veiento voor de derde maal consul geweest. Met dat 'Fabius' voor Fabricius zinspeelt Stadius op de rol die Fabricius Veiento in die Germaanse oorlog heeft gespeeld, namelijk die van een tweede Fabius Cunctator.

Zie voor een en ander: Gilbert Highet, *Juvenal the Satirist*, 1954 p.259- 262 + Chapter X, p.76-82;

Juvenal, *The Satires*, by John Ferguson 1979 (1984³), p.148, noot 185, p.166 nt. 81, p.169, nt.123-135, p. 170, nt. 147.

53. Inscriptie in zilveren of verzilverde plaquette uit de ager Mogontiacensis auf dem 'Loh' bei Klein-Wintherheim, nu in het Römisch-Germanische Zentralmuseum van Mainz, *CIL* XIII, p.2 fasc.I, 7253 :

A. DIDIVS GALLVS

fABRICIVS . VEIENTO . COS
III . XV . VIR . SACRIS . FACIEND
SODÁLIS . AVGVSTÁL . SOD . FLÁVIÁL
SOD . [TITI]ÁLIS ET ATTICA . EIVS
NEMETON . V . S . L . M

Aulus Didius Gallus Fabricius Veiento, consul voor de derde maal, vijftienman voor het verrichten van sacrale handelingen, lid van het college der Augustales, lid van het college der Flaviales, lid van het college der Titiales, en zijn Attica hebben voor Nemetona gaarne en terecht hun gelofte ingelost.

Uit het feit dat Fabricius zowel Flaviialis als Titalis is blijkt zijn nauwe verbondenheid met de Flavische dynastie. Hij en zijn vrouw brengen nabij Mainz, het centrum van waaruit Domitianus zijn operaties tegen de Chatti ondernam, een wijgeschenk aan de *inheemse oorlogsgodin Nemetona*. Het betreft ongetwijfeld het inlossen van een gelofte voor het welslagen van Domitianus' Germaanse veldtocht. In dit *Bellum Germanicum* is Fabricius' aandeel dat van een *Fabius Cunctator*, aldus Stadius.

Voor Nemetona als oorlogsgodin zie de volgende inscripties waarin zij zo goed als op één lijn wordt gesteld met Mars (*CIL* XIII, 6131; VII, 36):

MARTI ET NEMETO
NAE
SILVINI IVSTVS
ET DVBITATVS
V . S . L . L . P

PEREGRINVS
SECVNDI FIL
CIVIS . TREVER
LOVCETIO
MARTI ET
NEMETONA (sic)
V . S . L . M.

Vergelijk hiermee *AE*, 1950 , 256
NEMETI /// lezing Pflaum:
FIRMUS . Avg . NEMETI[O of -AE]
VER . VIL XX FIRMUS AUG(USTI)
HER d.s. Fec. VER(NA) . VIL(ICUS)
XX HER(EDITATIUM)
D(E) S(UO) FEC(IT).

54. Over L. Salvius Otho Cocceianus: Tacitus, *Hist.* II, 48, 2; Suetonius, *Domitianus*, 10, 3; Plutarchus, *Otho*, 16, 2.

55. Cocceianus: *CIL*, VI, 2002 Als jongen van rond de tien in 63 lid van een priestercollege; in de Fasti van San Severino (*Septempeda, Picenum*) in het voorjaar van 82 consul, *AE*, 1998, 419.

56. Suetonius *Domitianus*, 13, 3: *Consulatus septemdecim cepit quot ante eum nemo; ex quibus septem medios continuavit, omnes autem paene titulo tenus gessit nec quemquam ultra Kal. Mai., plerosque ad Idus usque Ianuarias.*

Op grond van het militair diploma van 22 februari 85, *RMD* 139, waaruit blijkt dat Domitianus samen met zijn collega ordinarius dan nog consul is en het ambt niet eerder dan de idus van maart zal hebben neergelegd schrijft Margaret M. Roxan: *The diploma confirms the evidence of this inscription that Domitian continued as ordinarius beyond the Ides of January in 85, as well as in 84, suggesting that Suetonius exaggerated the brevity of his successive consulships.*

57. Deze Vibius Crispus (volledige namen L. Iunius Quintus Vibius Crispus) moet voor het eerst cos. suf. rond 61 n. Chr. onder Nero zijn geweest; onder de Flavii proconsul in Africa, nogmaals consul en net als Fabricius Veiento een van de intimi van Domitianus. Voortreffelijk spreker en schatrijk:

Tacitus, *Dial.* 8 en 13; *Hist.* II, 10; IV, 41-43, *Ann.* XIV, 28; Iuvenalis, *Satire*, IV, 92. *AE*, 1957, 260

58. In een Griekse inscriptie uit Smyrna heet hij ΚΟΙΝΤΟΣ ΠΕΤΤΑΙΟΣ ΡΟΥΦΟΣ (*IGR*, 4, 1394).

Overigens is over de man ondanks zijn twee consulaten weinig met zekerheid bekend. Mogelijk is hij in 93 door Domitianus verbannen (Philostratos, *Vita Apollonii* 7, 8).

59.Lijst van mij bekende consuls in de periode 80 tot halverwege 101 n. Chr.:

Belangrijkste bronnen:

Fasti Ostienses *CIL* XIV; Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, vol.XIII,fasc.1 Fasti Consulares et Triumphales en alle aanvullingen en verbeteringen in L'Année Épigraphique van 1930 – 2005.

Fasti van San Severino (*Septempeda*) *AE*,1998, 419: jaren 78-82 n.Chr.

Fasti Potentini (Potenza, *Picenum*) *AE*,1949, 23 + *AE*,2003, 588: jaren 86-93 n.Chr.

Militaire diploma's: *CIL* XVI, diplomata militaria + suppl.; Roman Military Diplomas I,II,III; *AE*,1993-2005

80 n. Chr.

Imp.Titus Caesar Aug. VIII, Caesar Domitianus VII *AE*,1966,215 ; *AE*,1989,130
 A.Didius Gallus Fabricius Veiento II, L. Aelius Plautius Lamia Aelianus *CIL*,XVI mil.dipl.158, jan/febr.
 L. Aelius Plautius Lamia Aelianus, Q. Aurelius Pactumeius Fronto *CIL* VI,2059;VI,32363,mil.dipl.III,p.854,juni
 L. Aelius Plautius Lamia Aelianus, C. Marius Marcellus Octavius Publius Cluvius Rufus mil.d.*CIL* XVI,26
 [- - - -] Q. Pompeius Trio
 Sex. Neranius Capito, L. Acilius Strabo
 M. Tittius Frugi, M. Vinicius Iulius Rufus

81 n. Chr.

L. Flavius Silva Nonius Bassus, M. Asinius Pollio Verrucosus *AE*,1969-1970, 183
 M. Roscius Coelius, C. Iulius Iuvenalis Acta Arvalium *CIL* VI,2060
 T. Iunius Montanus, L. Iulius Vettius Paullus Acta Arvalium *CIL* VI,2060,17 mei 81
 T. Tettienus Serenus, C. Natta Pinarianus
 L. Carminius Lusitanicus, M. Petronius Umbrinus Acta Arvalium *CIL* VI,2060 14 sept-30 okt.
 T. Turpilius Dexter, M. Maecius Rufus

82 n. Chr.

Imp. Domitianus Caesar Aug. VIII, T. Flavius Sabinus
 [----in]NOC[ens] (?) L. Salvius Otho Cocceianus
 [-----mo]DEST(us) (Metius Modestus?) M'. Acilius Aviola (of: Calpurnius Aviola?)
 P. Valerius Patruinus (?) *CIL*,xvi,35 nt.2, proconsul in Syrië in 88
 M. Larcus Magnus Pompeius Silo, T. Aurelius Quietus *CIL*,XVI mil.dipl.28, 20 sept. 82

83 n. Chr.

Imp. Caesar Domitianus Aug. IX, Q. Petil(i)us Rufus II *CIL*,VI, 541; *IGR*,4, 1394
 L. Iunius Quintus Vibius Crispus cos III Statius, *fr. De Bello Germanico*, noot 50
 A. Didius Gallus Fabricius Veiento cos III „ „ „ „
 Sex. Carminius Vetus (?) O. Salomies, *Adoptive....Nomenclature* p. 25 nt. 10
 Tettius Julianus, Terentius Strabo Erucius Homullus *CIL*, XVI mil. dipl. 29, 29 juni 83
 M. Cornelius Nigrinus Curatius Maternus sept.-okt. 83 *CIL* II, 3783 & 6013; *AE*,1973,283; *CIL* XIV, 4725
 ..M.Co[

84 n. Chr.

Imp. Caesar Domitianus Aug. Germanicus X, C. Oppius Sabinus

k. mai. Ursus (= L. Iulius Ursus, zó Salomies, *Adopt. Nomenclature* p. 51) Cassius Dio, LXVII,4,2

C. Tullius Capito Pomponianus Plotius Firmus, C. Cornelius Gallicanus *CIL*,XVI mil.dip.30, 3 sept.84
 Gallus

85 n. Chr.

Imp. Caesar Domitianus Aug. Germanicus XI, T. Aurelius Fulvus II *AE*,1975,53 *AE*, 1993, 1788, 22 febr.85
AE, 1998, 1614; *RMD* III,139
 [M. Arrecinus Clemens II, L. Vale]r(ius) Catullus Mess(alinus) Fasti Ostienses *AE*,1975, 131
 of [C. Rutilius Gallicus II]?
 L. Aelius Oculatus, Q. Gavius Atticus *AE* 2002, 1770 mil.diploma, 30 mei 85 (RGZM, Mainz)
 [P. Herennius Pollio, M. (Annius) Herennius Pol]lio f(i)lius *AE*,1975, 21 en 131 (Zevi)
 D. Aburius Bassus, Q. Iulius Balbus *CIL*,XVI mil.dipl.31, 5 sept.85
 k. Nov. [C. Salvius Liberalis ?...zo O.Salomies o.c. p. 132] Ore]stes

86 n. Chr.

Imp. Domitianus Caesar Aug Germanicus XII, Ser. Cornelius Dolabella
 C. Secius Campanus, Ser. Cornelius Dolabella Petronianus *CIL,XVI mil.dipl.32, 17 febr.86*
 [-----] (?), Q. Vibius Secundus
 Sex. Octavius Fronto, Ti. Iulius Candidus Marius Celsus *CIL,XVI mil.dipl.33,13 mei 86 + CIL,VI,15847*
 A. Lappius Maximus Norbanus, Octavius Tidius Tossianus kal. Sept. anni 86
 A. Lappius Maximus, L. Iavolenus Priscus

87 n. Chr.

Imp. Domitianus Caes. Aug. Germ. XIII, L. Volusius Saturninus *P.Oxford ChLA IV,272: Acta Arvalium
 CIL, VI,2065*
 L. Volusius Saturninus, Calpurnius Piso Lucianus *Acta Arvalium CIL, VI, 2065: 19 mei*
 C. Bellicius Natalis, C. Ducenius Proculus
 C. Cilnius Proculus, L. Neratius Priscus

88 n. Chr.

Imp. Caesar Domitianus Aug. Germ. XIII, L. Minicius Rufus *CIL,XVI mil.dipl.159, 9 jan.88;AE,2003,588*
 L. Minicius Rufus (?), D. Plotius Grypus *Acta Arvalium,VI, 2065: 15 april 88 (alleen naam Plotius Grypius
 zichtbaar)*
 Q. Ninnius Hasta, [---] Frugi *(PIR)*
 M. Otilius Catulus, Sex. Iulius Sparsus *CIL XVI,mil.dipl.35, 7 nov. 88; AE,1997,1761*

89 n. Chr.

T. Aurelius Fulvus, M. Asinius Atratinus
 M. Peducaeus Saenianus, P. Sallustius Blaesus *Acta Arvalium CIL VI,2066: 19 mei 89*
 A. Vicirius Proculus, M' Laberius Maximus

90 n. Chr.

Imp. Caesar Domitianus Aug. Germ. XV, M. Cocceius Nerva II *Acta Arvalium CIL VI,2067: 3 jan.90*
 M. Cocceius Nerva, L. Cornelius Pusio *Acta Arvalium CIL VI,2067:22 jan.,2 april,27mei.*
 L. Antistius Rusticus, Ser. Iulius Servianus
 Q. Accaeus Rufus, C. Caristianus Fronto
 P. Baebius Italicus, C. Aquilius Proculus
 Cn. Pompeius Longinus, Albius Pullaienus Pollio *CIL,XVI, mil.dipl.36, 27 okt. 90;mil.dipl.AE,2004, 1910*
 M. Tullius Cerialis, Cn. Pompeius Catullinus

91 n. Chr.

M'. Acilius Glabrio, M. Ulpius Traianus *Lex Irnitana, JRS 1986; Acta Arvalium CIL VI,2067:29 april 91*
 Cn. Minicius Faustinus, P. Valerius Marinus *RMD,4 en 5 : 12 mei 91*
 Q. Valerius Vegetus, P. Metilius Nepos *mil.dipl.AE,1991, 1261: sept.-dec.91;Acta Arv. CIL VI: 5 nov.*

92 n. Chr.

Imp. Caesar Domitianus Aug. Germ. XVI, Q. Volusius Saturninus *Lucus Feroniae, AE 1972, 174-176*
 Q. Volusius Saturninus, L. Venuleius Apronianus *Acta Arvalium CIL VI, 2068: 25 april 92*
 Ti. Iulius Polemaeanus, L. Stertinius Avitus *CIL XVI, mil.dipl.37, 14 juni 92; AE,2003, 1548; AE,2005, 1706*
 C. Iulius Silanus, Q. Arenulus Rusticus

93 n. Chr.

AE,2004, 356 (Eck)
 Sex. Pompeius Collega, Q. Peducaeus Priscinus *Diptychon van Philadelphia, CPL,104*
 T. Avidius Quietus, Sex. Lusianus Proculus *militair diploma (nog niet gepubliceerd):. 10 aug.93*
 C. Cornelius Rarus, Tuccius Cerialis

94 n. Chr.

L. Nonius Calpurnius Asprenas Torquatus, T. Sextius Magius Lateranus *CPL,104; AE,1996 dates consulaires*
 M. Lollius Paullinus Valerius Asiaticus Saturninus, C. Antius Ilius Quadratus *mil.dipl.38, 13 juli 94 + AE,2004,
 1920*
 T. Pomponius Bassus, L. Silius Decianus *CIL XVI, mil.dipl.39:16 sept. 94 ; AE,1998, 1616*

95 n. Chr.

Imp. Caesar Domitianus Aug. Germ. XVII, T. Flavius Clemens
 T. Flavius Clemens, L. Neratius Marcellus cf. *Tab. Vind.* 225, r.13/14..*Marcellum...consularem*
 A. Lappius Maximus II, P. Ducentius Verus
 Q. Pomponius Rufus, L. Baebius Tullus

96 n. Chr.

C. Manlius Valens, C. Antistius Vetus *AE,1966,119; AE,1989, 130 B;Cassius Dio 67,14,4*
 Q. Fabius Postuminus, T. Prifernius Paetus *RMD,6: 12 juli 96; AE,1977, 722*
 Ti. Catus Caesius Fronto, M. Calpurnius --cus *CIL XVI,mil.dipl.40: 10 okt.96; AE,2005, 1708: 1 sept-31 dec.*

97 n. Chr.

Imp. Caesar Nerva Augustus III, L. Verginius Rufus III *CIL XVI,mil.dipl.41: jan. 97; AE,1977,267*
 Cn. (?), P. (?) Arrius Antoninus II, C.(?) Calpurnius Piso cf. *AE,1991, 477*
 M. Annius Verus, L. Neratius Priscus
 L. Domitius Apollinaris, Sex. Hermentidius Campanus *CPL 104, 9; AE,2005, 1709: 1 juli-31 aug. 97*
 L. Pomponius Maternus, Q. Glitius Atilius Agricola *RMD,III,140: sept.97; AE,2002, 1775;AE,2005,1704 en*
AE,2005, 1734: 16-31 okt.97
 P. Cornelius Tacitus (+ M. Ostorius Scapula ?) *AE,1975, 132, PIR², AE, 2007, 105*

98 n. Chr.

Imp. Nerva Caesar Aug. Germ. IIII, Imp. Nerva Caesar Traianus II
 Imp. Caesar Traianus Aug. II, Cn. Domitius Apollinaris
 Imp. Caesar Traianus Aug. Germ.II, Sex. Iulius Frontinus II *mil.dipl. Elst AE,2000, 1017: 20 febr.98*
+ CIL XVI,mil.dipl.42: 20 febr.98
 Sex. Iulius Frontinus II, L. Iulius Ursus
 L. Iulius Ursus, T. Vestricius Spurinna II
 T. Vestricius Spurinna II, C. Pomponius Pius
 A. Vicirius Martialis, L. Maecius Postumus *Fasti Feriarum Latinarum 11 aug.98; AE,1999, 901:juli/aug.98*
 C. Pomponius Rufus, Cn. Pompeius Ferox *CIL XVI,mil.dipl. 43 (?) ; cf. Tab.Vind.154, r.6...officio Ferocis*

99 n. Chr.

Cornelius Palma Frontonianus, Quintus Sossius Senecio

Ti. Iulius Ferox *A.Birley, Garrison Life at Vindolanda 2002/2007, p.79*
 .. Sulpicius Lucretius Barba, Senecio Memmius Afer *Fasti Feriarum Latinarum: 28 juni 99*
 Q. Fabius Barbarus, A. Caecilius Faustinus *CIL XVI,mil.dipl. 44 en 45; RMD, 7: 14 aug.99*
 Q. Bittius Proculus, (+ M. Ostorius Scapula ?) *RMD, III,141 sept.99 (?); AE,1999, 1360: sept. 99 of 101 (?)*

100 n. Chr.

Imp. Caesar Nerva Traianus Augustus III, Sex. Iulius Frontinus III (*Strategemata, De Aquaeductu urbis*)

T. Pomponius Mamilianus, L. Herennius Saturninus *CIL XVI mil.dipl.46 : 10 mei 100 ;mil.dipl. vloot:*
AE,1989,315: 12 juni 100; RMD,III,142 + Fasti Fer.Latinarum
 C. Plinius Caecilius Secundus per 1 sept. (Vidman/ Sherwin-White)

101 n. Chr.

Imp. Caesar Nerva Traianus Aug. Germ.III, Q. Articuleius Paetus *AE,1980, 183 (Fasti Ostienses,Zevi)*
AE,1992, 1533+ Acta Arv. CIL VI,2074:3 jan.; AE,2005, 1679
 k. febr. Q. Articuleius Paetus, Sex. Attius Suburanus *Acta Arvalium CIL VI,2074: 25 maart 101*
 k. april. C. Sertorius Brocchus Servaeus Innocens, M. Maecius Celer *Acta Arv. CIL VI,2074:26 april;*
RMD,143 15 april-15 juni 101

[Q. Fulvius Gillo Bittius] Proculus,ic..... *Fasti Feriarum L. + AE,1999,1360: sept-okt. 101*
of sept-okt. 99 (?)

60. Lörincz en Visy in een noot bij Roman Military Diplomas (3), 140; *AE*,2004, Fasti Ostienses (W. Eck).
61. *PIR* over D. Plotius Grypus: *Anno 88 suffectus est Domitiano XIII consuli ordinario, veri simile idibus Jan. (Vidman FO² 44.81); itaque cum L. Minicio Rufo (supra M 627) fasces gessit usque ad Kalendas Maias, veri simile, ubi eos successerunt Q. Ninnius Hasta (supra N 100) et [...] Frugi. die 15 mensis Apr. exhibetur nomine collegae non servato (Acta frat. Arv. VI 2065, b, 65).*
62. In de Acta Arvalium, *CIL* VI, 2065 p.515 is de naam van Plotius Grypus als consul op 15 april 88 nog zichtbaar. Of L. Minicius Rufus toen nog als zodanig fungeerde is onzeker omdat er een lacune in de tekst zit en de naam van de eerst genoemde consul niet meer leesbaar is. Maar men (*PIR*) neemt aan dat hij, L. Minicius Rufus, tot 1 mei samen met Plotius Grypus als consul is aangebleven.
63. Het schrijffplankje van Est/ De Steendert is dus **niet een brief** van een Bataafse soldaat/ soldaten aan zijn/hun ouders zoals Derks en Roymans in *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk* aannemen. Het ligt ook minder voor de hand : (1) wastafeltjes worden hoofdzakelijk voor juridisch/ financiële stukken gebruikt, denk aan de wastafeltjes van Pompeii, Herculaneum en Puteoli (Tabulae Sulpicianae), alle uit de eerste eeuw n. Chr. Ook verreweg het merendeel van de wastafeltjes gevonden in o.a. Egypte en Britannia betreft 'officiële' stukken: geboorteaangiften, koopakten, testamenten enz. G. R. Watson merkt in zijn *The Roman Soldier* van 1969 op p.29 op: ***Waxed tablets were used mainly for wills, leases, sales, loans and birth certificates.***
En dr. Giuseppina Cerulli Irelli schreef in de catalogus van de Pompeii- tentoonstelling van najaar 1973/ begin '74 te Den Haag op p. 138: De " tabulae ceratae" zijn met een laag was bedekte houten paneeltjes, waarin men met een metalen stift de lettertekens kraste en die **voor particuliere, maar nog meer voor zakelijke, acten werden gebruikt.**
Dr. S. L. Wynia moet dit hebben gelezen want hij schreef een inleidende pagina, p. 120, over gebruiksaardewerk in diezelfde catalogus, meteen voorafgaande aan Cerulli Irelli's artikel.

De schrijver die verslag doet van het schrijffplankje van Est/ De Steendert in het BATO-Jaarverslag 1998 (zie noot 3) gaat er echter zonder meer van uit dat hij te maken heeft met een *houten brief* en lijkt er eveneens van uit te gaan dat de tekst in een wastafeltje in beginsel altijd en alleen maar **in de was** werd gegrift en **slechts bij toeval, per ongeluk, in het hout** doordrong, **twee misvattingen.**

Bij officiële stukken met een **duurzaam** doel zoals geboorte- en huwelijksakten, testamenten, koop- en huurakten en in het algemeen bij archiefstukken beperkte men zich niet tot het schrijven in de was maar werd er bewust ter wille van die duurzaamheid **in het hout** geschreven. Anders is ook niet te verklaren waarom er wel honderden juridische teksten in wastafeltjes leesbaar zijn (alleen het archief van L. Caecilius Iucundus, en dat nog wel geblakerd, leverde al een honderd vijftig leesbare stukken op) en dat van de brieven op wastafeltjes bijna nooit meer dan het adres in grote letters op de buitenkant leesbaar is. Voor vluchtige aantekeningen en brieven maakte men wel gebruik van wastafeltjes maar dan zal men zich er het liefst voor hoeden de letters tot in het hout te laten doordringen. Dat verklaart ook waarom afgedankte (in het hout) beschreven wastafeltjes nog gebruikt konden worden voor het schrijven (in de was) van brieven.

Zo bijv. in Vindonissa, *AE*,1996,1125 b en d .

Vergelijk verder Plinius met zijn *pugillares* en Rectina met haar *codicilli* (Plinius, *Epist.* IX,36,6 en VI,16,6).

En zie verder hoe het gesteld is met (de fragmenten van) wastafeltjes die bij legerplaatsen als Vindonissa en Praetorium Agrippinae te voorschijn zijn gekomen (bibliografie, p.30 en 31).

De auteur in het Jaarverslag BATO 1998 is het stadium van *onleesbare* krassen voorbij, in zoverre hij een **eenregelig stuk in kapitalen** en een **vijfregelige tekst in cursief schrift** denkt te kunnen onderscheiden.

Hij vermoedt dat het gaat om **twee schrijfsels door elkaar.** (Wat dan wel de vraag opwerpt hoe een eenregelig stuk en een vijfregelige tekst twee schrijfsels door elkaar kunnen uitmaken.)

Zijn uitgangspunt ' het is een brief ' heeft zeker mede aan een ontcijfering in de weg gestaan. Tevergeefs heeft hij, moet men vermoeden, naar zoiets als (*plurimam*) *salutem* in de aanhef van de 'brief' gezocht. Een verklaring voor de getallen IX en (U) XV, als hij die tekens al als zodanig heeft onderkend, is kennelijk niet bij hem opgekomen. Bij het uitgangspunt 'een handelsrechtelijk stuk' had een gelukkige ingeving eerder voor de hand gelegen.

En overigens ben ik van mening dat ieder zich epigraficus noemende die het embleem van de Legio I Minervia over het hoofd ziet zich voor zijn kop dient te slaan.

Bibliografie:

Wastafeltjes en andere houten schrijfplankjes:

Tabula van Tolsum (‘ Tabula Tolsumensis ’) in Fries Museum + foto’s uit ca. 1915 (J. F. van Bemmelen),
foto’s uit 1970 van de R.O.B. en digitale foto’s (H. Joustra) van het Fries Museum.

Tabulae Ceratae Pompeianae in Corpus Inscriptionum Latinarum IV, supplementum .pars prior,
A. Mau et C. Zangemeister, Berolini MDCCCXCVIII (Tab.Cer. Pomp.)

Tabellae Ceratae Dacicae, CIL III, pars posterior p.921-960 , Berolini, MDCCCLXXII (Tab.Cer. Dac.)
(C. Zangemeister)

Vindolanda Tablets Online <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk> (118-354; 355-573) (Tab.Vindol.II)

Tabulae Vindolandenses III,581,586,590,591,593,596,603,611,628,629,643,645,648,656,660,663,670

(A. K. Bowman & J. D. Thomas) (Tab.Vindol.III)

Vindolanda, A. K. Bowman, J. D. Thomas, *The Vindolanda Writing –Tablets*, London 1994, *AE,1994*, 1131-1133; A. Birley, R. Birley, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 100, 1994, p.431-445; *AE,1994*, 1134-1137; A.K. Bowman, J. D. Thomas, *Britannia*, 27, 1996, p.299-328; *AE,1996*, 957-960; Vindolanda, opgravingen, april1997, A. Birley, *Britannia*, 29, 1998; Tomlin/ Hassall, *ibid.*; *AE,1998*, 835; Vindolanda, Tomlin/ Hassall, *Britannia*,29,1998; *AE,1998*, 836-837a-c ; Bowman/Thomas, *The Vindolanda Writing-Tablets* p.20: *AE,2003*, 1037.

Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (=Tabulae di Agro di Murecine/ Tabulae Puteolanae/ Tabulae Sulpicianae), gevonden in 1959 in een villa nabij Pompeii; het is een archief van de Sulpicii, zakenlieden/ argentarii, te Puteoli. Uitgegeven en becommentarieerd door o.a. C. Giordano, L. Bove, F. Sbordone, A. Landi,

J. G. Wolf, G. Camodeca, J. Macqueron, T. Gimenez Candela, V. Arangio- Ruiz. (TPSulp./ TPS)

in L’Année Épigraphique: *AE,1969/1970*, 94-105; *1971*, 91-93 ; *1972*, 85-88, *1973*, 137-143; *1974*, 268-277; *1978*, 121-139; *1982*, 184-209; *1984*, 206-241; *1986*, 167-187; *1988*, 327-331; *1990*, 169-175; *1995*, 299-301;

Voorts: *AE 1991*, 436-442 (révision de dates consulaires) ; *1992*, 272; *1994*, 70; *1999*, 445-446; *2004*, 72.

Tabulae (Ceratae) Herculenses, in La Parola del Passato, 1946 Tab. Hercul. I + II , A. Maiuri e G. Pugliese Carratelli; 1948 Tab.Herc. III G. Pugliese Carratelli; 1951 M. della Corte uitgave 18 TH ; 1953 Tab. Herc.IV G. Pugliese Carratelli; 1955 Tab. Herc. V, V. Arangio-Ruiz e G. Pugliese Carratelli; 1961 Tab. Herc. VI, V. Arangio e G. Pugliese Carratelli; (Tab.Herc./ TH)

Aanvullingen, verbeteringen enz. in *AE,1951*, 215-217; *1952*, 162; *1955*, 198-199; *1959*, 297; Camodeca: *1991*, 474-479; *1993*, 459-462; *1994*, 416; *1999*, 448-450 *2000*, 333-334 + 335 (Crook); *2002*, 340-345

(Camodeca).

Tabulae Ceratae, J. E. Bogaers p.67-76 in W. Glasbergen e.a. *De Romeinse Castella te Valkenburg Z.H., De opgravingen in de dorpsheuvel in 1962* Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek 1972 *AE,1975*, 633-634 + overeenkomstige digitale foto’s van RMOL.

Andere wastafeltjes of houten schrijfplankjes:

Egypte: Diptychon van Philadelphia van 2 juli 94 n.Chr.(o.m.edict van Domitianus van 87/88 over de privileges van veteranen) CPL,104; Geboorteakten: Tab.Cairo,29.812 (CPL 148); P. Mich. III 167 (CPL,149); BGU VII 1690 (CPL 160); BGU VII 1691 (CPL 150); P. Mich. III 166 (CPL,151); BGU VII 1692 (CPL 152); P.Mich.III 168 (CPL,153); Tab.Cairo, 29.807(CPL 156); BGU VII 1694 (CPL 157); Tab. University College London (CPL 159); P. Mich.VII 436 (CPL 161); P.Mich.III 169 (CPL 162); Tab.Cairo *AE,1948*,121 (CPL,163) Akte van vrijlating: Oxyrhynchos, *AE,1948*,122 (CPL,173); Verklaring van ontvangst van CCCVI[-] denariën: P.Mich. VII 451 (CPL 197); Benoeming voogd: Tab.Lond. Add.MS 40.723 (CPL 200); Diptychon SB 6223 (CPL 202); Huwelijkscontract: P. Mich.VII, 444 (CPL 211); Aanvaarding erfenis: PSI IX 1027(CPL 213); testamenten: Polyptychon *AE,1948*, 168 (CPL 221); BGU VII 1695 (CPL 223); BGU VII 1696 (CPL 224) P.Mich.VII, 437 (CPL 225); P.Mich.VII 446 (CPL 226); koopakten: SB 6304 (CPL 193); P.Mich.VII 451 (CPL 197) Getuigenschrift vrijgelatene (vicesima betaald): P.Mich.VII 462 (CPL 171). Houten schrijftafeltje (diptychon) Leiden, RMO inv. nr. F 1944/9.3 afk. van Achmin, Panopolis (Boven- Egypte): LEG III CYR/ > MINUCI / CLAUDIANI/ C. ANTHISTIUS / VALENS NOMO/ ARSENOITE.

Britannia: Londen, City, 1986:Wastafeltje omtrent de koop van een bosperceel in civitate Cantiacorum pago DIBVSSV[---], Hassall/ Tomlin, *Britannia*, 25, 1994 p.31-84; *AE,1994*, 1093; Carlisle (Luguvalium) Tabulae Luguvalienses : 77 met inkt beschreven houten plankjes *de rebus militaribus*, Tomlin, *Britannia*, 29,1998 en Tomlin/ Hassall, *ibid.*; *AE,1998*,838-856; Londen, Poultry: Tabula cerata, koopakte van de slavin Fortunata,

Tomlin, *Britannia*, 34, 2003 p. 41-51 en Tomlin/ Hassall, *ibid.* p.361-382; *AE*,2003,1016 ; *AE*,2005, 893; Trawsfynydd, Wales: deel van een polyptychon, schrift d.m.v. priem, testament *per aes et libram*. Tomlin/ Hassall, *Britannia*, 35, 2004 p. 335-349 ; *AE*,2004,852

Vindonissa (Windisch): Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde,1924, O. Bohn: Tweehonderd houten plankjes met cursief schrift, merendeels brieven; bijna alleen adressen leesbaar: Q. Maio milit(i)/ leg. XIII Gem(inae)/ ha[st]a(to) III manip(uli); V]arisatico Luciano/ qui est in Girece/ Vindoinsa; Cresc(e)ns Credano/ ad arma Magili; fragment uit een brief: ...C. Luccio Telesino C. Suetoni[o Paulino...Rufo Capitone cos su[ccesoribus... (consuls van 66 resp. 67 n. Chr.) (plankjes in Museum Brugg) *AE*,1925 , 6-11.

Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde 1925, O. Bohn , cursief schrift op hout/ adressen: Valerio Scu[t]ario II X ; Vindoriso > Sa[b]jini ; L. Usse(o?) > Germani ; Verpati (f.?) Vasion(e); *AE*,1926, 3-6 ; Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde 1929 , R. Laur-Belart: wasplankjes /adressen) : Iusto > Satricani; Dabis Belice contra balneu(m) , *AE*,1930, 13-14; D. Frontino. > C. ; Meranio Silici; // o. Veterano; M. Aemilio// militi leg.//, *AE* 1946, 262-265; Gesellschaft Pro Vindonissa, Jahresbericht, 1945-46 V.von Gonzenbach/ E. Ettlinger: schrijffplankjes met adressen: Dabis Aninio Moderato, militi leg(ionis) XXI Rapacis (centuria) Vindicis ; DABIS...VCO AVGVSTA TREVERORVM C G MV, *AE*,1953, 249-250; M.Speidel,*Anz.Schweiz. Altert.*1983 (revisie 1924): C. Maio milit/ leg XIII Gem/ < Statii Nana (afzender); Credano Credani/ ad armam-(entarium) Agili/ Credanus *AE*,1984, 702/3; M.A.Speidel, *Pro Vindonissa*,1990: inkt op houten plankje: missio honesta,eind 91 p.Chr. *AE*,1991, 1261; Hartmann, Speidel, *Pro Vind.*,1991: houten plankje: bewijs van ontvangst soldij, *AE* 1992, 1272; M.A. Speidel, *Die römischen Schreiftafeln von Vindonissa*,Brugg 1996 (Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa,12): publicatie van 90 wastafeltjes: officiële stukken/brieven *AE*1996.

Valkenburg (Praetorium Agrippinae): J.E. Bogaers in *De Romeinse Castella te Valkenburg enz.* Tabulae ceratae (thans alle in Leiden RMO) p.67-76 : adressen in 'lange poten' : p.67 Tigernilo mil(iti) c(o)hor(tis) III Gallor(um) e(quitatae); p.71 Tul(l)o Loucoru(m) Albano medico ; p.68/69 diptychon voor juridisch gebruik; p.75 fragment van een wastafeltje: duidelijk voor juridisch gebruik; p.76 (rest van) adres; fragment van een wastafeltje op p. 166 in *Romeinen in Valkenburg (ZH)* : lijkt eerder een juridische tekst dan een brief. Fragmenten van schrijffplankjes te Oosterhout (Geld.) en Leidsche Rijn: (nagenoeg) onbeschreven. (ACTVM) Berliner griechische Urkunden (vele diptycha en polyptycha), Staatliche Museen, Berlin (BGU)

Papyri:

Chartae Latinae Antiquiores, delen 1-50, Albert Bruckner, Marichal, Tjäder, Atsma e.v.a., Dietikon enz. 1954- 1997 (ChLA)

Corpus Papyrorum Latinarum, R. Cavenaile, Wiesbaden 1958 (CPL)

Papyrological Primer, M. David and B.A. van Groningen, Leyden 1952

Papyrus, *van bies tot boekrol*, Maarten J. Raven, Zutphen 1982

Greek Papyri, ser.1+ 2, Grenfell/ Hunt, Oxford 1896/7

The Hibeh Papyri, Grenfell/ Hunt/Turner/Lenger, 2 dln, London 1906-1955

Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, F. Preisigke, F. Bilabel, E. Kiessling, Rupprecht, 1915-2007 (SB)

Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens, ed. J. Hengstl, München 1978

Griechische Papyri aus dem Besitz des rechtswissenschaftlichen Seminars der Universität Frankfurt, H. Lewald Heidelberg 1920

Fayûm Towns and their Papyri, Grenfell, Hunt, Hogarth e.a., London 1900

The Oxyrhynchus Papyri, Parts I, II, Bernard P. Grenfell and Arthur S. Hunt; Parts XXIX, XXX ,D. Page, E.Lobel; Volumes LVII, LVIII, H. El-Maghrabi/ J.D. Thomas, J.R. Rea, London 1898/9,1963/4,1990/1

Griechische Papyruskunde aus ptolemäischer und römischer Zeit (P. Univ.Giessen), H. Kling, 1924

Inscripties:

Corpus Inscriptionum Latinarum Vol.I- Vol.XVII, Mommsen, Zangemeister e.v.a., Berolini (CIL)

Excerpta Romana, Tweede Deel: Inscripties, A.W. Byvanck, 's-Gravenhage 1935 (ER)

Inscriptiones Italiae, vol.XIII Fasti et Elogia fasc.1 Fasti Consulares et Triumphales, A.Degrassi, Roma 1947

Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes,III en IV, Cagnat,Toutain,Jouquet,Lafaye,Paris 1906 (IGR)

L' Année Épigraphique, jaargangen 1919-2005, R. Cagnat, Besnier, Merlin, Gagé, Le Glay, Pflaum, Wuilleumier. Chastagnol, Corbier e.a. Paris (AE)

Inscriptiones Latinae Selectae, H. Dessau, Berolini, I, 1892; II, 1902-06, III, 1914-16 (ILS)

Historisch/literaire, Paleografische, Archeologische en Militaire Studies:

Tacitus, *Annalen, Historiën, Agricola, Dialogus, Germania*; Suetonius, Cassius Dio, Juvenalis (*Satire 4*), Plinius de Jongere, Martialis, Stadius, Philostratos, Herodianus, Aurelius Victor, *Historia Augusta*.

A History of Rome, M.Cary/ H.H. Scullard, London 1986
Domitian, Tragic Tyrant, Pat Southern, London/ New York 1997

The Vindolanda Writing Tablets, A.K. Bowman & J.D. Thomas, Newcastle upon Tyne, 1974 price 40p
Vindolanda Roman fort and civilian settlement, Robin Birley, Newcastle upon Tyne, 1975 price 30p
Tab.Vindol.I Introductory Chapters, Alan Bowman and David Thomas, *Vindolanda: the Latin writing tablets*, London: the Society for the Promotion of Roman Studies, 1983
Tab.Vindol.II, Introductory Chapters, taken from Alan Bowman and David Thomas, *The Vindolanda Writing Tablets (Tabulae Vindolandenses II)*, London: the British Museum Press, 1994
Life and letters on the Roman Frontier, Vindolanda and its people, Alan K. Bowman, London 1994, 2003
The Palaeography of Greek Papyri, Frederic G. Kenyon, Oxford 1899
Paläographie der lateinischen Papyri, 3 Bde., Richard Seider, Stuttgart 1972, 1978, 1981
Paläographie der griechischen Papyri, 3 Bde, Richard Seider, Stuttgart 1967, 1970, 1990
Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse Rijk, o.a. T.Derks, N.Roymans, S.Heeren, I.Vossen
Utrecht 2007

De Romeinen in Nederland, dr. W.A. van Es, Haarlem, 3^e dr. 1981

Romeinen in Valkenburg (ZH), De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae, Anne de Hingh/ Wouter Vos, Leiden 2006

The Roman Soldier, G.R. Watson, Londen/ New York 1969

Roman Army Studies, M. Speidel, vol. I, Amsterdam 1984

Het Romeinse leger, Peter Connolly, Harderwijk 1976

Roman Military Diplomas, I,II,III, Margaret M. Roxan, London 1954-1977;1978-1984;1985-1993 (RMD)

Diplomata Militaria, CIL XVI + Supplementum, Th. Mommsen/ H. Nesselhauf, Berolini MCMXXXVI/ MCMLV

Naslagwerken, Woordenboeken:

Pauly- Wissowa Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, Karl Mittelhaus, Konrat Ziegler, Hans Gärtner e.v.a. Stuttgart, München 1894-1980 (RE)

The Oxford Classical Dictionary, S. Hornblower, A. Spawforth, Oxford/ New York 1996

Prosopographia Imperii Romani saec.I,II,III, E.Groag, A.Stein,L. Petersen e.v.a. Berolini, Lipsiae, Novi Eboraci 1933-2006 (PIR)

Encyclopedisch Woordenboek der Klassieke Oudheid, H. Lamer/ J.W. Fuchs, Stuttgart / Hoofddorp 1976

Thesaurus Linguae Latinae (A t/m P), Lipsiae MDCCCC-2000

Oxford Latin Dictionary, ed. By P.G.W. Glare Oxford 1968

Woordenboek Latijn/Nederlands, H. Pinkster, Amsterdam 1998

Beknopt Latijns- Nederlands Woordenboek, Muller/ Renkema/ Leeman, Groningen 1970

A Latin Dictionary, Lewis and Short, Oxford 1955

Greek- English Lexicon, Oxford 1940

Repertorium Nominum Gentilium et Cognominum Latinorum, H. Solin en O. Solomies, Hildesheim 1988 (RNGCL)

Romeins Recht:

Gai Institutiones, iterum edidit M. David, Leiden 1964

Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands Privaatrecht, R. Feenstra, Leiden 1978

A Manual of Roman Private Law, W.W. Buckland, Cambridge 1928

Enchiridium, Overzicht van de geschiedenis van het Romeins privaatrecht, J. E. Spruit, Deventer 1977

Ulpianus, Papinianus en kleinere fragmenten, J.E. Spruit/ K. E. M. Bongenaar, Zutphen 1986.

foto 5 De koopakte van Tolsum, a- zijde: de overeenkomst (foto Fries Museum, H. Joustra)

foto 6 De b- zijde: lijst van getuigen en (zegel) van de verkoper (foto Fries Museum, H. Joustra)

foto 7 de a- zijde met de door Vollgraff ingetekende lezing van de inscriptie (Vrije Fries 25)

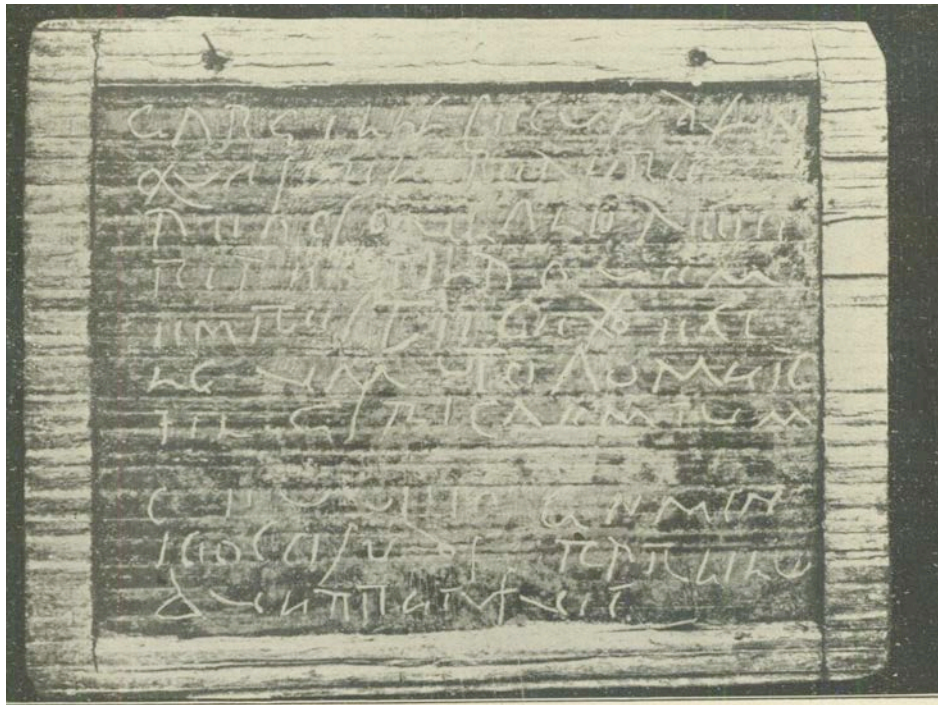
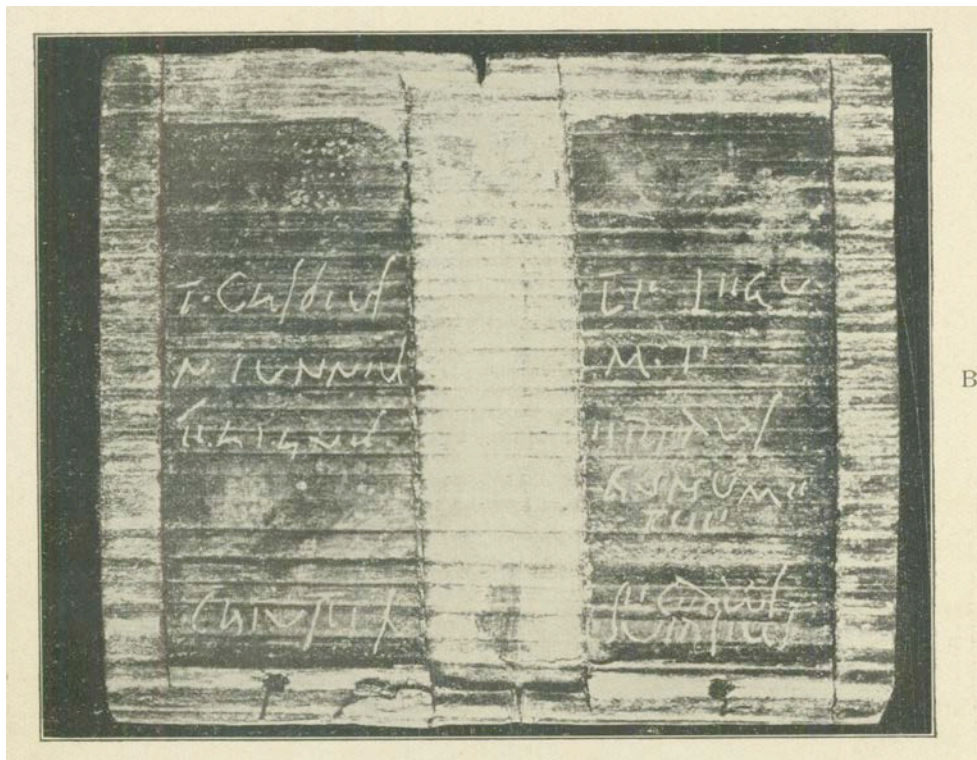

foto 8 de lezing van de inscriptie door Vollgraff van de b- zijde (Vrije Fries 25, 1917)

De Tabula van Tolsum

Voorgeschiedenis

In de nazomer van 1992 ter voorbereiding van een lezing over ‘Romeinse vondsten in Friesland’¹ trof ik een bedrukte drs. E. Kramer, archeoloog, in het Fries Museum: *Het Fries Museum zat zwaar in zijn maag met het schrijfplankje van Tolsum. Waren ze niet slachtoffer van een practical joke à la het Oera Linda boek? Nog maar net hadden ze die toestanden met Tjerk Vermaning en de vervalste Winsumer zilverschat achter de rug en nou had kortgeleden prof. J. E. Bogaers, nota bene op de in Leeuwarden gehouden Reuvsdagen, prof. C. W. Vollgraff, de ontcijfferaar van de koopakte van Tolsum, tot een fantast bestempeld en verkondigd dat de goede man héél wat meer tekst had gelezen dan er in werkelijkheid stond...*²

In de daaropvolgende kerstvakantie legde ik het cursief schrift van het Tolsumer plankje zoals Vollgraff dat met witte verf had ingetekend naast teksten in cursief schrift van o.a. de brieven aan Macedo en een rede en een edict van Claudius³ en bij vergelijking leek het mij sterk dat een vervalser zich de moeite getroost zou hebben zich de zeer moeilijke kunst van het schrijven in hout eigen te maken én de moeite zou hebben genomen zich het al even moeilijke cursieve Romeinse schrift aan te leren. En bovendien had hij dan ook nog een schrijfplankje van zilverspar moeten namaken dat op het uitgediepte schrijfgedeelte sporen van zwartsel als overblijfsel van zwartgemaakte was vertoonde en dat toevalligerwijze was opgedoken bij de laatste vracht aangevoerde terpaarde van Tolsum in het najaar van 1914... Dat moest toch ook de krachten van een heel wat manse maar in 1914 al lang overleden Piet Paaltjens verre te boven gaan.

Een paar dagen na Kerstmis 1992 begon het te vriezen en ik liet die belangwekkende studie in de steek om de weinige dagen dat het kon te schaatsen. De bevindingen van die rompstudie kwamen de conservator van de Archeologische afdeling van het Fries Museum daardoor nooit onder ogen, maar lang reden tot treuren was er niet want tot grote opluchting van het Fries Museum bleek al spoedig uit een C-14 onderzoek door het Versnellerinstituut van de RU te Groningen dat het Tolsumer plankje wel degelijk uit de Romeinse tijd stamde. Waarmee een eerste reden voor twijfel aan dit ‘absolute topstuk’ wegviel.⁴

Maar hoe zat het nou met die tekstlezing van ‘de fantast’ Vollgraff?

Het artikel van dr. E. Slob in *de Vrije Fries* (75) van 1995, dat zich in belangrijke mate met de dateringsproblematiek bezig hield, gaf daar geen uitsluitsel over.⁵

En ook een blik op het plankje zelf, in een vitrine op de archeologische afdeling van het museum in schaars daglicht, bood zo op het oog weinig hoop op een verlossend antwoord.

In 2006 vond er weer een zogenaamde verbondsdag van het NKV in Leeuwarden plaats en ditmaal had ik aangeboden een lezing over de Hludana-wijsteen van Beetgum en het schrijfplankje van Tolsum, beide in het Fries Museum, te geven. Luttele dagen vóór de te geven lezing kreeg ik op een computerscherm door toedoen van de Buma-bibliothecaris H. Laagland een digitale foto van de tekst op het plankje van Tolsum onder ogen. Bijna in één oogopslag konden we, weliswaar vergroot op het scherm, zeer tot onze verrassing in fors schrift lezen: GARGILius SECUNDus ./.....REPERII/ BEE.....LOPETEI/ RITE... BOVEM/

...../...../...../ C.. .. Gn. MINI-/...COS /DUERRETUS VET..

Die ene blik was voldoende om te beseffen dat die door Bogaers gezaaide twijfel⁶ en zijn uitlatingen over Prof. C. W. Vollgraff zeer ten onrechte waren geweest.

Duidelijk was echter op dat moment ook – maar dat kon iemand die Vollgraffs verantwoording van zijn tekstlezing⁷ had gelezen niet verwonderen- dat sommige delen van de Tolsumer tekst nogal beschadigd waren en mogelijk niet meer met zekerheid te reconstrueren.

Aan het einde van de cursus 2006- 2007 stopte ik met lesgeven. Hans Laagland was zo aardig me op 12 juli '07 van de digitale foto van Tolsum een fraaie afdruk te bezorgen zodat ik niet langer onhandig met en op een computerscherm hoefde te manoeuvreren maar, als het zonlicht het toeliet nauwgezet het schrift van Tolsum of wat daarvan al dan niet aan sporen resteerde, kon waarnemen en uittekenen. In de periode september/ oktober '07 voegde ik daar nog aan toe wat de vroegere foto's van Tolsum, mij royaal door drs. E. Kramer van het Fries Museum ter beschikking gesteld, te bieden hadden en ten slotte was ik op maandag 22 oktober gedurende enkele uren in de gelegenheid het plankje zelf van dichtbij te bekijken. Wat opviel was niet dat er vergeleken met de gemaakte digitale foto van omstreeks 2000 een beschadiging aan de contractzijde tussen en bij regel 1-2 waar te nemen was - gelukkig zonder de vierde letter (A) van regel 2 aan te tasten- (drs. Kramer had me op voorhand gewaarschuwd, dus schrikken deed ik niet) maar wel hoezeer ik, die gewend was aan de vergrotingen van foto's en daarmee samenhangend aan de vergrote schrifttekens, moest wennen áán en me moest instellen óp de in werkelijkheid veel kleinere cursieve schrifttekens. Ook dat, als het ware nieuwe, ongewone schrift tekende ik

zo goed en zo kwaad als dat ging uit en al die tekeningen voorzien van uitvoerig commentaar en uitleg over tekst en achtergrond van de koopakte van Tolsum aangevuld met materiaal, waaronder ook archeologisch materiaal en fotokopieën, van de lezing van 2006 stelde ik op zijn verzoek Hans Laagland ter hand toen deze namens Tresoar samen met Evert Kramer van 21-23 november '07 naar Oxford toog om daar nieuwe 'high-tech' foto's en/of scans van het plankje te laten maken. Opgetogen vertelde de eerste me na terugkeer dat ' *Professor Bowman het plankje een 'official document' had genoemd* – naar mijn nuchtere constatering was dat niets nieuws- en dat hij(= Bowman) maar wat blij was geweest dat ik (=Hans) hem van wat eerste materiaal heb kunnen voorzien. Binnenkort zou ons een eerste opname (foto of scan) per e-mail worden toegezonden...' Het verhaal van Kramer was minder geëxalteerd: ' *Het had maar weinig gescheeld of een onderdeel van de kennelijk voor een eerdere sessie opgestelde fotoapparatuur had het plankje verpletterd. Die Crowther stond zo onhandig met een statief te opereren dat de foto-opnames/ scans uiteindelijk in een ander instituut plaats hadden...* ' Overigens liet de toegezegde proeve van een eerste scan of foto op zich wachten, tot op de dag van vandaag. Kans om mijn eigen onderzoeksresultaten m. b. t. het schrijfplankje van Tolsum die ik eerder deelde met de heren in Oxford en Leiden ⁸ aan een nieuwe foto of scan te toetsen is me daardoor (voorlopig) niet geboden. Vandaar dat ik ze nu tegelijk met de eerste tekstlezing van de Tabula van Est/ De Steendert publiceer. En er is immers ook alle aanleiding om waar het gaat om twee ' **tabulae boariae** ', schrijftafeltjes waarin **koeien** een hoofdrol spelen en die elkaar als de **oudste schriftelijke stukken** hier te lande naar de kroon steken, over beide in één en dezelfde band te publiceren.

Inleiding

De eer van het baanbrekende werk van de ontcijfering van het schrift van het Tolsumer schrijfplankje komt ten volle toe aan **dr. C. W. Vollgraff**, dan hoogleraar Grieks in Groningen. In 1917 publiceerde hij de eerste tekstlezing, in zowel *De Vrije Fries* als *Mnemosyne* ¹ en hij voegde op een foto van de contracttekst (a-zijde) zowel als op die van de lijst van getuigen (b-zijde) zijn eigen in witte verf ingetekende schriftlezing toe (foto 7 en 8) :

	Gargilius Secundus n(ummis)	
	CXV a S[t]e[I]o Riiperii	
	Beeso vila Lopetei	
	rite uti l(icet) bovem	
A,5	emi teste Cesdio, c(enturion)i	
	l(e)g(ionis) V(ictricis), Muto Admeto	
	c(enturion)i leg(ioni)s R(apacis). I(us) c(ivile) a(besto). Emtum	
	C(aio) Fuufio Gn(aeo) Min-	
A,10	icio co(n)s(ulibus), (a.d.) v [i]d(us) S[ep](tembres). R(ebus) p(raestari) r(ecte) Lilus, Duerretus vet(eranus).	
B,1	T(itus) Cesdius, N(umerius) Iunnius, Ti(berius) Lievus	T(iti) f(ilius), leg(ionis) V(ictricis). M(arci) f(ilius). Erepus,
B,5	Caius, Ti(berii) f(ilius),	l(e)g(ionis) V(ictricis), Nume- rii f(ilius). Seceduus. v(enditoris) ipsius.

In Vollgraffs vertaling A: Ik, Gargilius Secundus, heb voor honderd vijftien sestertiën van Stelus, zoon van Riparius, de Beosiër, van het landgoed van Lopetejus, op de gebruikelijke wijze, zoals geoorloofd is, een rund gekocht, waarbij getuige was Cesdius, centurio van de legio Victrix en Mutus Admetus, centurio van de legio Rapax. Het burgerlijk recht sta hierbuiten. Gekocht onder het consulaat van Caius Fufius en Gnaeus Minicius op de vijfde dag voor de idus van september (de 9de september). Dat voor de zaken naar behoren wordt ingestaan (hebben beloofd) Lilus en de veteraan Duerretus.

- B: Titus Cesdius, zoon van Titus, van de legio Victrix.
Numerius Iunnius, zoon van Marcus.
Tiberius Lievus Erepus, van de legio Victrix, zoon van Numerius.
Caius, zoon van Tiberius, Seceduus.
(het zegel) van de verkoper zelf.

Vollgraff dateerde de koopakte in september 116 n. Chr., onder meer op grond van het feit dat de naam van de tweede consul op het Tolsumer plankje, Gn. Minicius, ook voorkwam in een te Wiesbaden gevonden militair diploma van, toen nog, 8 september 116, later verbeterd tot 8 sept. 117 (CIL, XVI, 62) terwijl de naam van diens collega door een lacune in het brons ontbrak:

A.D. VI. IDVS. SEP////
CN. MINICIO FAV///

Vollgraffs ontcijfering van de tekst van Tolsum was een prestatie van formaat. Weliswaar had hij vergelijkingsmateriaal aan cursief Latijns schrift dankzij de teksten van de ca. honderd vijftig wastafeltjes uit het in 1875 in Pompeii gevonden archief van L. Caecilius Iucundus, de vijftientig Dacische wastafeltjes uit de mijnen van Alburnus Maior en vermoedelijk ook dank zij een aantal Latijnse papyri, voornamelijk afkomstig uit Egypte,² het schrift van het schrijfplankje van Tolsum vertoont een aantal eigenzinnige trekken die te meer aan een vlotte lezing in de weg staan. Voorts is het schrift op een aantal plaatsen ook dermate gehavend dat slechts naar de onderliggende tekst kan worden gegist. En bovendien stootte Vollgraff op enkele al even eigenaardige, mogelijk Romeinsrechtelijke, afkortingen, zonder overvloedige parallel, waarvoor hij echter op zeer scherpzinnige wijze een zeer aannemelijke, mogelijk afdoende verklaring wist te vinden.

Met onze kennis achteraf weten we echter ook dat er enkele ernstige tekortkomingen kleefden aan Vollgraffs tekstlezing. Zo kon zijn lezing in A7 van *legio Rapax* alleen al daarom niet (tenminste zolang hij wilde uitgaan van een datering in 116 n. Chr.) omdat *de legio Rapax* in 116 al lang had opgehouden te bestaan: Vermoedelijk in 92 was dit legioen in de strijd tegen de Daciërs aan de Donau ten onder gegaan.³ Ook zijn keuze voor de uitleg van *legio V* als *legio Victrix* i.p.v. *Legio V = quinta* bleek een ongelukkige; die keuze was weer ingegeven door zijn aanname dat de aanwezigheid van de consulnaam Cn. Minicius in het plankje moest leiden tot de datering 116 n. Chr.

In de laatste maand van hetzelfde jaar waarin Vollgraff zijn tekstlezing publiceerde, 1917, toog zijn collega Oude Geschiedenis, **A. G. Roos**, naar Leeuwarden en bekeek samen met **mr. P. J. Boeles**, conservator van het Fries Museum, ‘zolang het licht van de winterzon het toeliet’ de tekst van het schrijfplankje. Zij kwamen tot enkele aanzienlijke verbeteringen, waarvan de belangrijkste waren: de lezing *legio V = de legio V (Alaudae) ; leg(ioni) R(apacis)* bij Vollgraff (A7) moet gelezen worden als *leg I* (Vollgraff las een lange *s* waar in feite van een *i* sprake was) en de **R** is geen *Rapax* maar dient in samenhang met de navolgende Romeinsrechtelijke afkorting *ICA* gelezen te worden en wel als **R(atio) i(uris) c(ivilis) a(besto)** ‘het systeem van het *ius civile* dient buiten toepassing te blijven’. Deze wijzigingen hadden meteen ingrijpende gevolgen voor de datering van het plankje: zowel de *legio V* als de *legio I* zijn beide van ca. 12- 69/70 n. Chr. nagenoeg onafgebroken in Germania Inferior gelegerd geweest en daarna niet meer. Daarmee stond de periode waarbinnen de koopakte gedateerd kon worden vast. Roos ging nog verder, hij wees erop dat het *Senatus Consultum adversus falsarios* van 61 (Suet. *Nero*, 17) bij de akte van Tolsum niet was toegepast - waarmee hij de *termini* nog verder inperkte- en hij koos uiteindelijk op goede gronden voor een datering in **de tijd van Tiberius**, en wel in de periode van **vóór de Friese opstand van 28 n. Chr.** waarbij hij speciaal de jaren **16, 18, 21, 22 of 26 n. Chr.**, jaren waarvan in 1917 de consules suffecti nog niet bekend waren, als voor een juiste datering in aanmerking komende jaren noemde.⁴

Andere kleinere verbeteringen die Roos en Boeles voorstelden waren op de b-kant r.2 de lezing **M(arcus) Iunnius** i.p.v. **N(umerius) Iunnius** en in B 3 de lezing **Atavus** of **Atevus** i.p.v. **Lievus**. Beiden lazen namelijk een **t** en geen **i** als tweede letter van die naam. En ten slotte splitste Roos de naam van de vierde getuige, die bij Vollgraff nog *Gaius* heette in **C. Aius** zich beroepend op het bestaan van het gentilicium *Aius*.

Met de grondleggende ontcijfering van Vollgraff aangevuld met de belangrijke verbeteringen ten aanzien van tekst en datering door Roos was de *koopacte van Tolsum* voldoende verklaard en was van een *mysterie of raadsel van Tolsum* geen sprake meer.⁵

Hoogstens kan men nog spreken van een *probleem* met betrekking tot de naam van de eerste consul. Vollgraff had deze als *C. FUuFIO* gelezen, een wat vreemde spelling voor *C. Fufio*, zij het dat moet worden opgemerkt dat de *u* van de naam *Fufius* lang is. Maar de spelling met dubbele *u* wekt(e) terecht argwaan. Roos merkte t.a.v. de letters van de naam *fuufio* op: *et Boelesio et mihi incertae videntur...*

Verder lijkt de invulling van de naam van de tweede getuige tot *Muto Admeto* zeer aanvechtbaar. Vollgraff was al weinig zeker, hij vond een Grieks cognomen voor een centurio van een legioen zelf ook ‘enigszins opvallend’ - je zou het eerder als de naam van een slaaf of vrijgelatene verwachten- maar hij putte hoop uit het voorkomen van de Griekse naam *Alcimachus* bij een Batavier in Nero’s keizerlijke lijfwacht.

Roos stelde droogjes vast dat hij de naam *Muto* er niet ‘uit kon halen’: *extricare non potui*. Echter, in den brede kan men zeggen dat na het werk van Vollgraff en Roos het bouwwerk stond: Voor geleerden nadien rest(te) terecht niet meer dan het bescheiden kruimelwerk. Dat gold voor **U. Ph. Boissevain**, hoogleraar te Amsterdam, die een jaar later met de tekstvariant *r(ecte) ita uti l(icet)* voor *rite ita uti l(icet)* in r. A4 voor de dag kwam, en in r. A9 vanwege het ontbreken van *sponderunt* ‘zij hebben plechtig beloofd’ de lezing *r(ebus) p(raestabatur) r(ecte)* vanuit juridisch en/of grammaticaal oogpunt verkieslijker achtte dan Vollgraffs *r(ebus) p(raestari) r(ecte)*.⁶

Boissevain was ook zeker van een vroege datering, in ieder geval van vóór het *Senatus Consultum Neronianum* van 61. Hij achtte de totstandkoming van een koopovereenkomst waarschijnlijker in vreedstijd dan in tijden van onrust en voelde veel voor de door Roos geopperde mogelijkheid van de jaren 16, 18, 21, 22 of 26 n. Chr. als een van de jaren van datering van de koopakte van Tolsum.

De laatste die zich in de jaren vlak na de Eerste Wereldoorlog met de tekst van Tolsum heeft bezig gehouden is de Fransman **Édouard Cuq** geweest, lid van de Académie Française.⁷

Hij stelt vast dat de tekstlezing, zoals die voorligt na het werk van Vollgraff, Roos en Boissevain, behoudens op enkele punten, als definitief kan worden beschouwd.

Zijn belangrijkste bijdrage aan de vervolmaking van de Tolsumer tekst is zijn lezing van de **R** in r.A7 als **R(edibitio)**, **teruggave** en zijn voorstel **r p r** in A9 aan te vullen en te lezen als **[t]r(adi) pr(omiserunt)** i.p.v. *r(ebus) p(raestari) r(ecte)*.

Voor wat betreft de **datering** dacht Cuq eerder aan **de jaren rond 47 n. Chr.** wanneer de *natio Frisiorum* door toedoen van Corbulo tijdelijk weer deel uitmaakt van het Romeinse rijk en zelfs de eerste aanzet van een Romeins bestuursstelsel krijgt opgelegd.⁸

Zonder op een definitieve poging tot datering vooruit te willen lopen, kan hier al wel worden gezegd dat Cuqs goede genius hem hier verliet en deze keuze geen verbetering in vergelijking met Roos’ (en Boissevains) ideeën inhield. Vooral dankzij de naderhand gevonden Tabulae Herculenses (periode ± 30- 75 n. Chr.) en Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (ca.26- 61 n.Ch.) kennen we de volledige fasti van de jaren 47 en 48 n. Chr. en daar komt geen consulduo *C. Fufius, Cn. Minicius* in voor zodat een datering van het schrijflankje van Tolsum zo goed als zeker voor in de tijd van Claudius buiten de mogelijkheden valt.⁹

Cuq is de laatste die zich diepgaand met de studie van de precieze tekstlezing heeft beziggehouden. Na hem zijn het hoofdzakelijk rechtswetenschappers die zich over de juridische/ (rechts-) historische aspecten van de tekst buigen; voor het laatst is dat **W. Kunkel** in de beginjaren zeventig in Duitsland geweest en in ons land **E. Slob** in de jaren negentig.¹⁰ Los van de intussen door Bogaers geuite skepsis over de juistheid van de tekstlezing waarbij merkwaardig genoeg steeds uit het oog wordt verloren dat niet alleen Vollgraff maar ook Roos samen met Boeles en vervolgens Boissevain en Cuq hun licht over die tekstlezing

hebben laten schijnen is er alle reden om thans schrift en tekst opnieuw te onderzoeken aan de hand van bestaande conventionele foto's uit het verleden maar meer in het bijzonder aan de hand van de voortreffelijke digitale foto's gemaakt door toedoen van Hieke Joustra en in het bezit van het Fries Museum ¹¹ (foto 5 en 6).

Schrift en tekst van de tabula van Tolsum

De tekst van het contract: de a- zijde

Op de volgende pagina's staan twee tekeningen van de tekst van Tolsum afgedrukt, de eerste is de meest uitgewerkte, de meest recente, maar om het dilemma te schetsen waarvoor iemand die het schrift van het plankje van Tolsum nauwgezet wil natekenen af en toe komt te staan – hoort die groef nog bij het letterteken of is het een product van eerder schaafwerk van de beitel (om het schriftdeel uit te diepen) ; wat is letterteken en wat is een kras uit later tijd; maakt die ribbel nog deel uit van een letter of is het een natuurlijke of door verdroging ontstane ribbel in het hout ? enz. enz.- heb ik ook dezelfde tekening, maar dan in een fase van enkele weken eerder, afgedrukt. Bij vergelijking valt te zien dat op de eerste, meest recente tekening soms letterbestanddelen zijn verdwenen en er andere zijn bijgekomen en dat op de tweede, oudere tekening dus sommige letterdelen minder maar soms ook méér en/of anders staan. Echter op zeker moment heb ik zij het in alle voorzichtigheid een keuze gemaakt van wat ik als *de tekst* op het schrijfplankje beschouw en in zoverre denk ik dat de eerste tekening het meest de oorspronkelijke tekst van de *scriba* benadert.

Hieronder laat ik mijn lezing van de tekst van de a-zijde van de tabula van Tolsum volgen, geef er een vertaling van en geef dan aansluitend de tekening van het cursieve schrift van diezelfde a-zijde; de eerste tekening (fig. 1) geeft de stand van ca. augustus/ september 2008 weer, de tweede (fig.2) die van ca. mei/ juni 2008.

- A1 GARGILIUS SECUNDuS u(aleriae) u(ictricis) N(ummis)
 CXU A SICELo REPERII
 BEEOSO VIL(ico) P(ubl(i)i) LOPETEI
 R(ecte) ITA UTI L(icet) BOUEM
- A5 EMI TESTE CESDII C(enturion)I
 L(e)G(ion)I(s) V M(arco) IUNNIO MUTO
 C(enturion)I LEG(ionis) I R(edhibitio) I(ure) C(ivili) A(besto) EMTUM
 C FU FIO Gn MIN-
- ICIO COS + + [± 3] R P R LILU[s]
- A10 DUERRETUS VET(eranus)

Ik, Gargilius Secundus (van de legio) V(icesima) Valeria Victrix, heb voor honderd vijftien sestertiën van Sicelus (?) Reperii Beësus, vilicus van P(ublius) Lopeteius op correcte wijze, zó als geoorloofd is, een rund gekocht met als getuige Cesdius, centurio van het 5^e legioen (en) Marcus Iunnius Mutus centurio van het I^e legioen. Teruggave naar ius civile moet buiten toepassing blijven. Gekocht onder het consulaat van Caius Fufius (en) Gnaeus Minicius [ca. 6 -] Dat voor de zaken naar behoren wordt ingestaan (heeft) Lilus Duerretus, veteraan, (beloofd) (of) De veteraan Lilus Duerretus heeft beloofd te leveren.

fig.1 Meest recente tekening van de inscriptie op de a-zijde van het schrijfplankje van Tolsum

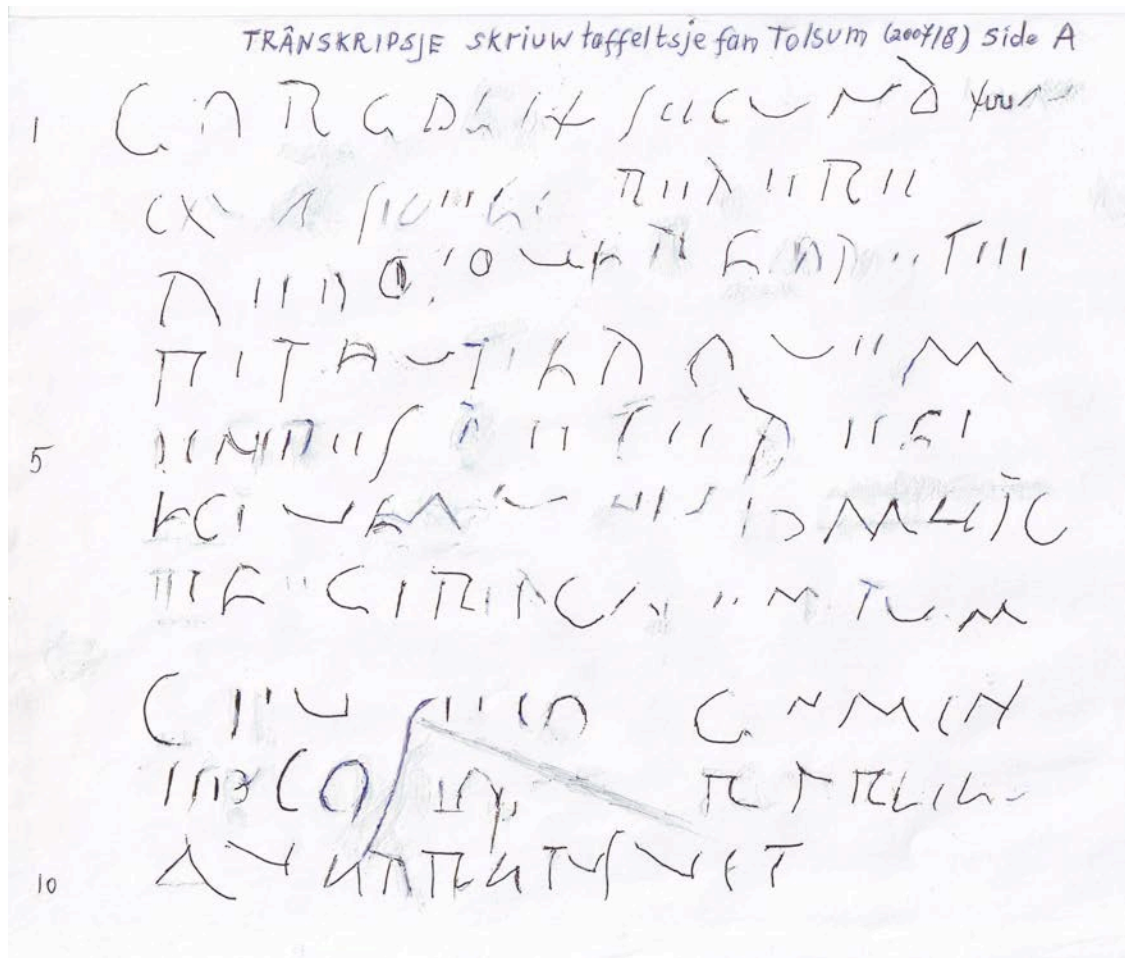
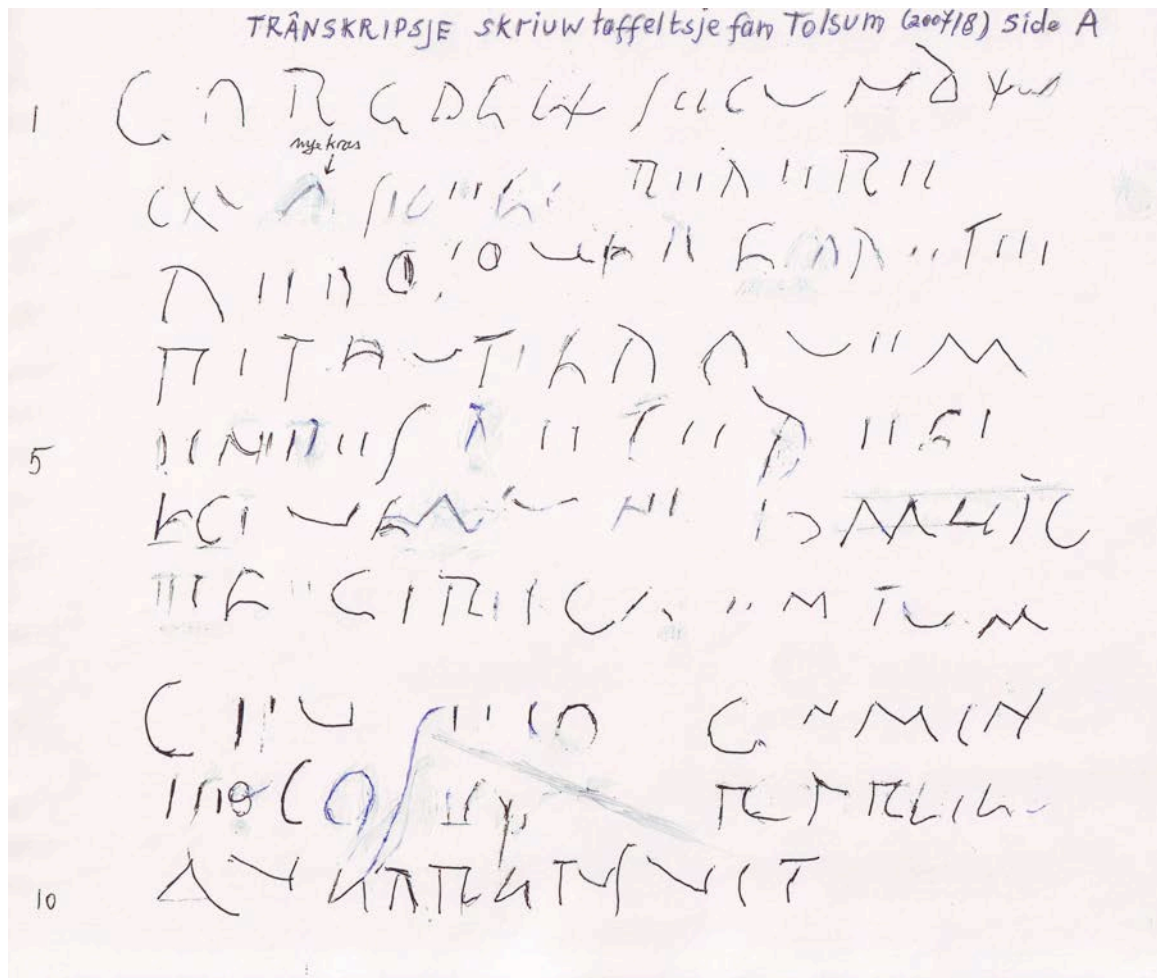

fig.2 Eerdere tekening van dezelfde inscriptie

De lijst van *signatores*: de b- zijde

Op de achterzijde van het plankje hebben vier getuigen van de koop plus de verkoper getekend en in de uitgediepte ruimte in het midden van de b-kant hebben zij in de was hun zegel gedrukt.

Namen en nadere toevoegingen zijn redelijk leesbaar; van de was en de zegelafdruk zijn geen sporen meer. Hieronder volgt mijn lezing van de b-zijde, gevolgd door een vertaling en een tekening van het cursieve Latijnse schrift aan die zijde (fig. 3).

T(itus) C(es)dus

M(arcus) I(unnius)

Ti(berius) A(tavus)

Caius Ti(berii) f(ilius)

T(iti) f(ilius) Leg(ionis) V

M(arci) f(ilius)

E(repus)

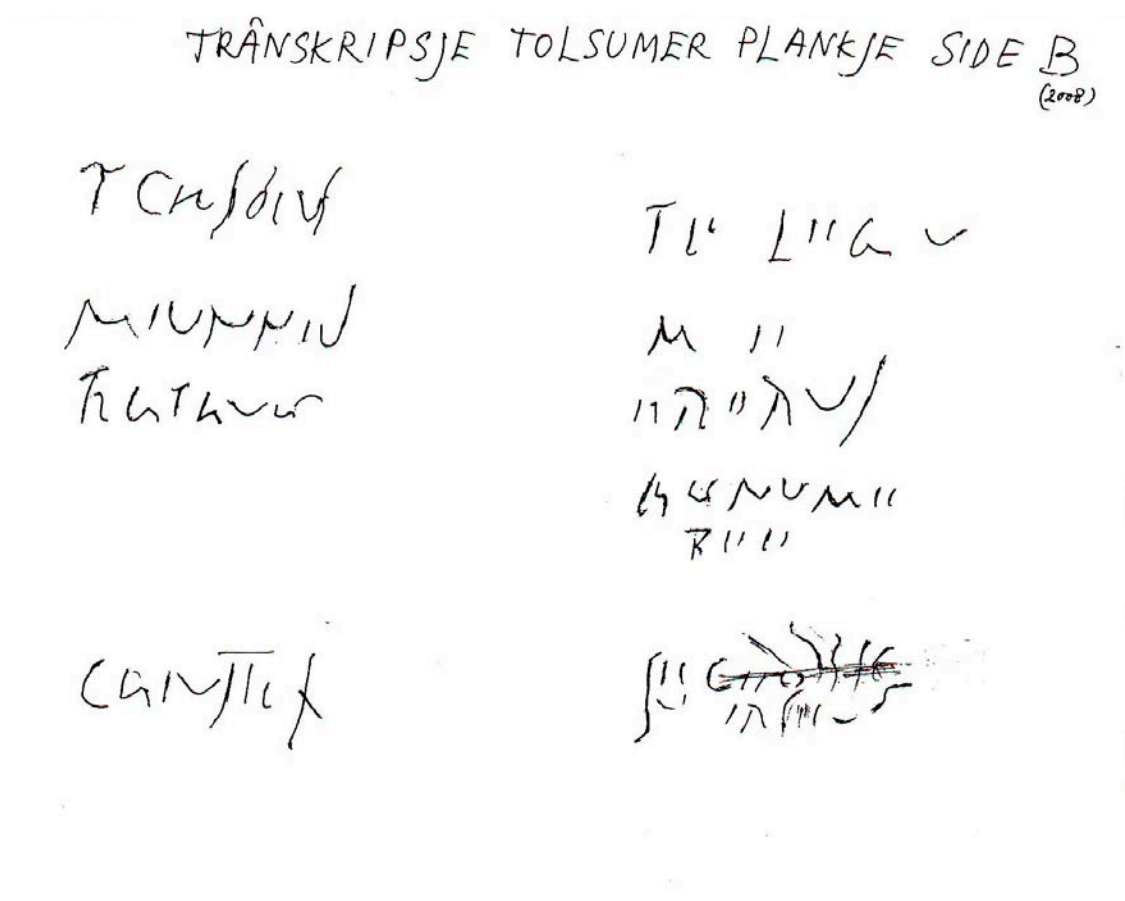
**L(e)g(ionis) V Nume-
rii f(ilius)**

S(eced++++)

u (enditoris) ipsius

Titus Cesdus		zoon van Titus , van het Vijfde legioen
Marcus Iunnius		zoon van Marcus
Tiberius Atavus		Erepus, van het Vijfde legioen, zoon van Numerius
Caius zoon van Tiberius (zegel)		Seceduus (?) van de verkoper zelf

fig. 3 Tekening van de inscriptie op de b-zijde van het schrijfplankje van Tolsum

Toelichting bij de a-zijde: tekst van de koopovereenkomst

**r.1 Gargilius Secundusuu N Gargilius Secundus (soldaat van de legio) V(icesima)
V(aleria)V(ictrix) (heeft) voor (honderd vijftien) sestertiën...**

Bij het woord Gargilius valt de vijfde letter op: die ziet eruit als een *D* (capitalis). Vollgraff die deze onregelmatigheid ook heeft gezien ziet als verklaring dat *eerder* gebruik van het schrijfplankje deze letter, of althans het spoor ervan, in het hout heeft achtergelaten.¹

De verticaal van de *D* dient als *I* gelezen te worden.

De uitgang *-us* zowel bij *nomen* als *cognomen* is als ligatuur geschreven.

De *e* van *Secundus* is het eerste voorbeeld van de cursieve // en ziet eruit als twee *ii*.

Een bijzonderheid doet zich voor meteen aansluitend op de verbonden uitgang *-us* van *Secundus*. De ligatuur *-us* is klein weergegeven en, aan de rechterkant van de *u* vastzittend, volgt iets dat eruit ziet als een kanteel : uu . Ik had voor dit tekenje geen verklaring. Kon het iets van een nadere, financiële of monetaire, aanduiding bij *N(ummi)s* zijn? Ik vond echter nergens een parallel. Tot ik medio september '08 een grafsteen uit Treviso uit de *Notizie degli Scavi* van 1952 p.204 onder ogen kreeg. De steen met het opschrift [-] **Gargil(i)o Q(uinti) f(ilio)/ Cla(udia) Secundo/ militi leg(ionis) XX / qui sub vexillo / decessit / M(arcus) Gargilius Q(uinti) f(ilius) frat(er)** werd al in 1947 ontdekt bij graafwerk aan de voormalige casa *De Mattia* aan de Via Re Umberto. Het grafschrift luidt vertaald:

Voor [-] Gargilius Secundus, zoon van Quintus, uit de (tribus) Claudia, soldaat van het XX^{ste} Legioen, die *sub vexillo* ('onder het vaandel') is overleden (heeft) zijn broer Marcus Gargilius, zoon van Quintus, (deze steen gezet).

De tribus Claudia is sterk vertegenwoordigd in N-O. Italië (Treviso), Tirol en Kroatië, doordat Iulius Caesar een deel van de municipia van Gallia Transpadana waaronder Tarvisium bij de tribus Claudia indeelde.

Gargilius Secundus stierf *sub vexillo*, d.w.z. in de veteranenafdeling van de *legio XX V(aleria) V(ictrix)*, ófwel vóór 43 n.Chr. in Germania Inferior, ófwel in Britannia in of na 43 n. Chr. wanneer het 20e legioen voor de verovering van dat eiland wordt ingezet en enkele eeuwen in dat land gestationeerd zal blijven. *Siamo alla metà circa del I secolo d. Cr.* zegt de commentator van *Notizie degli Scavi*. Op valt dat Gargilius Secundus' leeftijd ongenoemd blijft en ook de vermelding *h.s.e.* ('ligt hier') ontbreekt. Mogelijk is Marcus Gargilius pas (veel) later van de dood van zijn broer in den vreemde in kennis gesteld en heeft hij in de geboorteplaats *Tarvisium* een grafteken (cenotaaf) voor hem opgericht.

Of deze Gargilius Secundus dezelfde is als de koper in de akte van Tolsum is niet uit te maken, het lijkt te mooi om waar te zijn, maar het heeft er alle schijn van.

Op basis van dit grafschrift denk ik de beide uu gehecht aan de *u* van de ligatuur *-us*, in totaal dus drie *u's*, te mogen interpreteren als *v(icesimae) v(aleriae) v(ictricis)*. De *legio XX Valeria Victrix* was in de periode van ca. 14-43 n. Chr. een zusterlegioen van de *legio V (Alaudae)* en de *legio I ('Germanica')* en de aanwezigheid van een soldaat van het 20ste legioen in een detachement waarin ook soldaten van het 1ste en 5de vertegenwoordigd zijn hoeft dan ook geen verbazing te wekken. Door de toevoeging van de code (u)uu aan zijn naam maakt Gargilius Secundus zich, wellicht mogelijk enigszins gemaskeerd, kenbaar als militair en weten we nu dat hij niet een burger/ handelaar was, maar militair/ handelaar in dienst van het leger.²

Mijn veronderstelling dat uu gelezen mag worden als *v(aleriae) v(ictricis)* impiceert tevens dat ik ervan uit ga dat het XX^{ste} legioen deze eretitel aan een overwinning onder Valerius Messala in 6. n. Chr. te danken heeft.³

De laatste letter van regel 1 kon door zowel Vollgraff als Roos en Boeles nauwelijks of niet gelezen worden. Aanvankelijk zag ik ook niet meer dan de schuin naar rechts oplopende poot van de *N* maar in helder zonlicht is op de digitale foto een deel van de **ronding** van de *n* –de *n* ziet eruit als even tevoren de *N* van *Secundus*- duidelijk zichtbaar: **N(ummi)s**.

Nummi heeft hier de specifieke betekenis van *sestertiën* en moet niet onbepaald met *munten* vertaald worden.⁴

r.2 CXV a Sicelo (?) Reperii ...van Sicelus (?) Reperii...

Van het getal CXV is van het cijfer V slechts een begin van een ronding te lezen, maar aan de lezing hoeft niet te worden getwijfeld. Dat is anders voor de naam van de verkoper. Vollgraff komt met de nodige slagen om de arm tot de lezing *Stelo*, maar dat staat er beslist niet. Achter de dunne *S* staat een klein, vaag streepje, dat hoogstens een *i* kan voorstellen, geen *t*. Het teken dat dan volgt ziet eruit als een vreemdsoortige *C* of *O*; Vollgraff heeft dat teken als een *T* ingetekend maar dat is het zeker niet: het zou dan een *T* zijn met een hoog naar rechts omhoog lopende voet, zeer verschillend van de *T* van Lopetei (r.3), *ita* en *uti* (r.4). De naam kan als **Sicelo** gelezen worden maar deze lezing is buitengewoon dubieus: Alleen de letters *S* en *E* van de naam zijn duidelijk, de '*C*' en de '*L*' hebben beide een zeer vreemde vorm en van de *O* is weinig over maar als uitgang *-o* lijkt hij wel zeker: een zwakke basis voor een aannemelijke reconstructie van een (Germaanse / Keltische/ Italische ?) naam. Reperii wordt door Vollgraff e.a. als een patronymicum (zonder de *f.* van *filius*) opgevat, terecht lijkt me.⁵

r. 3 Beëoso vil(ico) P(ublii) Lopeteii ...Beeosus, vilicus van Publius Lopeteius...

Van de naam *Beëoso* zijn van de vijfde letter slechts geringe sporen over maar die zijn wel zo dat het weinig anders kan zijn dan een *S* of een zeer lang gerekte *I*. Vollgraffs lezing *Beeoso* lijkt me dan ook juist.

Op grond van Friese (?) stamnamen als *Aballavenses* en *Tuihanti* (*Twenten?*) meent Vollgraff stellig dat we in *Beëoso* met een Friese *stamnaam* te maken hebben. Mij lijkt een *derde* naam (die mogelijk naar een *plaats*, geboorteplaats of woonplaats, verwijst) meer voor de hand te liggen: Sicelus (?) Reperii Beëosus naast bijv. Gaius Tiberii f. Secedus (?).⁶

De laatste letter van *Beëoso* klimt een halve regel boven het uitgangspunt van de horizontale lijn. De vier volgende letters gaan mee in dit patroon. Vollgraff leest die letters als **vila** (= **villa**), en ziet die vorm als een ablativus separativus/originis of locativus: (*afkomstig*) van het landgoed of op het landgoed (van *Lopeteius*).

Tot voor kort had ik weinig reden daar anders over te denken, hoewel ik de spelling van het woord *villa* met één *l* opmerkelijk vond, maar sinds ik een dun schuin streepje boven wat ik tot dan toe ook voor een zij het wel vreemde '*A*' had gehouden, opmerkte, denk ik in de vierde letter niet met een '*A*' maar eerder met een '**P**' te maken te hebben en lees ik de drie voorafgaande letters als **vil(ico)**⁷ en het volgende tekstelement als **P(ublii) Lopetei** met de aantekening dat voor de lezing *Lapetei* even zoveel goede gronden zijn.

De naam **Lopeteius** of **Lapeteius** is er een volgens het zeer veel voorkomende patroon van een Latijnse naam eindigend op *-eus*: Ap(p)uleius, Canuleius, Livineius, Venuleius, Articuleius, Tituleius, Rutileius, Voluseius, 'Vel(de)deius' en, korter, Pompeius, Velleius, Cocceius, Fonteius enz.. Of *Lopeteius/Lapeteius* een verlatijnste vorm van een Keltische of Germaanse naam is, daarover zou ik niets zinnigs kunnen zeggen.⁸

r.4 r(ecte) ita uti l(icet) bovem ...op rechtmatige wijze zó als geoorloofd is, een koe...

Vollgraff las *rite uti l(icet)*. Boissevain merkte op dat *e* en *a* in het cursief schrift veel op elkaar kunnen lijken en las zoals hierboven staat: **r(ecte) ita uti l(icet)**. Hoewel het op het

eerste gezicht absurd lijkt dat juist de meest betekenisvolle woorden *recte*= *juist, rechtmatig, correct* en *licet*= *het is geoorloofd, het mag* worden afgekort en het vrij loze element *ita uti* = *zo als* voluit wordt geschreven, heeft m.i. Boissevain gelijk.

In de eerste plaats denk ik dat de vierde letter van regel 4 inderdaad een *a* is en geen *e*. De scriba heeft mogelijk in eerste instantie een letter *a* afgeleverd die hem niet naar de zin was en daarna nogmaals een ronding getrokken, iets wat minder goed denkbaar is wanneer hij een *e* van het type *i i* had willen noteren en daarbij de twee bestanddelen *i i* door middel van een diagonaal had verbonden, zoals tweemaal in r. 10 in de naam *Duerretus* is gebeurd.

En ten tweede wemelt het in juridische formuleringen van *recte* en van *ita uti*, waarbij *recte* dikwijls wordt afgekort tot een luttel *r* en *ita uti* volledig wordt uitgeschreven.⁹

Cuq gaat nog een stap verder en wil lezen *r(ecte) ita uti l(iceat) <habere> : op rechtmatige wijze dusdanig dat men mag hebben/ zodanig dat het bezit ervan geoorloofd is.*

De formulering *ita uti (uti, frui, usu capere, possidere) habere recte liceat* die beoogt de koper het volle genot en de volledige eigendom te verschaffen is standaard en komt in praktisch iedere koopakte voor. Het is niet onwaarschijnlijk dat Gargilius Secundus deze clause op het oog heeft gehad maar de exacte formulering niet precies kende: het verschijnsel van de klok horen luiden maar niet weten waar de klepel hangt. In zoverre kan Cuq gelijk hebben.

Maar onze scriba schrijft in feite *r. ita uti l.* zonder de afkorting *h* van *habere* en aan die feitelijke formulering moet worden vastgehouden, ook al mag hij het eigenlijk anders bedoeld hebben. Er staat wat er staat en laten we dat maar zo laten.

r.5 emi teste Cesdii c(enturion)i ...gekocht met als getuige Cesdus, centurio..

De hele regel is moeilijk te lezen, er is zelfs niet met voldoende zekerheid uit te maken of er *emi* of misschien toch *emit* staat, hoewel het eerste het waarschijnlijkst is. En toch hoeft ondanks het ernstig gehavende schrift van deze en de volgende regel weinig twijfel te bestaan over de tekstlezing van regel 5. De inhoud van regel 5 komt namelijk deels terug in regel 1 van de b-zijde. De naam *Cesdus* die in r.5 nooit zelfstandig te lezen zou zijn staat vast door de duidelijk geschreven naam van de eerste getuige op de keerzijde. Hetzelfde geldt voor het woord *teste*: ternauwernood leesbaar op de a-zijde, maar onbetwistbaar doordat we de naam van de *getuige* T. Cesdus terugvinden op de daarvoor speciaal bedoelde kant van het plankje. Laat ik beginnen op te merken dat het met name noemen van getuigen van de koop in de tekst van de overeenkomst zeer bijzonder is en m.i. zonder parallel. Mogelijk heeft het feit dat hij met twee centurio's, zijn meerderen, te maken had, Gargilius ertoe gebracht hen niet in de a-zijde ongenoemd te laten of misschien is het zijn betrekkelijke onervarenheid met de opzet van juridische teksten die hem ertoe heeft gebracht.

Opmerking verdient verder dat de scriba in het woud van uitgangen de draad lijkt te zijn kwijtgeraakt: er kan niet met goed fatsoen *Cesdio* gelezen worden: er staat *Cesdii*.

De *C* van *c(enturion)i* heeft meer weg van een *L* met geronde voet en toch valt er niet aan te ontkomen dat het een *C* moet zijn gevolgd door weer een *i*. Maar over deze ablativus op *-i* hoeven we ons niet te verbazen: de uitgangen *-e* en *-i* lopen gemakkelijk door elkaar en vaak tegendraads: waar men bij *i-stammen* een ablativus op *-i* verwacht komt men er een op *-e* tegen (hier bijv.: *teste*) en andersom ziet men de ablativus op *-i* bij *consonantstammen* zoals hier in *centurioni*.¹⁰

Wat de naam *Cesdius* betreft: Roos heeft daar behartenswaardige dingen over gezegd: het kan een Italische variant zijn van wat in het Latijn een naam als *Cesidius* zou opleveren. Zelf denk ik ook aan een variant van de gensnaam *Cestius*. Helaas is buiten onze inscriptie de naam *Cesdius* naar het schijnt nog nergens opgedoken.

r.6 l(e)g(ion)i V M(arco) Iunio Muto ..van het 5de legioen (en) Marcus Iunius Mutus..

De eerste drie, vier letters zijn duidelijk maar niet geheel probleemloos. Ik lees *LG* gevolgd door een klein verticaal krasje dat m.i. niet anders dan een *i* kan zijn. De scriba heeft kennelijk nog steeds last van het *itacisme* (*Cesdii*, c(enturion)i en nu *lgi = l(e)g(ion)i(s)* ; lees **niet** *l(e)g(ionis) IV (!)* . Boeles is de enige die hier weliswaar geen *i* zag maar een *t*. Roos: *Quam litteram eo loco neque Vollgraff neque ego conspeximus*.

Zoals eerder geschreven is het Vijfde Legioen (*Alaudae*) na de z.g. Slag in het Teutoburger Woud samen met het Eerste Legioen ('*Germanica*'), het Twintigste (*Valeria Victrix*) en het Een en Twintigste Legioen (*Rapax*) naar Germania Inferior gestuurd. Het is ditzelfde 5de legioen dat in 28 n. Chr. de opstand van de Friezen neerslaat.¹¹

Na de vermelding van de *legio V* volgt de naam van de tweede getuige bij de koop. Vollgraff heeft hier, met de nodige moeite, *Muto Admeto* gelezen, een uitkomst die reeds bij hem zelf het nodige wantrouwen wekte. Een betere lezing die zowel bij de weinige schriftsporen als in de logische context past is: ***M. Iunio Muto***. Zoals de op de a-zijde eerst genoemde getuige de eerste plaats inneemt op de lijst van getuigen aan de b-kant, zo volgt de tweede getuige van de contractzijde als tweede *signator* op de keerzijde. Wat betreft de schriftsporen:

Na de duidelijke *V* (*vijfde*) komt een in eerste instantie mislukte *M*, die eruit ziet als een *L* gevolgd door een soort van *A*, maar de scriba heeft een poging tot herstel gewaagd door boven de 'voet van de L' een nieuw verbindingstuk aan te brengen om het toch een *M* te doen lijken. Dat is weliswaar niet al te best gelukt, Vollgraff meldt dat er in plaats van een door hem gelezen *M* wellicht *AN* staat en Roos kan er helemaal niets uithalen: *Muto: extricare non potui*.

Ik geloof echter dat Vollgraff terecht als beginletter van de naam van de tweede getuige een ***M*** leest, maar het zich daarna onnodig moeilijk heeft gemaakt.

Van de *I* van *Iunio* is iets van de bovenkant nog zichtbaar, de letter hangt schuin naar rechts. De *U* is hoog ingetekend en heeft een ronde vorm. Van de eerste *N* is weinig zichtbaar, van de volgende meer: hij heeft een deels ronde vorm zoals de twee *N*'s in regel 1.

De daarna volgende lettersporen bieden voldoende houvast voor de lezing *-io*.

Het *cognomen* zou gelezen kunnen worden als *Meto* maar mij lijkt ***MUTO*** aannemelijker.¹²

r.7: 7 i leg(ionis) I r(edhibitio) i(ure) c(ivili) a(besto) emtum ...centurio van het 1^e legioen ; teruggave naar ius civile dient buiten toepassing te blijven. Gekocht...

Het eerste teken van r.7 is geen letterteken doch een symbool voor centurio of centuria: het komt voor als een omgekeerde C, als iets wat lijkt op onze 7, soms ziet het eruit als een boemerang en gestileerd is het, vooral in steen dit teken: > .

In onze inscriptie is nauwelijks meer te zien dan een verticaal. Vollgraff leest 7 (= centurio) en dit lijkt voortreffelijk gevonden. Onze scriba kan het vervolgens niet laten aan het centurio-teken nog een *i* aan toe te voegen, m.i. zonder parallel : *centurioni*.

De *ii* tussen *L G* is nauwelijks zichtbaar maar lijkt zeker. Daarna volgt, voor ons duidelijk, een *I*, een verbetering van Roos en Boeles: Vollgraff las hier, ten onrechte, een langgerekte *S*. Dat levert voor de tweede getuige de lezing op: (*teste*) ***M(arco) Iunio Muto c(enturion)i leg(ionis) I*** (*met als getuige*): *Marcus Iunnius Mutus centurio van de legio I*.

De gensnaam *Iunnius* met dubbele *n* gespeld is zonder weerga, vergelijkbaar met de zeldzaamheid van de naam van zijn collega van het 5de legioen *Cesdus*.

De *R* als volgende letter is zeker. Vollgraff las hier *R(apax)* maar dat bleek onjuist, Roos opperde *r(atio)*= *systeem (van het ius civile)* en Cuq kwam met de verklaring die ingang heeft gevonden: *r(edhibitio)*= *teruggave*.

Na de groot uitgevallen *R* van *redhibitio* volgt een krasje dat wellicht geen letter is. Indien wel, dan is het een *i*; daarna komt ofwel een *I* ofwel als men let op de dwarsstreep erboven een *P*, dan komt een forse, lompe *C*, meteen gevolgd door een ‘dak’ ^, wat gelezen wordt als *A*, waarbij dan wel moet worden opgemerkt dat de meeste *A*'s tot dusverre rond van vorm waren, met uitzondering, lijkt het, van de *A* van *a Sicelo* in r.2.

Hoewel de tekst dus m.i. verre van onproblematisch is: *R, i(?), I of P, C, A(?)* heeft Vollgraff, naar alle waarschijnlijkheid, zeer scherpzinnig de juiste oplossing aangedragen: men dient te lezen: (*R*) ***I C A = ius civile abesto*** (het *ius civile* dient buiten toepassing te blijven).

Deze formule, steeds in gezelschap van *dolus malus* en vaak afgekort, komt op een aantal grafmonumenten in Rome en omgeving voor, bijvoorbeeld:

AB·IIS·OMNIBVS·DOLVS·MALVS·ABESTO·ET·IVS·CIVILE en H·M·DMET·ICA (Huic monumento dolus malus et **ius civile abesto**).¹³

In samenhang met de voorafgaande *R* geef ik de voorkeur aan de lezing:

R(edhibitio) i(ure) c(ivili) a(besto): *Teruggave naar ius civile is niet mogelijk*.¹⁴

Na het goed leesbare woord *emtum*, minimaal fonetisch gespeld, begint de consulaire datering in de volgende regel. *Emtum* zie ik als de pendant van *actum* en niet zoals Cuq doet als een object bij een te volgen werkwoordsvorm *tr(adi)*.

r.8/9 C. Fu fio Cn. Min/icio CoS ...tijdens het consulaat van Gaius Fufius (en) Gnaeus Minicius...

Beide consulnamen zijn duidelijk. Vollgraff las *C. Fuufio* en meldde daarbij dat van de tweede *u* slechts het achterste gedeelte zichtbaar was. Roos tekent aan: ‘*fuufio*’ *et Boelesio et mihi incertae videntur*. Alledrie hebben denkkelijk niet gezien dat **de zeer fors aangezette S van het eronder staande COS - die S bestrijkt bijna drie regels- het gentilicium Fufio in tweeën deelt**. Wat Vollgraff voor het ‘achterste deel van een tweede *u*’ aanziet, is vermoed ik het bovenste topje van deze *S*. Er staat dus **geen C.Fuufio** doch beslist **C. Fufio** zij het dat tussen de lettergreep *Fu-* en de lettergrepen *-fio* zich een hinderlijke **spatie** bevindt die ook het koppel Boeles/ Roos parten heeft gespeeld.

Over de datering waaromtrent Roos ons negentig jaar geleden al de weg gewezen heeft en over de beide consuls kom ik verderop te spreken.

r. 9 icio CoS ++ [-3 à 4-] r p r lilu[s] [.....]..dat voor de zaken naar behoren wordt ingestaan (heeft beloofd) Lilus... of [.....]..Heeft beloofd te leveren Lilus...

Vollgraff heeft vervolgens van de nadere datering *v [i]d s[ep]* d.w.z. 9 september gelezen. Aan zijn tekening is te zien dat hij de *d* van *[i]d(us)* met een lange haal naar links evenwijdig plaatst aan de beschadiging die als een schaafwond van regel 9 links omhoog tot in regel 8

loopt. Na *COS* zie ik wel sporen die met veel moeite als een *u* (?) te duiden zijn. Ik kan ook nog een min of meer verticale streep richting regel 10 onderscheiden (de *K* van *k(alendas)*?) maar daar is wat mij betreft alles mee gezegd. Ik zie niets van een *d* en een *s*, wel schaafsporen. Over een nadere datering (maand, dag) kan ik derhalve niets zeggen.

Na de schaafsporen ontwaar ik vervolgens fraai ingetekend **R P R** -wat door Vollgraff wordt gelezen als *rebus praestari recte*- en de regel eindigt met *Lilu* waarbij aangetekend dat van de voor Vollgraff nauwelijks zichtbare ligatuur *-us* door mij niet meer dan een uiterst vaag spoor van de *u* gezien wordt.

Bij de lettercombinatie **r p r** komen we aan misschien wel het moeilijkste punt uit de tekst van de koopakte en raken we aan wat in ieder geval tot de meeste interpretaties aanleiding heeft gegeven zonder dat er duidelijk zicht is op een oplossing die alle andere aannames afdoende ter zijde stelt. Slechts van één veronderstelling, juist op het eerste gezicht aantrekkelijk, kan m.i. gezegd worden dat zij apert onjuist is.

De oudste papieren komen toe aan Vollgraffs verklaring van **r p r** als *rebus praestari recte*. Hij baseert zich daarbij op de 'standaardafkorting' *r r p (rebus recte praestari)*¹⁵ en de bij verkoop van vee gehanteerde stipulatieformule *..noxis praestari spondesne? Beloofst gij.. voor schade in te staan?*¹⁶ Vollgraff neemt vervolgens de beide volgende namen *Lilus* en *Duerretus* als het subject van een verzwegen werkwoord met de betekenis van 'beloven', 'zich verbinden'. Te denken valt aan *promittere* of, indien het om Romeinse burgers gaat, ook aan *spondere*.

Lilus en *Duerretus* hebben als **borgen** beloofd '*op correcte wijze voor de zaken in te staan*' m.a.w. zij vrijwaren de koper voor uitwinning en voor de eventuele aanwezigheid van verborgen gebreken bij het gekochte dier. Indien we ervan uitgaan dat de koe voor de slacht is gekocht zal de garantie in het onderhavige geval feitelijk inhouden dat het vlees van de koe van voldoende kwaliteit moet zijn en voor menselijke consumptie geschikt.

Boissevains variant op Vollgraffs lezing is reeds eerder ter sprake gekomen, het geheel ontbreken van een verbum dat de infinitivus-constructie regeert (*sponderunt*) brengt hem tot de lezing: *rebus praestabitur recte. Er zal op een correcte wijze voor de zaken worden ingestaan.*

Cuq is echter van oordeel dat de clause *his rebus recte praestari* (*Dig.*, VI, 1, 19) van toepassing is als het gaat om revindicatie en niet past bij de koop van een koe, dus zoekt hij het in een andere verklaring. Hij vult **r p r** (e.v.) aan en leest: **[t]r(adi) pr(omiserunt) Lilus, Duerretus vet(erani). De veteranen Lilus (en) Duerretus hebben beloofd (het gekochte dier) te leveren ('over te dragen')**.

Cuq gaat ervan uit dat Gargilius Secundus als Romeins burger ermee belast is het leger van vers vlees te voorzien, dat hij daartoe regelmatig vee aankoopt maar de gekochte dieren na de koop nog enige tijd onder de hoede en zorg van de verkoper laat tot het moment dat het leger de dieren voor de slacht nodig heeft. De veteranen *Lilus* en *Duerretus* garanderen nu de koper een correcte levering wanneer de vraag daar is.

Kunkel vindt de clause *rebus praestari recte* evenmin passen na het voorafgaande *ius civile abesto* en stelt voor **r p r** te lezen als **r(ecepit) pr(etium) Lilus Duerretus vet(eranus). De veteraan Lilus Duerretus heeft de kooprijns ontvangen.**

En alsof dit nog niet genoeg is komt **E. Slob** in zijn artikel in de *Vrije Fries* van 1995 met de invulling van **r p r** (e.v.) als **[sc)r(i)p(si) r(ogatus) Lilus Duerretus vet(eranus). Ik, de veteraan Lilus Duerretus, heb dit op verzoek geschreven.**

Voor alle bovenstaande interpretaties van **r p r** valt veel te zeggen, echter niet voor de laatste. **Slob** stelt op goede gronden dat de *verkoper* (vermoedelijk) analfabeet is en noemt daarom de kans dat de veteraan *Lilus Duerretus* voor hem de *koopakte* heeft *opgesteld* een reële. Dit is

echter de zaak op zijn kop zetten: het is hier niet de *verkoper* die de koopakte opstelt maar de *koper*. Relevant zou het zijn als de koper analfabeet was of om een andere reden de koopakte niet zelf zou hebben uitgeschreven; in dat geval zou hij een ander hebben gevraagd (*rogatu* of *rogatus*) of hebben kunnen opdragen (*mandatu*, *iussu*, *delegatu*) voor hem de akte op te stellen. Bovendien wordt in de gevallen waarin iemand voor een ander de akte opstelt dit uitvoerig en voluit gemeld en geschreven en komen niet of nauwelijks afkortingen voor, zoals Slob met zijn *[sc]rpr = scripsi rogatus* veronderstelt.¹⁷

Wel had Duerretus voor de ongeletterde verkoper op de achterzijde kunnen tekenen, maar daar ontbreekt nu juist diens naam en wordt volstaan met *v(enditoris) ipsius*.

Wat betreft de andere invullingen:

Voor **Vollgraffs** invulling pleit dat de (ver)koop van vee volgens Varro steeds vergezeld gaat van de clausule *noxis praestari*, *het instaan voor schade* wat in onze akte zijn uitwerking vindt in *naar behoren instaan voor de zaken*. Ertegen pleit evenwel dat de feitelijke formulering en afkorting luidde *h(is) r(ebus) r(ecte) p(raestari)* waarbij *recte* steeds aan *praestari* voorafgaat. En ook in de blote formule *recte praestari* gaat *recte* steeds voorop. Een ander bezwaar geldt het ontbreken van de naam/namen van de borg(en) op de zijde van de *signatores*. Gebruikelijk is dat de *fideiussor* tekent en zijn zegel zet na de getuigen van de koop en vóór de koper of andersom, na de koper en vóór de getuigen.¹⁸

Misschien kan men hier tegenin brengen dat de borg (*Lilus*) Duerretus op de voorzijde zo duidelijk zijn naam heeft gezet (en de ruimte voor zijn naam en zegel op de achterzijde ontbrak) dat er maar van ondertekening door de borg op die zijde is afgezien.

Wat betreft **Cuqs** aanvulling van *r p r* tot *[t]r(adi) pr(omiserunt)*, ook die is spitsvondig en niet onaannemelijk. Een mogelijk bezwaar echter tegen zijn lezing en zijn uitleg daarbij is dat deze een *geregelde* aankoop van vee door Gargilius Secundus voor eenheden van het Romeinse leger veronderstelt terwijl het er m.i. alles van weg heeft dat deze koop voor Gargilius een *incidentele* gebeurtenis is geweest. Dat blijkt uit diens relatieve onbekendheid met de normale opzet van een akte, met gangbare juridische formuleringen en met de standaardgrammatica van het Latijn. Van grote *routine*, zoals men zou mogen verwachten van een vaste ravitailleur voor het leger die op termijn zijn aankopen plant en regelt, zoals Cuq wil hebben, en dus geregeld koopakten op moet stellen is weinig te bespeuren. Om geen opsomming van het voorafgaande te geven, haal ik slechts de onhandigheid in de consulaire datering aan. Gargilius Secundus heeft vast hiervan in de was een ontwerp gemaakt, waarbij hij echter zoveel ruimte voor *CoS* uittrekt dat hij de naam van C. FUFIOUS in tweeën snijdt en, na een aanvankelijk stevige aanzet van de naam van de tweede consul *C n. MIN-*, voor het slot van de naam -de lettercombinatie *-icio* (!)- zo weinig plaats overhoudt dat hij die vier letters in een ruimte moet proppen die kleiner is dan de ruimte die de twee bovenstaande letters C F en de twee onderstaande letters DV beslaan.

Het is wel aannemelijk dat in de periode van het bondgenootschap Romeinen- Friezen (12 v. Chr.- 28 n. Chr.) Romeinse militaire eenheden regelmatig in het gebied van de *Frisii* te vinden waren, maar weinig waarschijnlijk dat die zich geregeld in het tegenwoordige Friesland ophielden, ver van hun vaste militaire steunpunten en de lijn Vechten- Velsen. Of het moest zijn dat zo'n detachement op doortocht was naar het gebied van Eems en Wezer via Winsum (?) en Bentumersiel of zich voor belastinginning (koeienhuiden) op Friese bodem ophield. Maar dat gold nooit een verblijf van lange duur en deed zich slechts incidenteel voor.¹⁹

Niettemin staat Cuqs mogelijk onjuiste verklaring voor de levering op afroep niet aan de juistheid van zijn vermoede lezing in de weg. Er kan licht een reden zijn (die ons ontgaat)

waarom de levering pas ná de koop (en betaling) zal plaatsvinden. Cuqs lezing *[t]radi promiserunt* of *promisit* blijft van belang.

Ten slotte **Kunkels** *r p r* als *r(ecepit) pr(etium) Lilus Duerretus*.

Aantekeningen van het type *recepi pretium, ..pretium recepisse scripsi* komen af en toe in koopakten voor en in zoverre is Kunkels aanvulling aanvaardbaar. Maar een bezwaar tegen deze lezing hier acht ik het dat terwijl Gargilius Secundus in het begin van de akte zaken doet met de vilicus van P. Lopeteius plots aan het einde van de tekst van het contract een derde opduikt die, klaarblijkelijk als vertrouwensman en tussenpersoon voor beide partijen, de koopprijs ontvangt om die vermoedelijk, na de levering van de koe, aan de verkoper ter hand te stellen. Slob noemt deze tekstlezing te geconstrueerd en ik deel die visie.

Rest de conclusie dat de lezingen van Vollgraff en Cuq beide een hoge mate van aannemelijkheid hebben maar beide ook een zekere mate van bezwaren oproepen en dat er m.i. geen uitsluitsel over de juistheid of onjuistheid van de ene of de andere te geven is. Tenzij er binnenkort van de nu vóór *r p r* ontbrekende tekst door een scan uit Oxford meer aan het licht zou komen. Een *h* of een *t* zou wonderen kunnen doen!

r. 10 Duerretus vet(eranus) ...(*Lilus*) *Duerretus, veteraan*.

Van meet af aan heb ik de indruk gehad dat hier een andere scriba aan het werk is geweest dan in de voorgaande regels en dit vanwege de sierlijke *D* die hoofdzakelijk bestaat uit een driehoek en een haal naar rechts beneden en nogal verschilt van de *d* van Secundus en Cesdus (r.1 en r. 5) die vooral opvalt door zijn haal naar linksboven. Alle *u*'s in *Duerretus vet.* zijn scherp getekend, hebben de *v*-vorm, en de *e* heeft tweemaal de *ll*-vorm met een diagonale verbindingsstreep en mogelijk éénmaal de 'normale' *e* (E) zij het met geen of nauwelijks zichtbaar dwarsstreepje (hoewel Vollgraff aan een *ll*-vorm denkt in ligatuur met de *v*). En hoewel niet doorslaggevend, de eerste *r* van *Duerretus* is kleiner van stuk en anders van vorm dan alle eerdere *r*'en met uitzondering wellicht van de eerste *r* van *Reperii* in r.2 die de eerste *r* van *Duerretus* nog het meest benadert.

Resteert nog de vraag of we in *Lilus Duerretus* met één of twee personen te maken hebben. Mij lijkt dat het om één persoon moet gaan. Waar het hier een koe betreft met een waarde van 115 sestertiën, lijkt het overdreven daarvoor twee borgen tegen verborgen gebreken in te zetten c.q. twee man die een correcte overdracht garanderen. Eén persoon, een veteraan die zowel het vertrouwen van de Romeinse koper als de Friese verkoper kan genieten, moet daartoe voldoende zijn.

Dat betekent wel dat ervan moet worden uitgegaan dat Gargilius Secundus nog de 'voornaam' *Lilus* in een krap hoekje heeft genoteerd en de volle regel 9 heeft afgemaakt voordat hij de stilus aan de drager van die naam zelf heeft overgedragen opdat die eigenhandig zijn tweede naam kon zetten. De veteraan doet dat in fors en duidelijk schrift maar benut de ruimte die hem ter beschikking wordt gesteld niet ten volle. Zodat we helaas naar het onderdeel van de hulptroepen waarin hij gediend heeft moeten gissen.

Hij zal daar minstens 25 jaar in gediend hebben en dat maakt het aannemelijk dat hij onder Tiberius wanneer die na de dood van zijn broer Drusus (9 v. Chr.) het commando aan de Rijn overneemt of onder diens opvolger L. Domitius Ahenobarbus, de grootvader van de latere keizer Nero, dienst heeft genomen of mogelijk zelfs al onder Drusus (12-9 v. Chr.).²⁰

Afzwaaiende veteranen ontvingen in deze tijd nog niet zonder meer het burgerrecht. Gelet op zijn louter ‘inheemse’ namen denk ik niet dat we in Duerretus een *civis Romanus* moeten zien.

Toelichting bij de b-zijde: Lijst van namen van vier getuigen van de koop + (zegel van) verkoper

r.1 T(itus) Cesdius T(iti) f(ilius) Leg(ionis) V *Titus Cesdius, zoon van Titus, van het 5^e legioen*

Was de naam *Cesdius* op de voorzijde niet of nauwelijks leesbaar, dank zij het fijne handschrift van de drager van die naam op de keerzijde, hoeft geen enkele twijfel te bestaan over de hoedanigheid van zijn voornaam, familienaam, vadersnaam en legeronderdeel. Van zijn schrift valt op dat hij de eerste *e* ‘verbonden’ schrijft d.w.z. de beide bestanddelen *ii* door middel van een diagonaal verbindt, zoals vóór hem Duerretus tweemaal deed, maar de *e* van *leg(ionis)* op de wijze van Gargilius als *ii* zonder verbindingsdiagonaal. Titus Cesdius noemt verder wel zijn legeronderdeel maar etaleert zich opmerkelijk genoeg niet als centurio.

r.2 M(arcus) Iunnius M(arci) f(ilius) *Marcus Iunnius, zoon van Marcus*

Ook de andere centurio heeft een behoorlijk handschrift zij het dat door een ronding in de *M* Vollgraff bij de eerste letter aan een *N*, van *Numerius*, gedacht heeft, niet onbegrijpelijk als men ziet met welke ronding Iunnius de beide *n*’en van zijn naam schrijft. Roos en Boeles lazen een *M* en dat lijkt me een verbetering.

Opmerkelijk is juist die spelling van zijn *nomen gentile* met dubbele *n*. Nergens is bij mijn weten een dergelijke schrijfwijze voor de naam *Iunius* (met lange *u*) elders te voorschijn gekomen. In zoverre houdt de zeldzaamheid van zijn naam gelijke tred met die van zijn collega Cesdius.

M. Iunnius toont zich nog soberder dan zijn collega-centurio. Hij laat nadat hij eerder op de voorzijde met het cognomen *Mutus* en met zijn militaire rang *7 legionis I* is aangeduid, hier beide kwalificaties achterwege. Voor wat betreft het cognomen niet ongebruikelijk, maar wel opmerkelijk voor wat betreft de afwezigheid van enige verwijzing naar zijn militaire status.

r.3/4/5 Ti(berius) Atavus Erepus l(e)g(ionis) V Numerii f(ilius) *Tiberius Atavus Erepus, van het 5de legioen, zoon van Numerius*

Bij de derde ondertekenaar krijgen we te maken met iemand die van ruim voldoende schrijfvaardigheid blijkt geeft maar wel op zo’n manier schrijft dat niet alle op zichzelf goed leesbare lettertekens slechts voor één uitleg vatbaar zijn.

Zijn voornaam *Ti(berius)* schrijft hij met een fraaie *i* die bevallig tegen de *T* aanligt.

Dan echter volgt zijn *gentilicium*: Vollgraff las *Lievus* en merkte op dat hij het dwarsbalkje boven de *i* voor een natuurlijke groef in het hout hield en las dus niet een *t*. Iets wat Roos en Boeles wel deden. Volgens hen kon de tweede letter van het *nomen* niets anders zijn dan een *t*.

En dat betekende meteen een heel andere lezing: *Lievus* veranderde in *Atavus* of mogelijk zelfs *Atevus*. De ‘*L*’ kan inderdaad als een ‘doorgezakte’ *a* gelezen worden, ongeveer als daaronder in r.6 de *a* van *Gaius*. Roos twijfelde over de derde letter van de naam: is het eenzelfde *a* als de eerste maar dan wat hoekiger gevormd of is het een *e* die min of meer volgens het patroon *ii* met diagonaal gevormd is. Ik kies voor de lezing *Atavus* en niet voor *Atevus* omdat onze derde getuige aan de rechterkant alleen *e*’s van het type *ii* schrijft zonder verbindingsbalk. Dat hoeft niet uit te sluiten dat hij zoiets ooit wel doet maar de kans daarop

lijkt me kleiner: vandaar mijn keuze *Atavus*, een naam die overigens niet veel voorkomt, net zo min als *Atevus* om over de naam *Lievus* nog maar te zwijgen.

Dat geldt evenzeer voor zijn cognomen *Erepus*. Vollgraff denkt aan een Keltische naam en wijst op het Keltische woord (?) *Arepo* in het magische vierkant.²¹

SATOR
AREPO
TENET
OPERA
ROTAS

Na zijn toenaam tekent Ti. Atavus, zonder nadere rangaanduiding, door middel van de **ligatuur lg** gevolgd door het rangtelwoord **u** aan dat hij deel uit maakt van de *legio V*. Daarna pas noemt hij zich de zoon van Numerius. Misschien dat deze ongewone volgorde hem ertoe bewogen heeft de naam van zijn vader voluit te schrijven, al even ongewoon, wellicht als vorm van genoegdoening aan het adres van zijn vader. Merk op dat deze derde getuige met zijn vlakvulling drie regels inneemt en daarmee mogelijk de ondertekening door de garant Duerretus verhinderd heeft.

r.6 Caius Ti(berii) f(ilius) Secedus (?) *Gaius, zoon van Tiberius, Secedus(?)*

De namen van de vierde getuige aan de linker zijde zien er duidelijk uit: *Caius Ti(berii) f(ilius)*. Roos evenwel splitst *Caius* in *C. Aius* en scheidt daarmee voor deze *Caius* het zeer zeldzame nomen gentile *Aius* terwijl dan de vaders naam regelmatig na de familienaam volgt. De oorspronkelijke lezing van Vollgraff lijkt me toch waarschijnlijker.

Voor Gaius kan zijn voornaam wel dat belang hebben dat hij vooral met die naam bekend is en aan die naam het meeste belang toekent. En het is zelfs niet uitgesloten dat dit ‘*Caius*’ niet zijn voornaam is maar *nomen gentilicium* en dat hij juist zijn voornaam weglaat. Zeker is wel dat dit ‘*Caius*’ niet zijn *cognomen* is, hoewel het ook als zodanig voorkomt..

Onder de brieven van Vindonissa komt men er een tegen die geadresseerd is aan *T[u]llo*, (*centuria*) *Gai*, en een andere aan - - - - / *Gaio me/dico*.²²

Vergelijk verder de naam van de schrijver van het juridisch handboekje *Institutiones*.²³

Wat het schrift betreft, opmerkelijk is de *f* die deze Gaius schrijft, het enige voorbeeld van een voor ons ‘normale’ *f*. Al zijn voorgangers op dit plankje schrijven een *f* door middel van een verticale streep gevolgd door een losstaand korter verticaal streepje.

De naam aan de rechter kant blijft onopgehelderd. Vollgraff las *Secedus* maar voegde er meteen aan toe dat hij die naam waarschijnlijk verkeerd gelezen had. Cuq dacht aan *Secu(n)dus*, een lezing even (on-) aanvaardbaar als die van Vollgraff.

Door de naam loopt vanaf de *C* een forse beschadiging die echter toch niet de lange halen na de *d* kunnen verklaren.

Ik heb even gedacht dat er *Secund[i] d(e)b(i)to(ris) / ipsius* zou kunnen staan, (Gargilius) Secundus als koper in de rol van debiteur die nog aan zijn betalingsverplichting moet voldoen.²⁴ Maar erg waarschijnlijk lijkt me deze gedachte niet (meer). In een koopakte tekent de verkoper, niet de koper.

Een tweede mogelijkheid die de revue passeerde was *Seced.../ v(enditoris) ipsius*. Achter de naam ‘*Secedus*’ zou dan de in A2 niet door ons te achterhalen naam van de verkoper schuilgaan, op zichzelf een alleszins aanvaardbare gedachte aangezien in normale gevallen de verkoper met eigen naam tekent of deze eventueel als hij niet kan schrijven door iemand anders voor zich laat zetten en het is niet denkbeeldig dat zo’n ‘exotische’ naam door een Romein verhaspeld ‘op papier’ komt. Stel dat Gargilius Secundus eerst zoiets als *Sicèlus* heeft verstaan en nu aan het slot zoiets als *Secèdus* meent op te vangen.

Maar ook deze verklaring laat de vreemde krabbels rechts van *Seced-* onverklaard en daarom moet ook deze poging falen en val ik terug op de gangbare verklaring: *Seced-* is het begin van *nomen* of *cognomen* van *Caius, zoon van Tiberius*. Maar omtrent het slot van die naam tast ik in het duister.

r. 7 u(enditoris) ipsius (het zegel) van de verkoper zelf

Hoog in de regel, nagenoeg onzichtbaar, staat een ronde *u*. Die na het leesbare *ipsius* geen andere uitleg toelaat dan de lezing *v(enditoris)* hoewel de afkorting tot niet meer dan een enkele *u* rigoureuze is. Maar voorbeelden met het slot *venditor(is) ipsius* zijn er vele zodat bovenstaande lezing *u(enditoris) ipsius* wel buiten twijfel is.²⁵

De datering: het consulaat van C. Fufius en Gn. Minicius

Voor de datering heeft A.G. Roos zoals eerder opgemerkt in de Inleiding reeds in 1918 de weg gewezen. Voor hem kwam in het bijzonder een van de jaren 16, 18, 21, 22 en 26 in aanmerking als een van de jaren waarin het consulaat van het duo *Fufius – Minicius* te plaatsen zou zijn omdat de *consules suffecti* van die jaren toen (nog) niet bekend waren. Sindsdien zijn door de zeer vele vondsten van weliswaar fragmentarische *fasti* overal in Italië, aangevuld met consulaire dateringen op o.a. grafstenen, wastafeltjes (*TPSulp./ Tab. Herc.*) en papyri, de ontbrekende stukjes van de consulaire legpuzzel aardig opgevuld en zouden alleen de jaren 21 en 22 nog overblijven als jaren waarin nog ‘ruimte’ is voor het gezochte consulaat van C. Fufius en Gn. Minicius want inmiddels zijn de *consules suffecti* van de jaren 16, 18 en 26 bekend zonder dat het duo daarin voorkomt.

In noot 26 geef ik een lijst van consuls vanaf het jaar 14 tot en met 29 na Christus. In dit laatste jaar, 29 n. Chr., treedt C. Fufius Geminus samen met Rubellius Geminus aan als consul ordinarius en hij blijft dat tot 1 juli wanneer beiden door de *consules suffecti* A. Plautius en L. Nonius Asprenas worden afgelost. C. Fufius staat spoedig daarna -zijn beschermster de Augusta Livia is intussen overleden- terecht voor majesteitsschennis, wacht de voltrekking van het doodvonnis niet af, maar ‘sterft als een man’ door de hand aan zichzelf te slaan.²⁷

Welnu het is m. i. deze C. Fufius Geminus, consul ordinarius in 29, en niemand anders wiens naam als consul suffectus in de akte van Tolsum staat. Zijn vader, eveneens een C. Fufius, is weliswaar in 2. v. Chr. consul suffectus geweest met C. Caninius als collega, maar deze C. Fufius kan het niet zijn omdat de in het plankje genoemde legioenen dan nog niet, althans niet alle drie tegelijk, in Beneden-Germanië zijn.

Voorts valt te berekenen dat wanneer de vader nog in 2. v. Chr. consul is geweest normaalgesproken de zoon dat niet veel eerder zal zijn dan een vijftien à twintig jaar later.

Vandaar dat ik de consullijst laat beginnen in 14 n. Chr., het jaar van overlijden van Augustus en van de troonsbestijging van Tiberius en een jaar waarvan vaststaat dat alledrie de in het plankje genoemde legioenen, I, V, en XX, zich in Germania Inferior bevonden.²⁸

Wat opvalt aan deze lijst in vergelijking met de consullijst uit de jaren 80- 101 n. Chr. uit het eerste deel van dit boekje is de bescheiden schaal waarop Tiberius gebruik maakt van consul-plaatsvervangers, anders dan de opmerkingen van Cassius Dio hierover doen vermoeden.²⁹

Vaar ik op het kompas van A.G. Roos dan zijn alleen de jaren 21 of 22 nog open voor een plaatvervangend consulaat. Van die beide jaren maakt dan het jaar 21, lijkt mij, de minste kans als het jaar van de koopakte van Tolsum omdat in dat jaar vanwege een opstand in Gallië legioeneenheden vanuit Germanië zijn ingezet om die revolte de kop in te drukken³⁰ en dit de aanwezigheid van detachementen van diezelfde legioenen ver ten noorden van de Rijn minder waarschijnlijk maakt.

Houd ik echter rekening met de opmerkingen van Cassius Dio, dan zou het mij niet verbazen dat behalve in de jaren 21 of 22 ook in 23 of 25 n. Chr. ons gezocht consulpaar Fufius-Minicius zou kunnen opduiken. Van die beide laatste jaren is immers slechts elk één consul suffectus bekend. Dat biedt de ruimte dat er in het najaar van 23 of 25 nog een nieuw consulpaar is aangetreden.

Afsluitend concludeer ik dat de grootste kans bestaat dat het duo C. Fufius/ Gn. Minicius in de tweede helft van 22 n. Chr. het plaatsvervangend consulaat bekleed heeft en dat derhalve in de periode juli- december 22 n. Chr. de akte van Tolsum is opgesteld maar dat daarnaast rekening moet worden gehouden met de tweede helft van de jaren 21, 23 en 25.

Wat de datering betreft zijn we nauwelijks verder dan Roos in 1918: hem komen dan ook alle *credits* toe.³¹

Alleen nieuw epigrafisch materiaal waarin op een of andere wijze het consulpaar Fufius/Minicius naar voren komt zal definitief over de exacte datum uitsluitsel kunnen geven.³²

Slot

- [1] Dit onderzoek heeft t.a.v. de koper Gargilius Secundus aan het licht gebracht dat hij een soldaat was van de *legio XX Valeria Victrix*, vermoedelijk in een administratieve functie en daarom aangewezen de akte op te stellen. De van het geijkte patroon afwijkende opzet van de akte wekt de indruk dat dit voor hem niet een routinebezigheid was. De gedenksteen van ene Gargilius Secundus geplaatst en gevonden te Tarvisium (Treviso) kan die van onze Gargilius zijn.
- [2] Van de verkoper Sicelus (?) Reperii Beëosus neem ik aan dat hij als *vilicus* ('bedrijfsleider') van *Publius* Lopeteius de koop gesloten heeft. Waar Vollgraff *vil A* las meen ik namelijk *vil P* te lezen.
- [3] De naam van de tweede getuige op de voorzijde – bij Vollgraff *Mutus Admetus* - is naar mijn idee dezelfde als die op de achterzijde: *M(arcus) Iunnius Mutus*, zij het dat op de achterzijde het cognomen *Mutus* ontbreekt.
- [4] De naam van de eerste consul is *C. Fufius*, dezelfde die in 29 n. Chr. aantrad als consul ordinarius. De lange S van *COS* deelt zijn naam in tweeën en maakt die daardoor moeilijk leesbaar.
- [5] Van Vollgraffs *v [i]d(us) S(ep)= 9 september* heb ik helaas niets kunnen terugvinden.
- [6] Welke van de beide lezingen de voorkeur verdient, Vollgraffs *r(ebus) p(raestari) r(ecte)* of *Cuqs [t]r(adi) pr(omiserunt)* blijft voor mij een onuitgemaakte zaak.
- [7] De koop van de koe tegen de somma van honderd vijftien sestertiën is totstandgekomen in de tweede helft van een van de jaren 21, 22, 23 of 25 n. Chr. waarbij het jaar 22 n. Chr. het meest waarschijnlijke is.

Aantekeningen:

Voorgeschiedenis

1. In het voorjaar van 1975 had ik eerder over hetzelfde onderwerp voor ouders van het Stedelijk Gymnasium een lezing gegeven. Als teksteditie van de koopakte van Tolsum gebruikte ik toen op een stencil de versie die Byvanck in zijn *Excerpta Romana* dl.II nr.396 had afgedrukt, in feite **de versie van Cuq** (1919) :

a-zijde: Gargilius Secundus n(ummis) / CXV a S[t]el[o] Reperii (filio) / Beoso vil(la) Lopetei / r(ecte) ita uti l(iceat habere), bovem / emi, teste Cesdio, c(enturon)i / Leg(ionis) V, Muto Admeto, / (centurion)i Leg(ionis) I -R(edhibitio et) i(us) c(ivile) absunto.- Emtum / C(aio) Fuufio Gn(aeo) Min(icio) co(n)s(ulibus) (ante diem) V [I]d(us) S[ep(tembres)] [t]r(adi) pr(omiserunt) Lilus / (et) Duerretus vet(erani).

Ik, Gargilius Secundus, heb voor 115 sestertiën van Stelus Reperiuszn. Beosus op/van de hoeve van Lopeteius, op rechtmatige wijze dusdanig dat het bezit ervan geoorloofd is, een koe gekocht, met als getuige Cesdus, centurio van het Vijfde legioen (en) Mutus Admetus, centurio van het Eerste legioen, - teruggave (en) *ius civile* blijven buiten toepassing- Lilus (en) Duerretus, veteranen, hebben beloofd het gekochte (rond) tijdens het consulaat van Caius Fufius en Gnaeus Minicius op 9 september te leveren.

b-zijde: T(itus) Cesdus T(iti) f(ilius) Leg(ionis) V, Titus Cesdus, zoon van Titus, van het Vijfde Legioen
M(arcus) Iunnius M(arci) f(ilius), Marcus Iunnius, zoon van Marcus
Ti(berius) Atevus Erepus Leg(ionis) V Numerii f(ilius), Tiberius Atevus Erepus, van het Vijfde
Legioen, zoon van Numerius
C(aius) Aius Ti(berii) f(ilius) Secundus (signaverunt); Gaius Aius Tiberiuszn Secundus
(tekenden)
v(enditoris) ipsius (signum) (het zegel) van de verkoper zelf

2. Prof. J. E. Bogaers had het plankje van Tolsum langer dan een half jaar voor bestudering onder zich gehad, maar had er weinig van kunnen maken. Hoe een voortreffelijk archeoloog overigens ook, *cursief Latijn* bleek niet zijn sterkste punt. Van enig oordeel over de kwaliteit van Vollgraffs tekstlezing had hij zich dan ook wijselijk dienen te onthouden. Zijn kwalificatie in 1988 van prof. Vollgraff als *fantast* is verre beneden peil en is een smet op Bogaers' eigen blazoën.
3. Handschriften en foto's in *Paläographie der lateinischen Papyri* (Seider) p.27-32, p.36/7; afbb.3, 4, 5 en 8. De eerste twee papyri (brieven aan Macedo) zijn in Wenen, de papyri van 'Claudius' rede en edict in Berlijn.
4. De opluchting over 'de echtheid' van het plankje klonk door in Evert Kramers artikel in het *Fries*

Museum

- Bulletin van maart 1995 *Het Schrijfplankje van Tolsum, de eerste absolute datering*, p. 12-15.
5. Het artikel van E. Slob met als titel *De koopakte van Tolsum in het Fries Museum* behandelt (1) uitvoerig de uitkomsten van de op het plankje toegepaste C¹⁴ methode (2) een datering à la Roos aan de hand van de aanwezigheid aan de Rijn van de in de tekst genoemde legioenen I en V (terminus post quem en ante quem) en (3) enkele Romeinsrechtelijke aspecten met o.m. zijn voorstel *RPR = [sc]r(i)p(s)i r(ogatus)*.
 6. Hoezeer Bogaers' mening sinds de jaren zeventig opgang maakte blijkt uit navolgende publicaties van Herre Halbertsma waarin het schrijftafeltje van Tolsum ter sprake komt:
In *Terpnamen in het licht der oudheidkunde* in *Naamkunde* 7 (1975) schrijft hij : *Sinds de –niet geheel onomstreden gebleven- ontcijfering van het in de terp te Tolsum bij Achlum gevonden, Romeinse schrijftafeltje door Vollgraff...* In zijn proefschrift van 1982 *Frieslands oudheid* waarvan hoofdstuk 1 over de Romeinse tijd onder supervisie van Bogaers was geschreven heet het: *...nu de juistheid van de door Vollgraff indertijd gegeven lezing van de tekst....omstreden wordt.* En in de handelseditie van *Frieslands oudheid* uit 2000 is deze laatste zin aangescherpt tot: *...nu de juistheid van de...gegeven lezing van de tekst omstreden is.* Deze handelseditie bevat overigens op p. 42 twee fraaie foto's van het Tolsumer schrijfplankje van het ROB uit 1970. Helaas is de foto met de namen van de getuigen van de koop op zijn kop afgedrukt. En de b-zijde is nog wel de best leesbare zijde van het plankje van Tolsum.
Hetzelfde gold (geldt?) voor het Wierdenmuseum te Ezinge: naast de begeleidende tekst dat er weinig zekerheid bestond over de juistheid van de tekstlezing hing de fraaie foto (H. Joustra) van de b-zijde op zijn kop.
 7. Vollgraff geeft op p.79-81 van *De Vrije Fries* (25) 1917 een verantwoording van zijn lezing van het schrift en de afzonderlijke letters en woorden: er blijkt uit dat er ook voor hem de nodige onzekerheid bleef bestaan.
 8. A. Bowman ontving via Hans Laagland materiaal over het schrijfplankje dat van mij afkomstig was; K. Worp, via e-mail, meende 'op grond van zijn ervaring met Egyptische papyri' dat hij de consulnamen

C. Fufio Gn. Minicio wel kon veranderen in *C. Fufio G(emi)n(o)* en *< M. V>inicio* en dacht het plankje dan in 30 n. Chr. te kunnen dateren. Ik noemde die conjectuur ‘grappig maar beslist niet kunnen; *Gn.* is *praenomen* en hoort duidelijk bij *Minicio*’. A. Bowman wees Worp terecht: ‘ Er staat duidelijk *Gn. Minicio*’

54

liet hij per elektronische brief aan K. Worp en H. Laagland weten.

Van mijn kant stelde ik aan Worp in een elektronische brief de emendatie *M. Iunio Muto* i.p.v. *Muto Admeto* in r. A 6 voor. Hij heeft dáárop niet gereageerd.

Inleiding

1. C. W. Vollgraff, *De koopacte van Tolsum, De Vrije Fries* 25, 1917 p. 71-101.
Guilielmus Vollgraff, *De tabella emptionis aetatis Traiani nuper in Frisia reperta, Mnemosyne* 45, 1917 p.340-352
In hetzelfde nummer 25 van *De Vrije Fries (1917)* volgt op Vollgraffs artikel aansluitend het artikel van Mr.P.C.J.A. Boeles: *Friesland in den Romeinschen tijd. De vondsten uit de terp "Groot Tolsum". De invoer van terra sigillata in Friesland.* p.102-124.
L' Année Épigraphique (AE), 1919, 51 nam vergezeld van enig commentaar in zijn uitgave van dat jaar Vollgraffs lezing op en besteedde in dezelfde rubriek daarnaast nog enige aandacht aan de datering die prof. A. G. Roos in *Mnemosyne* 46 van 1918 voorgesteld had (noot 4 *infra*).
2. Vollgraff zelf noemt nog toenmalige wetenschappelijke literatuur die hem dienaangaande ten dienste stond: Thompson, *An introduction to Greek and Latin Palaeography*; Mitteis, *Römisches Privat Recht*; Van Hoesen, *Roman Cursive Writing*; Wessely, *Schriftafeln* .
3. Over de ondergang van de *legio XXI Rapax* zie G. R. Watson, *The Roman Soldier* 1969, p.23 + noot 43.
Vollgraff kon de *legio XXI Rapax* tot ca. 90 n. Chr. traceren; hij moest vaststellen dat de geschiedenis van het legioen daarna niet bekend was. *Vrije Fries*, 25, 1917 p. 90.
4. A. G. Roos, *Quo tempore exarata sit tabella emptionis in Frisia nuper reperta in Mnemosyne*, 46, 1918 p.201-215. *PIR*², III, 508 en V, 603 verwisselt Roos' datering (tijd van Tiberius) met die van Cuq (tijd Claudius).
5. Dat naar aanleiding van het onderzoek van het schrijfplankje in Oxford deze termen in sommige (kranten)stukjes voorkomen is onzinnig en slechts op sensatie en publiciteit gericht.
“ *De verwachting is dat daarmee een 2000 jaar oud Fries mysterie wordt opgelost*” Er bestaat geen *Fries mysterie*, dus hoeft het ook niet te worden opgelost.
“ *Aangenomen is altijd dat er een koopcontract voor een koe op staat, maar...*” Slechts een onnozele hals of een volledig onkundige kan een dergelijke zin op papier zetten: de koopwaar BOVEM staat met forse letters overduidelijk ingetekend. Er kan geen twijfel aan bestaan dat het gaat om de koop van een koe, of er nu een nieuw onderzoek komt of in het geheel geen onderzoek.
“ *Specialisten twijfelen nu aan de juistheid van de lezing uit 1917* ” . Noem mij die *specialisten* ! Zijn het misschien die plots hier te lande als paddenstoelen de grond uitrijzende ‘ *internationaal vermaarde*’ ‘ *ynternasjonaaal ferneamde*’ *epigrafici en palaeografen* die evenwel niet in staat blijken een *schrijfplankje* met Latijns schrift van een willekeurig *snijplankje* te onderscheiden en van wie één in het geheel geen weet bleek te hebben van het bestaan van *consules suffecti*, laat staan van de belangrijke rol die dezen spelen bij de (consulaire) datering ?
6. U. Ph. Boissevain, *La tablette d'achat de Tolsum (Frise)* in *Revue des Études Anciennes*, tome XXI, 1919 Bordeaux, p.91-96
Boissevain komt tot de volgende lezing:
Gargilius Secundus n(ummi)s/ CXV a S[t]el[o] Reperii/ Beeoso vila Lopetei/ r(ecte) ita uti l(icet) bovem/ emi teste Cesdio (?) c(enturion)i/ leg(ionis) V Muto (?) Admeto/ c(enturion)i leg(ionis) I. R(atio) I(uris) c(ivilis) a(besto). Emtum/ C.....Gn(aeo) Min/icio co(n)s(ulibus) V [I]d(us) S[ep](tembres). R(ebus) p(raestabatur) r(ecte) Lilus/ Duerretus vet(eranus) ((vel vet(erani))).
T(itus) Cesdus T(iti) f(ilius) leg(ionis) V
M(arcus) Iunnius M(arci) f(ilius)
Ti(berius) Atevus Erepus/ leg(ionis) V Nume-/ rii f(ilius)
G(aius) Aius Ti(berii) f(ilius) Secundus (?)
V(enditoris) ipsius
7. Édouard Cuq, *Une tablette à la cire du Musée de Leeuwarden, Comptes rendus des séances de l'année 1919*, Académie des Inscriptions & Belles- Lettres, Paris M D CCCXIX, p. 262- 282.
Cuqs versie van de tekstlezing van Tolsum met vertaling is te vinden in noot 1 onder *Voorgeschiedenis*. Het is de lezing die door Byvanck in zijn *Excerpta Romana* dl. 2, nr. 396 is opgenomen.
L' Année Épigraphique van 1920 publiceerde Cuqs versie onder nummer 42 (*AE*, 1920, 42) met verwijzing

8. Tacitus, *Annalen*, XI, 19 *Et natio Frisiorum....datis obsidibus consedit apud agros a Corbulone descriptos; idem senatum magistratus leges inposuit. Ac ne iussa exuerent, praesidium immunivit... En de stam der Friezen...gaf gijzelaars en vestigde zich op de akkers die door Corbulo nauwkeurig waren aangewezen; tevens legde hij (Corbulo) hun een senaat, gezagsdragers en wetten op. En om te voorkomen dat zij zich aan zijn bevelen zouden onttrekken, liet hij (temidden van hen) een militaire vesting met garnizoen aanleggen... (47 n. Chr.).* Deze bezetting duurde overigens niet lang want in hetzelfde jaar kreeg Corbulo per keizerlijke oekaze terugtrekking van zijn leger tot achter de Rijn grens aangezegd. Het is niet waarschijnlijk dat Romeinse legereenheden zich nadien voor de aankoop van vee voor de slacht zo ver van de Rijn grens bewogen dat ze hiervoor tot in het huidige Friesland kwamen.
9. De consuls van 47 n. Chr. : Ti. Claudius Caesar Aug. IV, L. Vitellius III (Cassius Dio LX, 29)
C. Calpetanus Rautius Sedatus, M. Hordeonius (AE,1988,325; 1991, 474; 1999, 450)
Cn. Hosidius Geta, C. Volasenna Severus (AE,1973,151; 2000, 334)
- De consuls van 48 : A. Vitellius, L. Vipstanus Publicola (ook: Poplicola) (AE,1978, 138; 1986, 187)
L. Vitellius filius, M. (Messala) Vipstanus Publicola Gallus (AE,1978, 132,134;
AE, 1984,241; 1986, 187; 1990, 175)
- Dit jaar lijkt ook C. Silius, consul designatus in 47 n. Chr. (Tac.*Ann.*XI, 5-6 en Dio Cassius LX,31,3) korte tijd tot aan zijn terechstelling cos suff. te zijn geweest (AE,1978, 138): Lees echter *filius i.p.v. Silius* !
- De consuls van de eerste maanden van 49: C. Pompeius Gallus, Q. Veranius (Fasti Ant.Min.; AE,1978, 127
AE,1991,440).
10. E. Slob, *De koopakte van Tolsum in het Fries Museum, De Vrije Fries*, 75ste deel , 1995, p.7-18.
E. Slob, *De koopakte van Tolsum, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, vol.66, 1998, p.25-52.
In noot 5 van het vorige hoofdstuk zijn beknopt enkele facetten van zijn artikel aan de orde gekomen.
AE,1998, 971 geeft een beknopte weergave van Slob's artikel.
Aan het artikel van Slob ontleen ik de volgende rechtswetenschappelijke literatuur die op de tekst van Tolsum betrekking heeft: P. M. Meyer, ' *Juristisch Papyrusbericht* ' in *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, einschliesslich der ethnologischen Rechts- und der Gesellschaftsforschung* 39, 1921;
E. Weiss, ' *Römisch-Germanischer Kaufvertrag vom Jahre 116 . Chr.* ' in *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 23, 1926; W. Kunkel, *Epigraphik und Geschichte des römischen Privatrechts, Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, München 1972 (München 1973) p. 219 nt. 44.
Een enkele maal laat ook een archeoloog of een historicus zich nog met het Tolsumer plankje in.
Zo ventileert Jurjen M. Bos enige gedachten in ' *Beetgum en Tolsum: heilige huisjes in de Friese archeologie?* ' *It Beaken*, 58 (1996) p.42-46 en volgt een reactie van dr. Harm Oldenhof : *Bitgum en Tolsum in Fryslân* n° 3 1996, p 7-8.
Eerder had de letterkundige en dichter Douwe Tamminga in het schrijfplankje van Tolsum inspiratie gevonden tot de historische roman *Frjendfolk op Barrahiem* (1978) 'opdroegen oan de neitins fan ús heit, âld- terpgraver' (* Tsjom 1.7. 1869 † Frjentsjer 11.3.1949) ' .
In Friesland hebben voorts tal van geschiedkundigen en filologen zich nog met de in de tekst voorkomende persoons- en plaatsnamen beziggehouden o.a. M. S. E. Visser, H. Halbertsma en Ph. H. Breuker.
11. In eerder genoemd artikel van E. Kramer in het Fries Museum Bulletin van maart 1995 én in E. Slob's hierboven genoemd artikel in *De Vrije Fries* is een foto van de b-zijde uit de tijd van WO I afgedrukt. In Herre Halbertsma's handelseditie van zijn proefschrift *Frieslands oudheid* is op p. 41 een foto afgedrukt uit 1970 van de ROB van zowel de a-zijde als de b-zijde. Helaas staat als gezegd de foto van de b-zijde op zijn kop. Hetzelfde gold voor de digitale foto van de b-zijde in het Wierdenmuseum te Ezinge. De intekening van Vollgraff's lezing van het schrift is in de meeste opgegeven lectuur te vinden. Aardig is ook de gestileerde tekening van Vollgraff's lezing van het schrift van de a-zijde in *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk* op p. 127. Jammer genoeg heeft de tekenaar door de witte ondergrond de *u* van *uti* in r.4 over het hoofd gezien maar de tekening van het cursieve schrift naar Vollgraff mag er niet minder instructief om heten.

Schrift en tekst van de tabula

1. Opmerkelijk is dan wel dat deze ' D ' het enige aanwijsbare spoor van eerder gebruik zou zijn. Evenwel, aan

een verschrijving van de scriba valt ook moeilijk te denken aangezien alle volgende *d*'s cursief geschreven zijn.

2. Vollgraff merkte t.a.v. de naam *Gargilius* terecht op dat deze naam veel in **Noord-Afrika** voorkomt (vgl. *de Thermen van Gargilius te Carthago*, plaats waar Katholieken en Donatisten elkaar in het gezelschap van Augustinus in juni 411 troffen, zonder dat dit overigens tot herstel van de breuk leidde). De naam komt echter ook een paar maal voor op de begraafplaats Isola Sacra van **Ostia**, o.a. van de jong gestorven soldaat Q. Gargilius Iulianus afkomstig van Karthago, met grafschrift in daktylische hexameters *Notizie degli Scavi*, 1928 p.169-170; Gargilius Urbanus *AE,2001*, 672; Q. Gargilius Felix *AE,1977*, 173; te **Rome** P. Gargilius Nepos, *AE,2001*, 362; Q. Gargilius Felix *CIL,VI*, 5649; een familie van 3 Gargilii *AE,1977*, 27; te **Alba Fucens**: Gargilius Sabinianus en coniunx Gargilia Augenda, *AE,1974*, 307; te **Tarraco**: D.M. L. Gargilio Rufo com(mentariensi) ab actis civil(ibus) homini optimo et honestissimo, *CIL, II*, 4179 (= *ILS 2384*); en dus ook in **Tarvisium** (Treviso), *AE,1954*, 160 van 'onze' (?) Gargilius Secundus en zijn broer Marcus Gargilius. **Martialis** neemt in een obscene gedicht, III, 96, ook al een Gargilius, wel te Rome, op de korrel.

Vollgraff ging uit van Gargilius Secundus als *kleine negotiator* 'misschien was hij leverancier of provisor van een Romeinse troepenafdeling' (hij heeft met het blote oog de beide kleine *u*'s niet kunnen zien). Édouard Cuq houdt de Romeinse burger Gargilius Secundus voor 'un fournisseur de l'armée, chargé de la ravitailler en viande fraîche'.

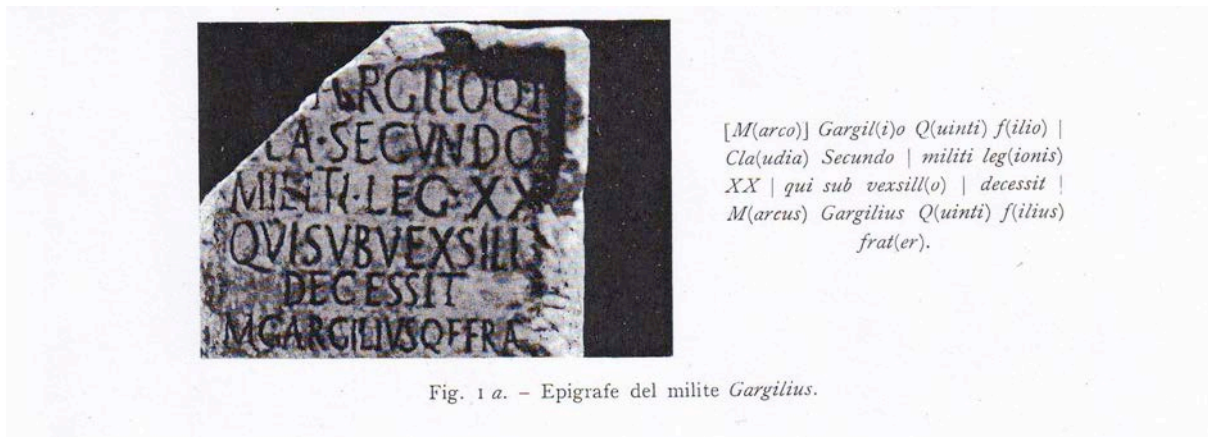

Fig. 1 a. – Epigrafe del milite *Gargilius*.

Grafsteen van Gargilius Secundus te Treviso (*Tarvisium*) uit *Notizie degli Scavi* 1952, Mario Botter p.204

Stenen gedenkplaat, 0,425 m. hoog, 0,45 m. breed en 0,17 m. dik. Lettertekens van 4 tot 5 cm. Het opschrift van de soldaat *Gargilius* van het 20ste Legioen, overleden *sub vexillo*, werd ontdekt in 1947 in de Via Re Umberto bij de opgraving van de funderingen van het voormalige huis De Mattia. Er mist een hoek aan de bovenkant.

Het is interessant dat de soldaat hier het *cognomen* heeft terwijl zijn broer ervan verstoken is. We bevinden ons ongeveer in het midden van de 1ste eeuw na Chr. De *legio XX*, reeds door Augustus opgericht, wordt dikwijls, niet alleen tijdens zijn beginjaren maar ook later, aangeduid zonder de toenames *Valeria Victrix* die ze heeft ontvangen in 6 n. Chr. of in 61 n. Chr. (fig. 1a) (tekst Mario Botter).

Opmerkelijk vind ik M. Bidders aanvulling van de voornaam van Gargilius Secundus tot *Marcus*. Zelf dacht ik aan *Quintus* naar zijn vaders voornaam. De verklaring voor zijn keuze voor *Marcus* moet wel liggen in het *cognomen* *Secundus*. De gedachtegang is kennelijk dat Gargilius *Secundus* de tweede zoon was die *Marcus* heette. Als die gedachte juist is, is de overledene de jongste van de twee broers. De tekst op de grafsteen is beknopt. Onder meer de leeftijd van de soldaat, zijn dienstjaren en nadere rang of functie ontbreken maar door de vermelding *qui sub vexill(o) decessit* weten we dat deze Gargilius Secundus deel uitmaakte van de **veteranenafdeling van het 20ste Legioen** en dat zijn dienstduur tegen de 25 jaar loopt of mogelijk die grens al is gepasseerd. Tacitus noemt een aantal malen juist dit **veteranendetachement van de legio XX** bijv. *Ann. I*, 39... *Duae ibi legiones, prima atque vicesima, veteranique nuper missi sub vexillo hiabant.*

Ann. XIV, 34...iam Suetonio quarta decuma legio **cum vexillariis vicesimanis** et e proximis auxiliares, decem ferme milia armatorum, erant....

3. Cf. *CIL*, XIII,6 p.50 : Legio XX ab Augusto creata **anno 6 p. Chr.** in Illyrico M. Valerio Messalina, legato provinciae, duce Pannonios rebelles gloriose vicit, unde cognomina **Valeriae Victricis** eam accepisse probabile est. Post pugnam in saltu Teutoburgiensi commissam Tiberium Caesarem ad ripam Rheni comitata est; anno 14 apud Aram Ubiorum tetendit. Expeditionibus Germanici Caesaris peractis Neuss, inde anno 43 in Britanniam translata est. (Velleius Paterculus II,112; cf. Ritterling, R.E. XII, 1769-1781,spec.p.1780/1 over Valeria Victrix.)

4. Nummi als sestertii: Tac. Ann.I,8: legionariis aut cohortibus civium Romanorum **trecentos nummos** viritum dedit; Tac. Hist.I,82: finis sermonis in eo ut **quina milia nummum** singulis militibus numerarentur. Plinius, Epist. VI,25,2 : ...**quadraginta milia nummum**..... donaveram.; Suetonius, Aug.101: legavit...praetorianis militibus **singula milia nummorum**, cohortibus urbanis **quingenos**, legionariis **trecentos nummos**.
Cuq leest nummis als denariis, maar heeft daarin ongelijk.

5. L'Année Épigraphique, in de bespreking van het artikel van E. Slob, laat iets van skepsis blijken: *Stelus Reperii (filius?) AE,1996, 971*. Er zijn echter voldoende voorbeelden van een naam in de genitivus als naam van de vader: Bijv. bij de Grieken: Θεμιστοκλης (ho) Νεοκλεος; Περικλης (ho) Ξανθοιππου; Θουκυδιδης Ολορου enz.; In de **Tab.Cer. Dac.** vinden we legio voorbeelden van patroniemen in de genitivus (zonder de f. van *f(i)lius*): *Anduenna Batonis, Maximus Batonis, Dasius Verzonis, Alexander Caricci, Valerius Niconis, Offas Menofili, Bellicus Alexandri, Memmius Asclepi, Titus Beusantis, Socratius Socratonis, Lupus Carentis, Alexander Antipatri* enz.

6. M.S.E. Visser in *De Fryske boer troch de ieuwen hinne* besteedt in hfdst.III uitvoerig aandacht aan It taffeltsje fan Tolsum. Hij houdt zich strikt aan de lezing van Vollgraff in de Vrije Fries van 1917, geeft van de koopakte o.m. een vertaling in het Fries en voegt eigen commentaar in het licht van de geschiedenis van het Friese boerenleven toe p.13-16. Over **Beoso** schrijft hij: *Yn it wurd de Beosiër hawwe wy moai grif oars neat to sjen as in plak- of streeknamme; byg. De Boazemer*. Ik stel mij achter dit standpunt. Visser schrijft niet zonder meer dat we met een Boazumer te doen hebben ('bygelyks'); Ph.H. Breuker, in *Toponymy fan Boazum* 1978 p.31 brengt tegen deze 'voorbeeldige' Boazumer van Visser het volgende in: *syn ûnderstelling dat op it bikende Tolsumer taffelstje in Boazumer neamd wurdt hat gjin taelkundige groun* ; Breuker voegt hier verderop nog aan toe: *Lykwols is it de fraech oft de lêzing goed is (Gijsseling 1969,45)*. Aan Breuker moet worden toegegeven dat de derde letter van de naam als *a* gelezen kan worden: *Beaoso*. Vgl. over *beusô*, 'bies', bjuzze: H.T.J. Miedema in *Naamkunde* 20 (1988) p.60-65; cf. *De Bjuzze* bij Kleaster Lidlum.

Een mogelijk taalkundig verband tussen **Beaoso** en de terp **Bessens** (goudschat Wiuwert) of de terp **Bessebuorren/ Bessum** (Hludana-steen) valt m.i.. evenmin uit te sluiten.

7. De afkorting **vil(icus)** is bijna standaard. Bijv. ..*Clementianus vil(icus)..AE,1972, 759; ...vil(icus) Aug[g].. AE,1997,1244; ..[pro] salute Belli[ci..].vil(ici) stationis..AE,1982, 841;...Callimo[r]phus vil(icus)...*
Vgl.ook de laatste inscriptie bij noot 53 Est/De Steendert:..*Firmus Aug(usti) ver(na) vil(icus) XX her(editatium)*.

8. H. Halbertsma legt in 'Terpnamen in het licht der oudheidkunde', een verband tussen de naam **Lopeteus** (sic) en het niet ver van Tolsum gelegen 'terpgehucht' **Lopens**, in *Naamkunde* 7, 1975, p.227.
Dit was geen idee van hemzelf, lijkt het, want al in 1957 had **H.W.Kuipers** (Wommels) in *Fryske Plaknammen* X uit 1957 op een mogelijk verband tussen **Lopeteius** en de ca. anderhalve kilometer van Tolsum gelegen terp **Lopens** gewezen

9. *..ita uti supra scriptum es[t] AE,1984,227 b (=Tab.Pomp.Sulp.13); ita uti adsolet..AE,1986, 167,168,169 (=TPSulp. 98, TPSulp. 57 en TPSulp. 103); ..ex formula, ita uti adsolet..AE,2000, 334 (=Tab.Herc. 62; ..ex formula edicti [aedi]lium curulium, ita uti adsolet..AE,2000, 333 (= TH 60); ..ita uti in testament 2x AE,1940, 94; Cautio de empta domus parte dimidia: Tab.Cer.Dac. CIL III, p. 945 r.6/7 ..ita uti clao fixsa et optima maximaque est, h(abere) r(ecte) l(iceat); r.9/10 ..h(abere) p(ossidere) u(suque) c(apere) r(ecte) l(iceat); ibidem p.941 tweede pagina binnenkant r.2 **t p p r d f r** Dausius Breucus= t(antam) p(ecuniam) p(robam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit) Dausius Breucus; ibid. p. 935 Cautio crediti, eerste pagina binnenkant: *LX q d p p r d f*

rogavit Iul Alexander.. = denarios LX q(ua) d(ie) p(etierit) p(ecuniam) p(robam) **r(ecte)** d(ari) f(ide) rogavit Iul(ius) Alexander..; cf. noot 12 bij deel 1 over Est/De Steendert.

10. De Hludana-steen in het Fries Museum draagt het volgende opschrift: **DEAE HLUDANAE
CONDVCTORES
PISCATVSMANCIPI
Q VALERIOSECV
NDO V S L M**

Aan de godin Hludana hebben de pachters van de visserij met als manceps Q. Valerius Secundus hun gelofte gaarne en terecht ingelost: Met de ablativus (abs.) *mancipi Q. Valerio Secundo*.

Vergelijk in de Vindolandateksten: Tab. Vindol. II, 312: *a Tullioni (afkomstig) van Tullio..; TV, 344... valetudini detinebatur.. hij werd door zijn (slechte) gezondheid opgehouden.. Tab.Vind. III, 628 ..ab patri meo..(gezonden) door mijn vader..AE,1994, 1137; anderzijds ..qui militaverunt in leg. II Adiutrice Pia Fidele..in militair diploma CIL, XVI, 10; ... a Fatale.. in Tab.Vindol.II, 343.*

11. Deze vier legioenen van Beneden- Germanië leiden de muiterij van 14 n. Chr. in Germanië waarbij *legio XXI* en *legio V* de voorhoede van het oproer vormen. Tac. Ann.I, 31: *inferioris exercitus miles in rabiem prolapsus est, orto ab unetvicesimanis quintanisque initio et tractis prima quoque ac vicesima legionibus...* Veertien jaar later zijn het weer de legioensoldaten van het V^{de} die na vele vergeefse ongecoördineerde acties van de hulptroepen de *Frisii* terugslaan, Ann.IV, 73:.. *prorumpunt quintani ante alios et acri pugna hoste pulso recipiunt cohortis alasque fessas vulneribus..*

Alle bovenstaande legioenen hebben in onze contreien hun archeologische sporen nagelaten. Ik geef hiervan drie voorbeelden, drie grafmonumenten met grafscript.

Van een soldaat van **legio I** ('Germanica') is in 1937 in de Waal een grafsteen, nu in het Valkhof -Museum te Nijmegen, gevonden met de volgende bijzondere inscriptie: (C. W. Vollgraff: Mededelingen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen afd. Letterkunde 1938, p.555-576 en 1939, p. 141-143)

M· MANLIVS·	Marcus Manlius (of: Manilius)
M· F· GA L ^E R· GENVA	zoon van Marcus, van de tribus Galeria, uit Genua
MIL ^E · LEG· I > RVSONIS	soldaat van het 1 ^e legioen, uit de centuria van Ruso
ANNO· XXXV· STIP· XVI·	35 jaar oud, met 16 dienstjaren
CARVIO· AD· MOLEM	is te Carvium (Herwen) bij de krib
SEPVLTVS· EST· EX· TEST	begraven. Krachtens het testament
HEREDES· DVO· F· C	hebben de twee erfgenamen (deze steen) laten maken.

De *moles* is de reusachtige krib die Drusus ca. 12 v. Chr. op de splitsing Rijn/ Waal heeft gelegd en die later door Iulius Civilis tijdens de Bataafse opstand weer wordt verwoest (Tac. Ann. XIII, 53 en Hist. V, 19).

Een grafsteen uit Heerlen CIL XIII, 8711, nu in het RMO te Leiden, van een veteraan van de **legio V** :

M· IVLIVS	Marcus Iulius
MISSVS LEG V	(eervol) ontslagen uit het 5 ^{de} legioen
H S E	ligt hier (begraven). (hic situs est)
H F C	Zijn erfgenaam heeft dit laten maken. (heres faciendum curavit).

Ten slotte een grafsteen met een opschrift van een oud-soldaat van de **legio XX**, gevonden op het Valkhof en nu in het gelijknamige museum: (CIL,XIII,8737)

L· CORNELIV[S]	Lucius Cornelius Cinna,
L· F· POLL· CINNA	zoon van Lucius, uit de tribus Pollia
MVT· VET· EX LEG.	uit Mutina (Modena), veteraan uit het 20 ^{ste}
XX ANN LXV	legioen, 65 jaar oud
H S E	ligt hier (begraven)
PRIMA CON[IUNX F· C]	Zijn eerste echtgenote heeft dit laten maken.

12. Deze conjectuur : *M. Iunio Muto* legde ik op 21 februari 2008 aan H. Laagland en G. Taconis voor en gaf ik op 27 februari per e-mail door aan K. A. Worp om hem op weg te helpen.

13. CIL, VI,8861 en 8862 ; 10525 (Villa Corsini, Rome); cf. CIL, VI, 5578: HVIC·MON·DOL·M·ABEST en AE,1981,147 H(uic) t(umulo) d(olus) m(alus) abesto.

De afkorting **I.C.** kan vlg. de *Notae Magnoniana et Lindenbrogiana* in: Grammatici Latini (Probi, Donati, Servii) ex recensione Henrici Keilii, Lipsiae, MDCCCLXIV p.294 ook **ius consultus** (*rechtsgeleerde*) betekenen : *Er moet hier geen advocaat aan te pas komen!* Hoewel geestiger ligt deze invulling op het plankje van Tolsum niet voor de hand.

14. J.E. Spruit, *Textus Iuris Romani* 1977 p.206-7 heeft de lezing *R(edhibitio) i(us) c(ivile) a(besto)* maar vertaalt: *Er zij geen redhibitio naar ius civile.* (Lees in r.2 ...*Stelus, zoon van Riperius, de Beosiër of ...Stelus, de Beosiër, zoon van Riperius.*)
15. De afkorting **h r r p** = **his rebus recte praestari** in de *Grammatici Latini* (Valerius Probus) noot 11 *supra* p.276 en 327; **his rebus recte praestari** in de *Digesten* 50, 16, 71; 21, 1, 21, 2 en 6, 1, 19: *..cavendum esse Labeo dicit 'his rebus recte praestari'. Labeo zegt dat gegarandeerd moet worden 'dat ter zake correct wordt gehandeld' of 'dat voor deze zaken naar behoren wordt ingestaan'.* Daarnaast komt **recte praestari**, zonder *his rebus*, ook veelvuldig voor bijv. *TPSulp.57(=AE,1986, 168): ...] scriptum [c]autu[m]que est] recte praestari]...TPS, 98..[q]uae[...]scripta conprehensaque sun[t] recte praestari.....stipul(atus) [e]st T(itus) Vestorius...(18 maart 26 n. Chr.).*
16. Varro, *Rerum Rusticarum*, II, 4, 5 *Emi sic solent: " illasce sues sanas esse habereque recte licere noxisque praestari...spondesne? ; II, 5, 10 Eos cum emimus domitos stipulamur sic: " illosce boves sanos esse noxisque praestari spondesne? ; II, 5, 11 Cum emimus indomitos, sic: " illosce iuvencos sanos recte deque pecore sano esse noxisque praestari spondesne?*
17. In allerlei akten komt de **scripsi rogatu / mandatu / delegatu / iussu / rogatus** variant voor, bij voorbeeld **Tab.Cer.Pomp.:**
VII, p.287 pagina quinta: **Nymphius scripsi ex] ma[n]datu [et delegatu] L.Iuni A[quil]ae eum accep[is]s[e] ab L. Caecilio I[u]cundo..; ibidem XVII, p.297 ..[sc]ripsi rogatu [Cei Quartionis]...eum accep[is]s[e] ab L. Caecilio Iucun]do HS MMD[CC]XXCVII..; ibid. XXII, p.304..[sc]ripsi rogatu [Histriae Ichimadis ipsi] persoluta [esse ab L. Caecilio Iuc]undo HS n. sex milia..; ibid. XXIV p. 306 L. Duvio Avito P. Clodio cos. III idus Decembr.(= 10 dec.56 n.Chr.) **M. Helvius Catullus scripsi rogatu Umbriciae Antiochidis eam accepisse ab L.Caecilio Iucundo HS VICCLII nummos...**; ibid. XXIV p.307 L. Duv[io] P. Cl[od]io cos. [IIII i]dus Dece[mbres] **M. Helvius Catullus scripsi rogatu [Umbr]ica eam accepisse...**
TP Sulp.13 (AE,1984, 227) : Q(uintus) Aelius Romanus scripsi rogatu et mandatu M. Barbat(i) Celeris coram ipso, quod is litteras nesciret, eum sua fide iubere eos (denarios) (mille) q(ui) s(upra) s(cripti) sunt Primo P(ubl)ii Atti(i) Severi ser(vo) pro Menelavo Irenaei f(ilio) Ceramietae, ita uti scriptum es[t].
TPSulp. 82 (AE,1973, 162): P. Fabio Firmiano,P. Ampio Flaviano cos. Nonis Augustis L. Patulcius Epaphroditus scripsi rogatu et mandatu Patul(c)iae Erotidis libertae meae coram ipsa accepisse ab C. Sulpicio (C)innamo sestertia ducenta[ta]...]milia et quing[enta].
TPSulp.(triptychon) (AE,1969/1970, 100) : G(aio) Caesare Germanico Augusto, Ti(berio) Claudio Nerone Germanico cos, VI Nonas Iun(ias), Diognetus Cnei Cypaeri ser(vus) scripsi ius(su) Cypaeri domini mei coram me locasse Hisico Ti(berii) Iulii Augusti liber(to) a Eueni ser(vo) horreum horreis in Bassianis publicis Puteolanorum medis, in quo reposuit triticum Alexandrinum quod pignori accepit.
P. Lond.229, ChLA, III,200, CPL,120 Koopakte van een slaaf, Seleukia, Pieria 24 mei 166 n. Chr. **C.Fabullus Macer, optio classis praetor(iae) Misenatium,(triere) Tigride emit puerum...de Q. Iulio Prisco, milite classis eiusdem et triere eadem..(....) (AE, 1895, 21).**
id fide sua et auctoritate esse iussit C. Iulius Antiochus, manipularius (triere) Virtute..
...Q. Iulius Priscus, mil(es) (triere) tigride vendedi C. Fabullio Macro.puerum meum Abbam et recepti pretium denarios ducentos.... C. Iulius..<s> scripsi rogatus pro Gaio Iulio Antioch[us]...qui negavit se literas scire, eum spondere et fide suam et auctoritate esse <iubere>...**

Tab.Cer.Dac. IX p. 948 : **Laelia[no] et [P]astore cos X...k[a]l.Novembr.(=ca. 23 okt.163 n. Chr.) Adiutor Macari scripsi rogatus [co]ram ipso praes[er]nti L. Ulpio Valerio, quia [s]e] litteras scire negavit, it q[uod] dixit se loca[s]se] et locavit Socrati S[oc]c[er]atis [op]eras suas ex [ha]c [d]ie in i[dus] sequentes anno uno x [septu?]aginta... Zelfde formule in de arbeidscontracten X en XI **Tab.Cer.Dac.p.948-949**
(Cautiones de operis locandis opere aurario)**

In Griekse akten: **εγραψα υπερ αυτου γραμματα μη (ε)ιδωτος / υπερ αυτου αγραμου; εγραψα υπερ αυτης γραμματα μη ειδωιας enz.**

18. Enige voorbeelden van **borgen = fideiussoren**, en hun plaats tussen de **ondertekenaars** van een akte:
Tab.Cer.Dac. VII p.941-943 Cautio de puero empto 16 mei 142 n. Chr.:

Bij deze koop staat ene Vibius Longus borg: *Idem fide sua esse iussit Vibius Longus*. Op de lijst van **signatores** verschijnt hij met zegel en naam **M. Vibi Longi fideiussor(is)** na de vijf getuigen van de koop maar vóór de verkoper *Bellici Alex[a]ndri vendit(oris)*.

Tab. Cer. Dac. XXV p.959 Cautio de muliere empta 4 okt. 160 n. Chr. :

Daar staat *Alexander Antipatri* borg en hij tekent eveneens na de getuigen van de koop en vóór de verkoper in het Grieks: ΑΛΕΞΑΔΡΕΙ ΑΝΤΙΠΑΤΡΙ ΣΕΚΟΔΟ ΑΥΚΤΩΡ ΣΕΓΝΑΙ (= **secundus auctor** signavi).
cf. Ulpianus *Dig. 21,2,4* : *...an is qui mancipium vendidit debeat fideiussorem ob evictionem dare, quem vulgo auctorem secundum vocant.*

Voor een borg die voor zich laat tekenen omdat hij niet kan schrijven zie *P.London 229*, noot 17 *supra*.

19. Romeinse legers op doortocht naar Eems/Wezer over Fries grondgebied:

Tac. Ann.I, 60...et ne bellum mole una ingrueret, Caecinam cum quadraginta cohortibus Romanis distrahendo hosti per Bructeros ad flumen Amisiam mittit, equitem Pedo praefectus finibus Frisiorum ducit; ipse inpositas navibus quattuor legiones per lacus vexit: simulque pedes eques classis apud praedictum amnem convenere.....
hij (Germanicus) stuurde Caecina met 40 Romeinse cohorten ... door het gebied van de Bructeri naar de rivier de Eems, de prefect Pedo voerde de ruitery **via het gebied der Friezen** en zelf vervoerde hij vier op schepen geplaatste legioenen **over de meren**: en tegelijk kwamen infanterie, cavalerie en de vloot bij voornoemde rivier samen (15 n. Chr. heenreis en terugtocht).

Tac. Ann.II, 8 Iamque classis advenerat, cum...lacus inde et Oceanum usque ad Amisiam flumen secunda navigatione pervehitur, classis Amisia relicta laevo amne ... En reeds was de vloot aangekomen...of hij voer vandaar **over de meren en de Noordzee** met een gunstige vaart naar de rivier de Eems... (16 n. Chr.)

Ann.II, 23-25 De barre terugtocht... deels over Fries grondgebied...(16 n. Chr.).

Belastinginning door Romeinse soldaten in het land van de Friezen :

Tac. Ann. IV, 72: Eodem anno Frisii, transrhenanus populus, pacem exuere, nostra magis avaritia quam obsequii inpatientes. Tributum iis Drusus iusserat modicum pro augustia rerum, ut in usus militares coria boum penderent, non intenta cuiusquam cura, quae firmitudo, quae mensura, donec Olennius e primipilaribus, regendis Frisiis inpositus terga urorum delegit, quorum ad formam acciperentur. Id aliis quoque nationibus arduum apud Germanos difficilium tolerabantur, quis ingentium beluarum feraces saltus, modica domi armenta sunt. Ac primo boves ipsos, mox agros, postremo corpora coniugum aut liberorum servitio tradebant. Hinc ira et questus, et postquam non subveniebantur, remedium ex bello. Rapti qui tributo aderant milites et patibulo adfixi; Olennius infensos fuga praevenit, receptus castello, cui nomen Flevum; et haud spernenda illic civium sociorumque manus litora Oceani praesidebat. In hetzelfde jaar (28 n. Chr.) verbraken **de Friezen, een volk van over de Rijn**, de vrede, meer ten gevolge van onze hebzucht dan insubordinatie van hun kant. Drusus had rekening houdend met hun schamele middelen van bestaan hen een bescheiden belasting opgelegd en opgedragen om voor militair gebruik koeienhuiden te betalen zonder dat iemand zich ooit om de kwaliteit en de afmeting ervan druk had gemaakt totdat Olennius, een senior hoofdcenturio, die belast was **met het bestuur van de Friezen** oerossen als criterium koos en van dat formaat de koeienhuiden wenste te ontvangen. Aan deze eis die ook andere volken zwaar zou zijn gevallen was nog moeilijker bij de Germanen te voldoen die wel woeste bergwouden kennen vol kolossale wilde dieren maar stalvee hebben van bescheiden omvang. En eerst droegen zij de koeien zelf, spoedig daarna hun land en ten slotte hun vrouwen en kinderen in slavernij over. Woede en klachten kwamen hier uit voort en toen dat niet hielp namen ze hun toevlucht tot oorlog. Soldaten die voor de belastinginning in de buurt waren werden gegrepen en aan een kruisbalk geslagen; Olennius was zijn belagers door de vlucht te nemen te vlug af en werd opgevangen in een fort genaamd Flevum. Een niet onaanzienlijke strijdmacht van Romeinen en bondgenoten was daar namelijk gelegerd ter bescherming van de Noordzeekust. (*De knevelbelastinginning met inzet van het Romeinse leger moet zich een aantal jaren vóór en tot in 28 n. Chr. hebben voorgedaan*).

20. De reguliere diensttijd voor de *auxiliares* bedroeg 25 jaren maar duurde dikwijls langer. Tijdens de grote muiterij van 14 n. Chr. klaagden de veteranen dat zij zich **30 jaar en langer** moesten afbeulen. *Ann.I, 35.*

Hun bevelhebber A. Caecina had er toen al **39 dienstjaren** opzitten en maakte in het jaar daarop zijn **veertigste dienstjaar** vol. *Tac. Ann.I, 31 en I, 64: quadragesimum id stipendium Caecina...habebat...*

Suetonius schrijft over Tiberius dat hij uiterst spaarzaam was met het verlenen van ontslag aan veteranen: *Atque etiam missiones veteranorum rarissimas fecit..* (Suetonius, *Tiberius* 48).

21. Dit magische vierkant heeft meerdere interpretaties: Felix Grosser zag er Christelijke geheimtaal in en interpreteerde het als het **pater noster** in kruisvorm met aan weerskanten de **alpha** en **omega** (=Christus) zodanig dat alle letters van het magisch vierkant, nu anders gerangschikt, een betekenisvolle plaats hebben.

A
P
A
T
E
R
R
A PATERNOSTER O
O
S
T
E
R
O

- Over de betekenis van het voor Keltisch gehouden woord *Arepo* maakt de oplossing overigens niets duidelijk.
22. M.A. Speidel, *Die römischen Schreiftafeln von Vindonissa* p. 156 en 173; *AE, 1996*, 1130a en 1131.
23. Van de jurist Gaius is zelfs niet bekend of het zijn voornaam, familienaam of toenaam is, zo J.E Spruit, *Encheiridium* 1977, nr. 282, p. 163.
24. *Tab.Cer.Dac.V*, de laatste *signator* tekent met *Alexandri Caricci i[p]-suis debitoris[s]*.
25. *Tab.Cer.Dac.VI*, laatste ondertekenaar: *Dasi Verzonis ipsius venditoris* ; *Tab.Cer.Dac. VII, Bellici Alex[andri vendit(or)s*; *ibid.VIII, Veturi valentis venditoris* ; *ibid. XXV, Cl(audi) Phileti venditoris ibsius*.
26. Lijst van consuls gebaseerd op Tacitus, Cassius Dio, Fasti Ostienses, Fasti Antiates Minores, Fasti Arvalium, Fasti Magistrorum Vici, Fasti Lunenses, Fasti Cuprenses, Fasti Feriarum Latinarum, Fasti Praenestini, Fasti Nolani, Fasti Scribarum Quaestorium e.a. (In *Inscriptiones Italiae*, XIII, A. Degrassi, 1947 aangevuld door *L'Année Épigraphique*), *Tab.Cer.Pomp.*, *TPSulp.* (De meeste van deze bronnen zijn zeer fragmentarisch).
- 14 n. Chr. Sex. Pompeius, Sex. Appuleius
géén suffecti vlg. Fasti Ostienses
- 15 n. Chr. Drusus Caesar Ti. f., C. Norbanus Flaccus *Tab.Cer.Pomp. I (CIL IV), TPSulp.53*
k. Iul. Drusus Caesar, M. Iunius Silanus *CIL IV, 5214 (Pomp. graffiti)*
- 16 n. Chr. T. Sisenna Taurus, L. Scribonius Libo
suf. - - C. Vibius Rufinus (+ M. Cocceius Nerva ?)
- C. Pomponius Graecinus
- 17 n. Chr. L. Pomponius Flaccus, C. Caelius Rufus
suf. C. Vibius Marsus, L. Voluseius *AE, 1989, 97 (epitaaf)*
- 18 n. Chr. Ti. Caesar III, Germanicus Caesar II
suf. k. Febr. L. Seius Tubero (halfbroer Seianus)
III k. Mai - Livineius Regulus
k. Aug. C. Rubellius Blandus, M. Vipstanus Gallus
- 19 n. Chr. M. Iunius Silanus, L. Norbanus Balbus *CIL IV, 1556 (Pomp. graffiti)*
suf. k. Iul. P. Petronius (cf. *Lex Iunia Norbana + Lex Iunia Petronia*)
- 20 n. Chr. M. Valerius Messala/ Messalinus, M. Aurelius Cotta *Tabula Siarensis (AE 1996, 885)*
géén suffecti vlg. Fasti Ostienses

Lacune in Fasti Ostienses: Van 21 n. Chr. is alleen op de steen nog Ti. C...zichtbaar. Lacune tot 29 n. Chr...

- 21 n. Chr. Ti. Caesar IV, Drusus Caesar II (Suetonius, *Tib.26 "tribus mensibus"*) Tacitus, *Ann.*III,31;
 --- --- Cassius Dio, LVII, 21)
- 22 n. Chr. D. Haterius Agrippa, C. Sulpicius Galba
 --- ---
- 23 n. Chr. C. Asinius Pollio, C. Antistius Vetus
 suf. C. Stertinius Maximus
- 24 n. Chr. Ser. Cornelius Cethegus, L. Visellius Varro
 suf. C. Calpurnius Aviola, P. Cornelius Scipio
- 25 n. Chr. Cossus Cornelius Lentulus, M. Asinius Agrippa
 suf. C. Petronius
- 26 n. Chr. Cn. Lentulus Gaetulicus, C. Calvisius Sabinus
 suf. L. Iunius Silanus, C. Velleus Tutor *AE, 1990, 221 (Fasti van Allifae)*
- 27 n. Chr. L. Calpurnius Piso, M. Crassus Frugi *Tab.C.Pomp 2 (CIL IV, suppl. p. 282); Ius Hospitii (Bruns)*
 suf. P. Lentulus Scipio, C. Sallustius Passienus Crispus *AE, 1990, 221; P.Vindob.L.135*
- 28 n. Chr. C. Appius Iunius Silanus, P. Silius Nerva
 suf. L. Iunius Blaesus, L. Antistius Vetus *CIL,VI,10293; AE,1987, 163 p.47 (Fasti v.*
 Luni)
- 29 n. Chr. C. Fufius Geminus, L. Rubellius Geminus *CIL, V,5832; VI,2489;10293; XV, 4573.*
 suf. k. Iul. A. Plautius, L. Nonius Asprenas *CIL, IV,1555 (Pomp. Graffito); TPSulp.66*
(AE, 1978, 128; 1984, 219; 2000, 330a-b)

27. Volgens Tacitus, *Ann.*V, 2 had **Gaius Fufius** zijn carrière aan de keizerin-moeder Livia te danken bij wie hij in de smaak viel, hij had trouwens, zegt Tacitus, in het algemeen een grote aantrekkingskracht op vrouwen. Deze C. Fufius nu had een scherpe tong en had sarcastische grappen over Tiberius gemaakt die deze niet vergat en ze hem na het overlijden van zijn beschermvrouwe de Augusta Livia betaald zette. Bij Tacitus is er daarna een hiaat in het handschrift –de jaren 29-30-31 missen daardoor deels of geheel in de Annalen maar via Cassius Dio, LVIII, 4, 5-6-7 weten we dat Gaius Fufius poogde de aanklacht van majesteitsschennis te ontkrachten door zijn testament in de senaat voor te lezen: hij had zijn nalatenschap gelijkmatig over eigen kinderen én de keizer verdeeld. Als men hem dan van lafheid beschuldigt, gaat hij naar huis zonder het vonnis af te wachten en verwondt zichzelf dodelijk. ‘Zo sterft een man’, laat hij de senaat weten. Ook zijn vrouw Mutilia Prisca, een invloedrijke vriendin van Livia (*Ann.*IV,12), en hun beide dochters verliezen na aanklachten het leven: Mutilia Prisca door in het senaatsgebouw zelfmoord te plegen, de beide dochters ongetwijfeld door beulshand. En ten slotte wordt ook Fufius Geminus’ oude moeder Vitia, omdat zij geweend had over de dood van haar zoon, in 32 n. Chr. ter dood gebracht (*Ann.*VI,10). Over C. Fufius Geminus valt verder te melden dat in de jaren vijftig van de vorige eeuw bij opgravingen in het Romeins theater van *Urbs Salvia* (*Urbisaglia, Picenum*) een marmeren plaat te voorschijn gekomen is die in monumentale letters zijn naam draagt : **C. FVFIVS G[EMINVS]** *AE,1958, 44* ; Eerder publiceerde G.E. Bean in *The Journal of Hellenic Studies*,vol.LXXIV,1954 p. 91 o.m. een ere-inscriptie op een basis, te zijner ere neergezet door de burgers van de stad Kaunos in Karië : O ΔΗΜΟΣ Ο ΚΑΥΝΙΩΝ / ΕΠΑΙΝΕΙ ΚΑΙ ΣΤΕΦΑΝΟΙ / ΧΡΥΣΩ ΣΤΕΦΑΝΩ / Τ[ΕΙΜ]Α / ΔΕ ΚΑΙ ΙΚΟΝΙ ΧΑΛΚΗΙ / ΓΑΙΟΝ ΠΟΥΦΙΟΝ ΓΕΜΕΝΟΝ / ΤΟΝ ΕΑΥΤΟΥ ΠΑΤΡΩΝΑ / ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ De Gemeente Kaunos betuigt lof aan en

bekranst met een gouden krans en eert tevens met een bronzen beeld GAIUS FUFIVS GEMINUS, haar eigen patroon en weldoener.

Zijn in de consuldatum genoemde collega **Gn. Minicius** is tot dusverre niet traceerbaar. In de tijd van de Republiek vinden we in de Fasti geregeld de naam *Minucius*. Zo bevindt zich onder de Decemviri Legibus Scribendis van 450 v. Chr. al een L. Minucius en in de tweede eeuw v. Chr. treffen we in de Fasti Consulares Capitolini in 197 Q. Minucius Rufus, in 193 Q. Minucius Thermus en in 110 M. Minucius Rufus aan als consul, van wie de eerste in 197 'in monte Albano' een triomftocht en de laatste in 106 v. Chr. als proconsul een triomftocht mocht houden. De eerstvolgende Minucius die dan weer als consul opduikt, nu gespeld *Minicius*, is onze **Cn. Minicius** die vermoedelijk in de tweede helft van een van de jaren 21, 22, 23 of 25 n. Chr. consul is geweest. Maar enig ander gegeven over hem heb ik niet op het spoor kunnen komen. Na hem is de naam *Minicius* weer veelvuldig in de consullijsten en in de Romeinse geschiedenis aanwezig. Zo komt ene Minicius Iustus als te streng praefectus castrorum van het 7de legioen te midden van de Flavii onder Antonius Primus in 69 n. Chr. in beeld (Tac. *Hist.* III, 7, 1); is er een gezaghebbend jurist die in de Digesten alleen met het *nomen* Minicius voorkomt (*Dig.* 12, 1, 22 en *Dig.* 19, 1, 6, 4); duikt op een inscriptie uit Cyrene een proconsul, mogelijk onder Vespasianus -maar onder Caligula of Claudius is ook niet uitgesloten- met de naam A. MINIKIOY ΡΟΥΦΟΥ (ανθυπατου) op (A = Λ ?) *IGR* 1, 1036. Cf. *AE*, 1994, 140; *AE*, 1999, 140; *AE*, 2007, 370= Tabulae Herculenses 11, waar mogelijk sprake is van een consulduo L. Minicius Severus en L. Plotius Marcellus; is zoals we hebben gezien, in 88 L. Minicius Rufus consul (ordinarius) en verschijnen er twee naamgenoten van onze Cn. Minicius als consul suffectus in 91 resp. 117 n. Chr., van wie de laatste Vollgraff parten heeft gespeeld.

Merk overigens op dat in deze *gens Minicia* de voornamen *Lucius* en *Gnaeus* overheersen.

28. Zie noot 10 *supra*, Tac. *Ann.* I, 31, sqq.

29. Cassius Dio, LVIII, 20, 1-3. Uit diens woorden blijkt een grote willekeur, waarmee Tiberius consuls aanstelde en weer ontsloeg.

30. De opstand van Florus en Sacrovir: Tacitus, *Ann.* III, 40-47. De Triomfboog van Tiberius te Orange uit 26 n. Chr. is een ereteken ter nagedachtenis aan die onderdrukte opstand.

31. In de Pauly-Wissowa, *RE*, 15de band, 1932, schreef Max Fluss bij het lemma 5) *Cn. Minicius* o.m.: *Roos.. will den Suffectconsulat unseres M(inicius) in eines der J. 16, 18, 21, 22 oder 26 setzen, da die Suffectconsulate des September der anderen Jahre des Tiberius bekannt seien, und seine Ansicht hat manches für sich.*

Deze mededeling herhaalt hij in *RE*, Supplementband VI, 1935 onder het lemma *Fuufio*

zij het dat hij zich daar in de voornaam van C. Fufius vergist en hem tot tweemaal toe *L. Fuufius* noemt.

32. **De datering** die het **Fries Museum** van het Schrijfplankje van Tolsum geeft: **0-300 n. Chr.** is echter al te zeer aan de voorzichtige kant en verraadt dat men daar ófwel niet op de hoogte is van de bestaande literatuur ófwel er de consequenties niet uit durft te trekken.

Het meest recente artikel van enige omvang over de koopakte van Tolsum, dat van **E. Slob**, uit 1995 en 1998 legt **de datering** tussen de termini post et ante quem, **ca. 10-70 n. Chr.**, nader ingeperkt tot **ca. 10-28 n. Chr.** indien de akte inderdaad in Fries gebied mocht zijn opgesteld.

Het Fries Museum durft overigens de samen met het schrijfplankje van Tolsum in dezelfde vitrine liggende stilus van Midlum en zegeldoosje van Hatsum beide wel strikt te dateren in de eerste eeuw na Christus. Echter als de criteria (o.a. 'bladmotief') van de archeologen van *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk* p. 131-132 t.a.v. het zegeldoosje worden aangelegd, komt dunkt me een datering daarvan in de tweede eeuw eerder in aanmerking.

Aanvullende Bibliografie:**Over schrijflankje van Tolsum:**

- C. W. Vollgraff, *De koopacte van Tolsum*, De Vrije Fries, 25, 1917 p. 71-101.
- P. C. J. A. Boeles, *Friesland in den romeinschen tijd, De vondsten uit de terp " Groot Tolsum". De invoer van terra sigillata in Friesland*. De Vrije Fries, 25, 1917 p. 102-124.
- Guilielmus Vollgraff, *De tabella emptionis aetatis Traiani nuper in Frisia reperta*, Mnemosyne 45, 1917 p. 340-352.
- A. G. Roos, *Quo tempore exarata sit tabella emptionis in Frisia nuper reperta*, Mnemosyne 46, 1918 p.201-215.
- U. Ph. Boissevain, *La tablette d' achat de Tolsum (Frise)*, Revue des Études Anciennes, XXI, 1919, Bordeaux, p.91-96.
- Édouard Cuq, *Une tablette à la cire du Musée de Leeuwarden*, Comptes rendus des séances de l'année 1919, Académie des Inscriptions & Belles- Lettres, Paris MDCCCCXIX, p. 262-282.
- M. S. E. Visser, *De Fryske boer troch de ieuwen hinne*, 1948 p. 13-16.
- P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de Elfde Eeuw*, s- Gravenhage/ Leeuwarden 1927, spec. P.66-67, Pl. IX
- P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de Elfde Eeuw*, 2de druk, 's- Gravenhage 1951, p. 98, 129-130, 140-142, 145, 483, 487, 492, 530, 545, Pl. XVI en XIXb
- O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, met J.J. Spahr van der Hoek, 1952, deel 1 p. 38-41
- D. A. (Douwe Annes) Tamminga, *Frjemdfolk op Barrahiem, in forhael út de terpetiid*, BV Friese Pers, Ljouwert 1978.
- Evert Kramer, *Het Schrijflankje van Tolsum, de eerste absolute datering*, Fries Museumbulletin, maart 1995, p. 12-15.
- E. Slob, *De koopakte van Tolsum in het Fries Museum, de vrije fries*, vijfenzeventigste deel (1995) p. 7-18.
- Harm Oldenhof, *Bitgum en Tolsum*, Fryslân, kwartaalblad van het Fries Genootschap, september 1996 p.7-8.
- E. Slob, *De koopakte van Tolsum*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, vol. LXVI,1998 p. 25-52.
- H. Halbertsma, *Frieslands oudheid*, bezorgd door E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij, Utrecht 2000 p. 41-42.
- Willem A. van Es in *Professor van Giffen en het mysterie van de wierden*, red. Egge Knol e.a. Veendam/ Groningen 2005 p. 171-172
- M. D. de Weerd in *Westerheem* 55, nr. 1 februari 2006, p. 8

Romeins recht:

- Varro, *Rerum rusticarum Libri III*, boek II, 2-5.
- J. E. Spruit, *Textus Iuris Romani*, Tweede druk, Deventer 1977 nr. 483, p. 206-207.
- Corpus Iuris Civilis, Tekst en Vertaling onder redactie van J.E. Spruit, R. Feenstra, K.E.M. Bongenaar, J. M.J. Chorus, L. de Ligt, J.M. Tevel, F.B.J. Wubbe, Zutphen/ 's- Gravenhage 1993-2007.

Oxford, ien grutte okse, twa lytse oksen, ien lytse ko, njoggen grutte kij en Kofurd

Correspondentie met enige veronderstelde deskundigen

Op dinsdag 29 januari 2008- de tekstlezing van het plankje van Est/ De Steendert had inmiddels duidelijk vorm aangenomen- zocht ik contact met het **Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit** aangezien daar een kleine tien jaar eerder het eerste onderzoek naar het plankje had plaatsgevonden en medewerkers ervan in hun boek *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk* erover iets hadden geschreven.

Ik wendde mij telefonisch tot **dr. T. Derks** die zich afficheerde als specialist op het gebied van de Latijnse epigrafie en mij dus in deze de aangewezen persoon leek. Van een collega hoorde ik dat het die dinsdag Derks' 'onderwijsdag' was, maar dat hij 's avonds tegen zessen meestal nog wel op zijn werkkamer te bereiken was. Ik stuurde hem – het telefoongesprek met die collega vond tegen de middag plaats- daarom eerst een elektronisch bericht van de volgende inhoud:

Subject: het schrijfplankje van Ophemert/ Steendert
From: Fnphûs
Date: Tue, 29 Jan 2008 16:28:04 + 0100
To: amj.derks@let.vu.nl

Geachte heer Derks,

Gisteren maakte H. Laagland, bibliothecaris van de Buma-bibliotheek (Tresoar) te Leeuwarden, mij attent op uw boek (met o.a. N. Roymans) *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk* met daarin een foto van het (halve) schrijftafeltje gevonden in 1998 in een wijnton/waterput te Ophemert/ Steendert. Het boek was net binnengekomen en moest nog worden 'ingevoerd' zodat ik alleen even naar de foto kon kijken, te kort om hem goed op te kunnen nemen maar voldoende om vast te stellen dat hij een heel ander beeld geeft dan de foto's die de Oudheidkamer van Tiel als foto's 18 en 19 op internet heeft staan. Ook las ik uw commentaar op een voorgaande bladzij dat het plankje met zijn krassen weliswaar onleesbaar was/ is, maar dat u aannam dat de tekst in het Latijn gesteld zou zijn (...*dat de Bataven van het Latijn als voertaal gebruik maakten*). De inzage gisteren in uw boek, uw bekendheid met dit wastafeltje naar ik aanneem, en uw specialisme Latijnse epigrafie gaven mij alle reden u vanochtend te bellen.

Vanmiddag nam een collega en/of medewerker van u op die zo vriendelijk en geduldig was om mijn verhaal aan te horen, en die mij vertelde dat dit uw 'onderwijsdag' was, maar dat ik u misschien in de vooravond telefonisch nog zou treffen. In ieder geval zal ik proberen u dezer dagen telefonisch te bereiken.

Iets over mezelf: studie klassieke talen te Groningen en rechten te Utrecht, leraar klassieke talen van 1970-2007 aan het Stedelijk gymnasium (Piter Jelles) te Leeuwarden. In 2006 hield ik op de verbondsdag van het NKV te Leeuwarden een lezing over het schrijftafeltje van Tolsum en de Hludana- wijsteen uit Beetgum, twee 'pronkstukken' van het Fries Museum. In deze tijd speelde al dat het Fries Museum het Tolsumer wastafeltje in Oxford wilde laten onderzoeken, om vast te stellen in welke mate de lezing van prof. Vollgraff, aangevuld door die van prof. Roos uit 1917 resp. 1918 nog 'voldeed' en om mogelijk duidelijkheid omtrent de datering te scheppen; betrokken geleerden : Worp, Bowman en Tomlin. Op 22 november vorig jaar hebben drs. E. Kramer, archeoloog van het Fries Museum, en H. Laagland van Tresoar (Bumabibliotheek) het Tolsumer schrijfplankje op het papyrologisch instituut te Oxford door Crowther, een nazaat van Vollgraff naar hij zelf verklaarde, laten scannen. De foto's laten helaas nog op zich wachten, dus of er nieuw licht doorbreekt blijft voorlopig onzeker. In de maanden voorafgaande aan de tocht van Kramer en Laagland naar Oxford met het plankje heb ik me met de lezing van het plankje beziggehouden. Ik moet nog zeggen dat ik in september 2006 enkele dagen voor ik die lezing ging geven een digitale foto van het plankje onder ogen kreeg op een computer in Tresoar zelf (zelf heb ik geen computer) die me toen al de overtuiging gaf dat de gezaaide twijfel over de juistheid van de lezing van prof. Vollgraff volledig ongegrond was en is. Afgelopen september/ oktober 2007 heb ik aan de hand van de digitale foto, aan de hand van oudere zwart-wit foto's van het Fries Museum en ten slotte met het plankje zelf voor ogen de tekst van het Tolsumer tafeltje nauwgezet gelezen en getranscribeerd:

mijn conclusie was dat Vollgraff en Roos met hun ontcijfering uitstekend werk hebben geleverd maar dat er tal van onduidelijkheden overblijven (waarvan we alleen maar mogen hopen dat die ook na de nieuwe scans opgelost worden).

En nu weer ter zake: twee weken geleden hoorde ik dat de Oudheidkamer van Tiel contact met Tresoar had gezocht over het onderzoek in Oxford. In dat verband kwam ik erachter dat er ook in de Betuwe een schrijftafeltje met tekst gevonden was maar dat zo'n wirwar aan krassen vertoonde dat het onleesbaar was.

66

Een blik op de foto's van het plankje van Ophemert/ Steendert op de computer in Tresoar gaf mij ook die indruk. Vorige week donderdag (24 jan.) keek ik toch iets aandachtiger naar de grijs-gauwe uitdraai. In 'regel' 3 vond ik een eerste aanknopingspunt, in r.1 las ik L. Iunius... (volgt cognomen), ik heb wel getwijfeld of er niet L. Iunio staat en dat aan het slot van r.1 niet COS te lezen valt, maar ik denk dat er NOR..SUS staat en dat hier de Romeinse contractant zich presenteert. Het stuk is een 'soort' van akte (waarin de waar, de prijs, een tijd en een plaats worden genoemd). De 'regelvolgorde' is een bijzonder geval maar ik denk ongeveer vier 'regels' te kunnen lezen. Het eerste deel van r.3 weet ik echter niet te 'ontcijferen' en ook de laatste regel, op het breukvlak van het plankje, geeft zijn geheim niet prijs. Wel heb ik het vermoeden dat hier Romeinse namen in de ablativus staan. Is het slot COS. ?, dan zou hier een datering staan, maar hoewel minder waarschijnlijk kunnen het ook de namen van bijv. getuigen of fideiussoren zijn.

Geachte heer Derks, ik heb hulp nodig. Gisteren vroeg ik de medewerker van Tresoar, Hans Laagland, of hij wilde meelesen (hij heeft ook een zekere kennis van het cursieve Latijnse schrift), maar hij heeft het te druk.

U bent nauw betrokken bij de Romeinen en de Betuwe/ Bataven. En U bent epigraficus, mogelijk minder vertrouwd met het cursieve schrift zoals je dat in de graffiti van Pompeii, in de schrijflankjes van L. Caecilius Iucundus, in de Dacische wastafeltjes en in de Vindolandaplankjes aantreft, maar ik zou het waarderen als u uw licht over mijn bevindingen zoudt willen laten schijnen. Ik laat het hierbij, ik zal proberen u telefonisch te bereiken en wacht uw reactie af.

Met vriendelijke groet,

J. A. D. Zeinstra

Dulfplein 106

8918 ER Leeuwarden

tel. 058- 2663638

Diezelfde avond van 29 januari belde ik iets voor zessen naar Dr. Derks, hij nam op en er volgde een telefoongesprek van meer dan een half uur: *hij had net mijn e-mail gelezen en zat, verbouwereerd, nog bij te komen van verbazing... Een vroegere collega van hem dr. Simon Wynia, had het plankje onderzocht, inmiddels overleden... ja toen hij (Derks) net bij de VU kwam had hij het plankje vijf minuten in zijn handen gehad... Simon Wynia had het heel goed onderzocht, een classicus., ' liet ik me misschien niet onbewust leiden door het Tolsumer plankje met de verkoop van een koe? ' .. ' Maar het zou natuurlijk al geweldig zijn als er een doorbraak kwam ook al was het maar voor een deel. ' ... ' Maar Simon Wynia heeft er zo goed naar gekeken, ik kan het me niet voorstellen dat., maar als er een doorbraak komt is dat van groot belang...*

De volgende dag stuurde ik hem mijn eerste twee transcripties met uitleg toe. Toen ik hem twee dagen later belde, had hij de tekeningen wel ontvangen maar sprak hij zuchtend dat hij er nog geen tijd voor gehad had. Donderdagmorgen 7 februari belde ik hem weer: dit gesprek duurde luttele seconden: *hij had er niet naar gekeken en hij had wel wat anders te doen...*

Exit dr. Derks, maar niet geheel en al want toen ik op zondag 24 februari letters van de consuldatering ontdekte kon ik het niet laten hem de volgende dag van dit heuglijke feit in kennis te stellen:

Subject: Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk c.a.

From: Fnphûs

Date: Mon, 25 Feb 2008 14:18:51 +0100

To: amj.derks@let.vu.nl

Geachte heer Derks,

Op 29 januari sprak u de wens uit dat er t.a.v. het schrijflankje van Ophemert een doorbraak zou komen.

Weliswaar was u de week daarop de interesse ervoor kwijt, niettemin hier de tekst van het wastafeltje, zoals ik die lees:

L. IUNIUS NOR[BAN]US

EMIT HS N(ummis) U XV

IX BOVES

IN diem p(ecuniam) prom(isit)

tr(adi) IN Id(us) L(e)g(ionis) I M(inerviae)

PACTUM

C[OCCE]IO [F]A[BR]ICIO CO[S]

Een juweel van een tekst, vooral gezien de naam van de veehandelaar, de inhoud van de verklaring en de datering die ongeveer samenvalt met Domitianus' eerste Germaanse veldtocht en de oprichting van de Legio Prima Minervia.

67

U kunt voor wetenschappelijke doeleinden vrijelijk over deze gegevens beschikken met bronvermelding.
Met vriendelijke groet,
J. A. D. Zeinstra (enz.)

Diezelfde dag besloot ik ook nog een tweede persoon die eveneens, als kompaan van T. Derks, over het plankje van Est/ De Steendert het een en ander had opgemerkt, te benaderen :

Subject: Een Bataafse gemeenschap en het schrijfplankje van Ophemert/ De Steendert

From: Fnphûs

Date: Mon, 25 Feb 2008 15:31:05 +0100

To: ngam.roymans@let.vu.nl

Geachte **Professor Roymans**,

Met veel interesse heb ik *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk* gelezen, een prachtboek.

Op drie plaatsen spreekt u over het schrijfplankje van Ophemert/ De Steendert, op p. 25, 133, en 135. In het kielzog van de *Vindolanda-tablets* gaat u ervan uit met een brief, nl. correspondentie van Bataafse soldaten met het thuisfront van doen te hebben.

Ik kom echter tot een ander oordeel. Aan de hand van de foto's van de BATO, op de website van de Oudheidkamer Tiel & Omstreken, de nrs 18 en 19, ben ik de tekst gaan lezen.

Het schrift van het plankje heeft overeenkomst met het schrift van de koopakte van Tolsum (door u in uw boek op p.127 afgedrukt, zij het dat in r.4 na RITE de U van *uti* niet is ingetekend) en het cursieve schrift van bijv de Chrauttiusbrief of de brief van Clodius Super (afgedrukt in *Bataafse gemeenschap*.. resp. p.28 en 14). Ben je in staat het schrift van deze Tolsumer koopakte of de Vindolandabrieven te lezen, dan is het lezen van dit schrijftafeltje niet moeilijk meer. De tekst volgens mijn lezing luidt:

L. IUNIUS NOR[BAN]US

EMIT HS N(ummis) U XV

IX BOVES

IN diem p(ecuniam) prom(isit)

tr(adi)

PACTUm

IN Id(us) S(ep)T(embres) L(e)g(ionis) I M(inerviae)

C[OCCE]IO [F]A[BR]ICIO CO[S]

Geen brief, maar een tekst in de contractuele sfeer, zeer passend bij een Bataafse boerengemeenschap en inhoudelijk overeenkomst met het Tolsumer schrijftafeltje vertonend. Een schriftelijke verklaring als deze om dan en dan te betalen, ben ik in de mij bekende tabellae niet eerder tegengekomen.

De naam van de veehandelaar treft mij gezien de *lex Iunia Norbana* (19 n. Chr.). Is deze Lucius een *Iunische Latijn* d.w.z. een vrijgelatene met geringe rechten (commercium..) ?

BOVES staat, van links naar boven lopend, min of meer om de getalsaanduiding IX heen. De S raakt de tweede poot van eMit. Het plankje is zeker meer dan één keer gebruikt want BOVES is (min of meer) tweemaal ingetekend. Met de grote letters IN (diem) begint de schrijver een nieuwe zin (dit vormde voor mij het eerste aanknopingspunt van de tekstlezing, daarna herkende ik de naam L. Iunius). Bijzonder is ook PACTUM, net zoals BOVES dwars door de regels heen geschreven, maar toch zo dat de tekst leesbaar blijft. Opmerkelijk is de slot-m, een kleine letter vlak onder IN, zodanig neergezet dat hij geen zin doorsnijdt. Ik lees PACTUm, niet ACTUM, ook al bijzonder.

Ik houd het op een tekst uit het begin van de regering van Domitianus. De LIM heeft nog niet de eretitels PF die het na de opstand van L. Antonius Saturninus kreeg en de aanvulling in de consulnamen tot FABRICIUS lijkt me waarschijnlijk. Van deze Fabricius Veiento, meermalen mikpunt van Iuvenalis, wordt op grond van Statius' fragment *De Bello Germanico* vermoed dat hij ca. 83 consul (suffectus) is geweest. Van Nerva staat vast dat hij in 71 en 90 consul (ordinarius) is geweest. Het is aannemelijk dat hij, tot de vriendenkring van Domitianus behorend, tussentijds nog wel eens consul suffectus is geweest. Hoewel de sporen op de breuklijn van het plankje uiterst vaag zijn, heb ik zijn naam als de meest aannemelijke durven invullen. Ik houd het erop dat deze tekst uit de beginjaren van de Legio I Minervia dateert, uit de tijd van Domitianus' veldtocht in Germania.

Over deze tekst is nog veel meer te schrijven maar ik laat het wijselijk hierbij.
Ik houd mij aanbevolen voor aanvullingen, correcties, vragen, uitleg enz.
Hoogachtend,
J. A.D. Zeinstra
Dulfplein 106
8918 ER Leeuwarden tel.058-2663638

68

Van prof. Roymans bleef een antwoord uit. Hij zweeg gedurende twee weken in alle talen. Daarop stuurde ik hem weer de volgende brief.

Subject: schrijflankje Ophemert/ De Steendert
From: Fnphûs
Date: Mon, 10 Mar 2008 10:22:10 +0100
To: ngam.roymans@let.vu.nl

Geachte professor Roymans,

Ter aanvulling van wat ik u twee weken geleden schreef:

Op de laatste regel van het plankje vermoed ik i.p.v. het eerder veronderstelde *Cocceio Cocceiano*.

De laatste regel voor de breuklijn zou m.i. dan kunnen luiden:

C[occeian]o [Fabr]icio co[s]

Deze L. Salvius Cocceianus was een neef van Salvius Otho en bij diens laatste veldslag en dood aanwezig (Tac. Hist. II.48,2 / Plut. Otho 16,2 / Suet. Otho, 10 / Suet. Domit. 10). Volgens *PIR* (Prosopographia Imperii Romani) is deze Cocceianus in 82 consul (suff.) geweest: *consul suffectus collegae nomine non servato secundo nundinio a.82*. Zie verder over deze Salvius Cocceianus CIL, VI 2002. Hij werd door Domitianus gedood omdat hij de verjaardag van zijn oom Otho in ere hield. (Suet. Domit.10)

Over Fabricius Veiento: CIL, XIII, 7253 : Tijdens zijn derde consulaat (A. Didius Gallus Fabricius Veiento Cos III, XV.vir enz..) te Mainz (Mogontiacum)...; Bij Juvenalis: Sat.III,185, IV,147, VI, 113 en 261. Plinius Epist. IV,22 en IX,13 en 19-21.

Het schrijflankje valt m.i. te dateren in 82 n. Chr. Het Eerste Legio Minervia, net door Domitianus geformeerd, heeft in Germania Inferior de plaats van XXI Rapax te Bonn overgenomen (en de grensbewaking..). De Legio Rapax wordt ingezet voor Domitianus' veldtocht tegen de Chatti..

Niks dus correspondentie van Bataafse soldaten met het thuisfront..., maar handel met en kennismaking met (Bataafse) omwonenden door de Legio I Minervia (met het 'e-tje'). Herkent U nog steeds niet het prachtige embleem van de LIM op foto 18/19 www.oudheidkamer-tiel.nl/bato/foto_18.jpg
www.oudheidkamer-tiel.nl/bato/foto_19.jpg

Wordt het niet eens tijd de discussie aan te gaan? Is dat niet uw wetenschappelijke plicht? Uw collega dr. T. Derks hoopte op dinsdag 29 januari, in een telefoongesprek van meer dan een half uur, nog op een 'doorbraak', de dag daarna kreeg hij van mij twee transcripties toegezonden, maar toen ik hem op donderdag 7 februari om een reactie vroeg was het "ik heb wel wat anders te doen" en beweerde hij dat hij er zelfs niet naar gekeken had. Voorwaar de juiste wetenschappelijke instelling!

Blijft u nog langer uw kop in het zand steken?

J.A.D. Zeinstra
Dulfplein 106
8918 ER Leeuwarden tel. 058- 2663638

Subject: Re: schrijflankje Ophemert/ De Steendert
From: "N.G.A.M. Roymans" <ngam.roymans@let.vu.nl>
Date: Mon, 10 Mar 2008 16:01:30
To: Fnphus@globalxs.nl

Geachte heer Zeinstra,

Met veel belangstelling heb ik kennis genomen van de resultaten van uw epigrafische exercitie met het schrijflankfragment van nabij Tiel.

De interpretaties zijn natuurlijk zonder meer spectaculair, maar de vraag is hoe zeker uw lezing van de tekst is. Ik moet beginnen om te zeggen dat ik zelf geen specialist ben op dit terrein en dus moet afgaan op wat specialisten erover te zeggen hebben. Vanuit deze achtergrond valt het mij op dat U een vrij onproblematische lezing van de tekst geeft. Dit contrasteert met de mening die wijlen Simon Wynia destijds had over het plankje. Ik heb hem een aantal jaren terug het plankje bezorgd om er naar te kijken. Hij heeft het plankje enige tijd ter studie gehad en met strijklicht in allerlei standen bekeken, maar hij kwam tot de conclusie dat de tekst niet meer te lezen was, mede omdat het plankje een keer herbruikt leek te zijn waardoor er tekstdelen door elkaar lopen.

Aangezien Simon Wynia een internationaal gewaardeerd epigraaf was, ben ik geneigd zijn interpretatie te volgen, temeer omdat hij het plankje echt in handen heeft gehad en zijn best heeft gedaan er iets van te maken. Hopelijk kunt U het mij, tegen deze achtergrond, niet kwalijk nemen dat ik voorlopig grote reserves heb t.a.v. uw lezing van de tekst.
Met vriendelijke groet,
Nico Roymans

69

Subject: Re: schrijfplankje Ophemert/ De Steendert

From: Fnphûs

Date: Tue, 11 Mar 2008 10:02:55 +0100

To: "ngam.roymans@let.vu.nl

Geachte professor Roymans,

Hartelijk dank voor uw reactie. Liever een afwijzend/ skeptische reactie of een antwoord in de geest van 'ik acht me onbevoegd' dan negeren en doodzwijgen in de hoop dat het wel 'overbetert'.

'k Moet het met u eens zijn dat de tekst van het plankje spectaculair is, wat mij betreft is dat niet zozeer de verklaring van L.Iunius dat hij vee gekocht heeft en dat te zijner tijd zal betalen, alswel het sierlijke embleem in feestletters van het Eerste Minervische Legioen (U hoeft geen schriftkenner te zijn om iets van dat insigne te zien, juist een archeoloog met bescheiden scherpe blik moet daar voldoende van herkennen om dat niet louter als een serie chaotische krassen te zien) en mogelijk de consulnamen. Ik heb u geschreven dat ik al turend en niet op enige uitkomst rekenend toch nog iets van ...*icio* dacht/ denk te lezen en dit bracht me niet vanzelf op de mogelijke invulling van *Fabricio*. En van de eerste consulnaam kan op de foto van de vinder dhr. G. Taconis mogelijk de eerste letter gelezen worden: C en als laatste letter dacht ik ..IO te zien. Sinds een paar dagen neig ik ernaar te denken dat deze hellende *I* de rechtse opstaande poot van een *N* is. De lezing blijft onzeker, ongetwijfeld moeten specialisten zich hierover buigen, maar die specialisten heb ik hier in den lande voorlopig nog niet aangetroffen. Vind ik ze niet, dan vind ik ze in Berlijn bij de mensen die bij het CIL en PIR werken. Uw vroegere collega Simon Wynia had gelijk wat betreft het herbruikt zijn van het plankje. De schrijver, ik ga toch maar uit van onze L. Iunius, heeft het plankje zeker twee keer gebruikt, maar niet alle teksten lijken herschreven. De getallen zijn herschreven en ook het woord BOVES en mogelijk ook PACTUM; bij BOVES bijv. kan ik twee e's en twee s'en onderscheiden en de invulling van de koopsom is een 'zooitje' door meerdere invullingen van getallen. Maar u of uw collega Derks moet zelf eens kijken naar die foto's van de BATO. Als u wilt stuur ik u mijn verantwoording met tekeningen op. Weliswaar heb ik die toelichting al weer enige weken geleden geschreven (en ik wist toen nog niets van de onderste regel behalve dat ik in januari daar toch iets van COS had menen te kunnen onderscheiden).

U zult mij geen woord van nadeel t.o.v. uw voormalige collega S. Wynia horen uiten, ik had van uw collega Derks al gehoord dat hij er langdurig naar gekeken had, ik heb op 21 februari ook een tijd naar het plankje zelf gekeken (dhr. Taconis is hier die dag te gast geweest bij Tresoar en het Fries Museum) en herkende de tekst wel maar dat alleen omdat ik eerst die foto 18 (en enigszins foto 19) aandachtig heb kunnen bestuderen. De belichting is daar voortreffelijk, zij het dat de linkerkant nogal wazig is en er op mijn afdruk (van Tresoar) links lijntjes doorheen liepen... Overigens ben ik het met uw kwalificatie "vrij onproblematische lezing" niet eens. Rechtshistorici buigen zich inmiddels over de 'onproblematische' tekst. Ik ben benieuwd naar hun bevindingen. Zij hebben beiden kennis van het Tolsumer wastafeltje).

Ik raad u aan zélf eens naar die foto's te kijken, u zult dan wel niet het *Licht* zien, maar er zal u wel een licht opgaan.

Ik ga nog even door met dit werk, raadpleeg in ieder geval een oudhistoricus die volgende week hier een lezing geeft, speciaal over de consulnamen/ - datering. U hoort nog van mij.

Vriendelijke groet,
Joop Zeinstra (enz.)

Toen ik eind maart 2008 mijn 'voorlopig-definitieve' lezing van de inscriptie toezond aan dr. Manfred Gerhard Schmidt, 'aanspreekpunt' van het Corpus Inscriptionum Latinarum van de Berlin- Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, stuurde ik de heren Derks en Roymans daarvan ook een afschrift met begeleidend schrijven. Zij hebben echter in het geheel niet meer gereageerd.

Correspondentie met prof. dr. K. A. Worp

Subject: schrijfplankje Ophemert/De Steendert

From: FnpHûs

Date: Wed,27 Feb 2008 10:27:52 + 0100

To: kaworp@zonnet.nl

Geachte Professor Worp,

Via de heer Taconis weet ik dat U weer terug bent uit Egypte. Vandaar dat ik nu contact met u zoek. Vorige maand maakte Hans Laagland mij attent op de foto's 18 en 19 van de Oudheidkamer van Tiel en Omstreken. Ik was benieuwd of ik er iets van letters, mogelijk woorden in zou kunnen ontwaren. Dat ging boven verwachting goed.

In vier dagen had ik het best leesbare van de tekst wel 'ontcijferd'. De laatste regel vóór het breukvlak had ik al wel bekeken, maar vanwege de slijtagesporen (het leek wel of er alleen 'ronde' letters in voor kwamen) leek het mij ondoenlijk daar iets in te lezen.

Van de heer Taconis, die hier donderdag i.l. geweest is, had ik een (donkere) foto gekregen en aan de hand daarvan heb ik alles nog eens nagelezen. Zondag las ik op de laatste regel...ICIO . Na een speurtocht in de bestaande literatuur (Cary/Scullard, Iuvenalis, Tacitus' Agricola, Cassius dio e.a.) waag ik het erop ook de laatste regel aan te vullen. Mijn lezing van de tekst van het plankje van Ophemert/De Steendert luidt als volgt:

L. IUNIUS NOR[BAN]JUS
 EMIT HS N(ummis) U XV
 IX
 BOVES
 IN diem p(ecuniam) prom(isit)
 tr(adi) IN Id(us) S(ep)T(embres) L(e)g(io) I M(inervia) (rechts boven de M
 staat een kleine e = F(lavia) (zo CIL XIII ?)
 PACTVm
 C[OCCE]IO [FABR]ICIO CO[S]

1. Mogelijk is ook de lezing NOR[BA]SUS
2. De koopsom is onduidelijk ingevuld (sporen van hergebruik!). Het is zelfs mogelijk de M van *die*. bij de getalsaanduiding te betrekken: M XV, maar dit lijkt me minder waarschijnlijk dan de U (tweemaal zichtbaar) te lezen.
3. Bij BOVES zijn sporen van 'recycling' duidelijk.
4. Misschien moet gelezen worden : promi(sit), doch de schrijver heeft de neiging van de M een vijfpoet te maken, lijkt het.
5. In plaats van de ligatuur ST heb ik eerder gedacht aan een H(ibernis) of zelfs K(anabis), mogelijk is ook een 'haplografie'.
6. De L lees ik als een ligatuur Lg.
7. IM een ligatuur I M
8. In plaats van ACTVm lees ik PACTVm
9. Datering 83 n. Chr., in ieder geval samenhangend met Domitianus' veldtocht in Germanis, de komst van o.a. de Legio I Minervia (Flavia) naar 'onze' streken en de indeling in Germania Inferior/Superior.

Hier laat ik het voorlopig maar bij. Ik ben benieuwd naar uw commentaar. Voor aanvullingen, correcties, vragen e.d. houd ik me aanbevolen.

Met vriendelijke groeten,

J. A. D. Zeinstra

Dulfplein 106

8918 ER Leuwarden tel. 058-2663638

Subject: Re: schrijftafeltje Ophemert/ De Steendert
From: K.A. Worp kaworp@zonnet.nl
Date: 27-2-2008 12:39
To: Fnpfus@globalxs.nl

K.A. Worp wrote:

Geachte Heer Zeinstra,

Vriendelijk dank voor Uw mailtje. Intussen had ik al gehoord van Uw bemoeienissen met het schrijfplankje uit Ophemert/ De Steendert, sterker nog: gisteren bezocht de Hr. Taconis mij, liet me (o.a.) het originele plankje zien en vertelde van zijn bezoek aan Leeuwarden. Ondergenoemde foto's 18 en 19 van de Oudheidkamer had ik al eerder gezien, maar daarop kon ik zelfs absoluut niets lezen dat toetsing door collegae/ deskundigen zou kunnen doorstaan. Het originele plankje leek me gisteren overigens nauwelijks beter leesbaar; e.e.a. maakt in eerste instantie de indruk dat men te maken heeft met de oppervlakte van (b.v.) een snijplankje waarin een mes een aantal kerfsporen van diverse malen snijden (van brood, vlees, etc.) heeft achtergelaten, maar de grote vraag is dan automatisch, welke sporen bij welke snij-actie behoren. Met de handeling van 'schrijven' is het in principe natuurlijk net zo gesteld. Met 'het blote oog' kan ik over de te combineren sporen helemaal niets van zeggen, maar misschien dat bij bestudering van het plankje onder een electronenmicroscop (of evt. een andere vorm van 'high-tec' apparatuur) hierover iets nader op te merken valt?

Onder de gegeven omstandigheden (d.w.z. niet gesteund door behoorlijk fotomateriaal en rechtstreekse toegang tot het origineel onder een microscoop) is het daarom m.i. bijzonder, dat U in korte tijd tot een ontcijferingsresultaat gekomen bent; eveneens valt op dat Uw ontcijferingsresultaat enige overeenkomst vertoont met de inhoud van de tekst uit Tolsum. In hoeverre van (onbewuste) beïnvloeding door die laatste tekst sprake is kan ik natuurlijk niet zeggen, hooguit dat kennelijk de veestapel in dit deel van Europa al heel goed ontwikkeld was, als nu al twéé uit de eerste eeuw na Chr. uit NL bodem bewaarde schrijfplankjes transacties met runderen vertonen.

Bij dit alles kan ik op dit moment hooguit een vraag stellen, en wel waarom U (zie hieronder Uw 9e aantekening) dit plankje uit de Betuwe qua datering aan het jaar 83 n.Chr. denkt te moeten toeschrijven. Volgens mijn informatie (u kunt die terugvinden in M. McCrum & A.G. Woodhead, *Documents of the Principates of the Flavian Period*, Cambridge 1966, p. 8, of op http://www.kmatthewa.org.uk/history/consuls_1_100.html) wordt het consulaat van dat jaar in Rome bekleed door Imp. Domitianus IX & en Q. Petilius Rufus II en er is geen enkele kwestie dat onze bronnen over dat jaar elkaar tegenspreken o.i.d. Enig consulaat van de HH. Cocceius en Fabricius is (mij) niet bekend.

In de hoop U met deze informatie van dienst te zijn geweest en U veel succes toewensend met Uw verdere poging tot ontcijfering van dit naar mijn beste weten hels-lastige (!) plankje, met vriendelijke groet,

K.A. Worp

Subject: Re: schrijfplankje Ophemert/De Steendert
From: Fnpfus
Date: Wed, 27 Feb 2008 17:50:33 +0100
To: "K.A. Worp" <kaworp@zonnet.nl>

Professor Worp,

Hartelijk dank voor Uw reactie. Natuurlijk had ik liever gehad dat u uit de krassen in het plankje enig Latijns schrift had kunnen ontdekken, maar ik denk niet dat onze discussie hiermee beëindigd zal zijn. Bijv. mijn startpunt IN (die..) is heel duidelijk leesbaar. En ook de naam van L. Iunius laat zich wel onderscheiden. De krassen XV (rechts) en IX zijn ook leesbaar (aanknopingspunt voor koopsom en koopwaar). Dat in een boereengebied als dat van de Bataven (en Friezen) koeien het belangrijkste vee zijn (zie hiervoor ook *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk*) hoeft geen ironie te wekken. Het BOVES staat in grote, lompe koeienletters om IX. In regel 2 mag u de grote M van eMit ook niet ontgaan, net zomin als de grote N van N(ummi). Het plankje is zonder 'high-tec' goed te lezen. In het oog springen ook de militaire aanduiding in speciale sierlijke letters L I M Legio I Minervia (met een fraaie ligatuur van M aan I).

Wat betreft uw enige vraag. Natuurlijk bekleedde Domitianus het (reguliere) consulaat, vlg. Cassius Dio deed hij dat tien jaar achter elkaar, maar net als zijn voorgangers liet hij dat werk spoedig over aan vertrouwelingen bijv. A. Didius Gallus Fabricius Veiento, die dit ambt (consul suffectus) meermalen bekleedde o.a. in 80 en wrschl. ook 83 (op te maken uit Statius' fragment De Bello Germanico, zie bijv. hierover Juvenal The satirist, a study by G. Highet, Oxford 1954, p.261. Deze Fabricius Veiento figureert meermalen als mikpunt bij Juvenalis III,185; IV,147, VI, 113,261.

72

Deze Fabricius is waarschijnlijk tijdens de Germaanse veldtocht van Domitianus (83/84) ook in Germanië geweest. Hij heeft namelijk een wijsteen in een heiligdom nabij Mogontiacum nagelaten CIL XIII, 7253, samengevat : A. Didius Gallus Fabricius Veiento COS III... Nemeton. V.S.L.M. (Deze inscriptie ook in ILS 1010). Deze Fabricius komt voor bij Aur. Vict, bij Tac., en bij Plinius Ep. IV,22,4 en IX,13,13 en IX,13,19-20. Daaruit blijkt dat hij Domitianus heeft overleefd en weer opduikt aan de tafel van diens opvolger M. COCCEIUS Nerva. Nerva was tweemaal consul ordinarius, in 71 en 90, maar het lijkt weinig twijfel dat hij in tussentijd nog wel consul suffectus geweest is. Nerva en Veiento hebben het kennelijk goed met elkaar kunnen vinden! De lezing van dit plankje is niet moeilijker dan die van het tafeltje van Tolsum. In het tafeltje van Tolsum worden als consuls C. FU FIO en Cn. Minicio genoemd. Ook hier moet u er rekening mee houden dat dit niet hoeft te slaan op een Consulatus Ordinarius. Cassius Dio merkt over Tiberius op dat hij per jaar meerdere consuls het ambt liet bekleden (nadat hij het zelf een blauwe maandag had gedragen...) U vindt dat ergens aan het slot van zijn verhaal over Tiberius (ergens boeken L...).

Ik persisteer bij mijn lezing als gegeven en hecht ook aan een datering van zeg 82/83/84 samenhangend met Domitianus' grootse veldtocht en de intrede van de LIM.

Met vriendelijke groeten,
J. A. D. Zeinstra

p.s. Op 22 oktober heb ik op een maandagochtend twee uur lang naar het Tolsumer schrijftafeltje gekeken. Het werk van Vollgraff, aangevuld met dat van Roos, is voortreffelijk! Slechts in A r.6 heeft hij zich m.i. vergist; ik lees daar in plaats van MUTO ADMETO: MIUNNIO MUTO.

Ook van de foto's van het Fries Museum is de tekst redelijk leesbaar (die heb ik de eerste weken van oktober bestudeerd).

Subject: Re: schrijflankje Ophemert/ De Steendert

From: "K.A. Worp" kaworp@zonnet.nl

Date: Wed, 27 Feb 2008 21:53:33 +0100

To: Fnpfus@globalxs.nl

Geachte Heer Zeinstra,

Alweer vriendelijk dank voor Uw nieuwe mailtje. Ik moge U verzekeren dat ik met belangstelling kennis genomen heb van uw onderstaande overwegingen en voor alle duidelijkheid voeg ik hieraan graag toe dat ik zonder enig probleem mijnerzijds alle verdere werk op het plankje uit Tiel gaarne aan Uw deskundigheid overlaat.

Wel veroorloof ik me t.a.v. het consulaat van 83 de opmerking dat inderdaad het voorkomen in de 1^e eeuw n. Chr. van Romeinen met de naam Fabricius, resp. de naam Cocceius absoluut vaststaat (zoals een blik in de Prosopographia Imperii Romani [ook via het internet toegankelijk] meteen leert).

Vooralsnog levert U echter helaas geen epigrafische, papyrologische of algemeen-oudhistorische attestatie van het door U veronderstelde consulaat van Cocceius en Fabricius.

En bij verificatie mijnerzijds bleek noch de "Epigraphische Datenbank" van de Heidelberger Akademie van Wetenschappen, noch het zgn. Frankfurter Corpus (beide ook via het internet toegankelijk) een consulaat met de door U opgegeven namen te bevatten.

Het klinkt wellicht onaangenaam hard, maar zonder een door U te leveren bewijsplaats (d.w.z. een documentaire tekst voorkomend in het CIL of waar dan ook) blijft Uw dateringsvoorstel van de tekst uit de Betuwe onder de gegeven omstandigheden niet meer dan een hypothese, hoe aantrekkelijk deze ook moge zijn.

Het is vanzelfsprekend plezierig dat het lezen van het plankje uit Tiel, evenmin als de lectuur van het plankje uit Tolsum voor U geen bijzondere moeilijkheden opleverde. Uw verdere publicaties hierover in de vakpers zullen ongetwijfeld met belangstelling worden bestudeerd.

Intussen moet ik deze correspondentie afsluiten, want ik heb helaas nog meer 'agenda' op mijn lijstje (o.a. drukproeven, een groot Manuscript, bestuurwerk, enz.). Met voor u mijn beste wensen,

chaire kai philoponei,

From: Fnphús
To: K.A. Worp
Sent: Wednesday, February 27, 2008 11:12 PM
Subject: Re: schrijflankje Ophemert/ De Steendert

Geachte Professor Worp,

Ook mijnerzijds dank voor Uw antwoord. Jammer dat U zo snel de handdoek in de ring gooit.

U schermt wel met “Epigraphische Datenbank”, “Frankfurter Corpus” enz. maar op de aangehaalde plaatsen t.a.v. FABRICIUS Veiento bij Plinius, Iuvenalis enz. en ook in het CIL XIII,7253/ Dessau ILS 1010 gaat U wijselijk niet in. Verklaart U mij eens hoe deze Fabricius COS III kon zijn zonder dat U hem in de door U aangehaalde consullijst tegenkomt. Uw opmerking dat mijn datering geen bewijsplaats levert, raakt dan ook kant noch wal (Statius, *De Bello Germanico* + CIL XIII,7253). U hebt gelijk dat de datering een *hypothese* betreft. Ik spreek zelf van een *vermoeden*, maar dan wel gestaafd.

Waar U spreekt van *geen bijzondere moeilijkheden* overdrijft U, het blijft turen...en hopen op een redelijke uitkomst. Maar U bent niet ingegaan op mijn opmerkingen hoe ik de tekst ‘ontcijferd’ (ontcijferen is een te dure term) heb. Aan mensen die totaal geen kennis van Latijn , laat staan van cursief Latijns schrift, hadden, was het **IN** (diem p(ecuniam).. etc. wel duidelijk. Hoe denkt U dat De Petra, Zangemeister e.a. de verkoelde wastafeltjes van L. Caecilius Iucundus zonder “high-tec” hebben kunnen lezen?

Toch wel doordat zij een heldere blik, geduld en verstand aan elkander paarden.

Een laatste vraag: Er bestaat een LEX FUFIA CANINIA (2 v. Chr.). Is dat de FUFIVS van het Tolsumer schrijftafeltje? En hoe kan deze FUFIVS in 2 v. Chr. samen met ene Caninius consul zijn terwijl Uw consullijst IMP. Caesar Augustus enz. aangeeft? Op uw onbekendheid met het voorkomen van onnoemelijk vele Consules Suffecti bent u in het geheel niet ingegaan.

Uw verwachting het schrijftafeltje van Tolsum precies te kunnen dateren, zal stranden zolang U niet weet wie onder Tiberius in bijv. 16 n. Chr. de plaatsvervangers-consuls waren. Graag had ik met U nog van gedachte gewisseld over de lettervormen in het plankje van Ophemert/ de Steendert, de overeenkomsten (bijv. de **d** en de **I** met bijv. de Chrauttiusbrief) maar ook de verschillen (de **p** en de **r**). U haakt echter naar het schijnt iets te snel af. Keer op Uw schreden terug en blijf door discussiëren.

Wronthi to toxon mou/ “erroso”,

J.A.D. Zeinstra

Subject: Re: schrijflankje Ophemert/ de Steendert

From: “K.A. Worp”<kaworp@zonnet.nl>

Date: Thu, 28 Feb 2008 22:09:50 +0100

To: Fnphus@globalxs.nl

Geachte Heer Zeinstra,

Helaas is het me niet gegeven, U meer service te verlenen dan U m.b.t. de persoon van (A.Didius Gallus) Fabricius Veiento te verwijzen naar Prosopographia Imperii Romani, 2. Auflage F 0091., resp. (met betrekking tot dateringen van acten met behulp van consules ordinarii) naar E. Stein, Römischer Staat und Staatsgedanke, 2^e dr.1961, p. 387.

Al eerder schreef ik dat mijn normale agenda me niet toelaat om onze correspondentie, hoe informatief ook, voort te zetten; ‘de boog kan niet altijd gespannen blijven’, en waar niet is, verliest de keizer zijn recht...

Met vriendelijke groet,

K.A. Worp

Eind maart zond ik mijn lezing van de tekst van het plankje van Est/ De Steendert naar het *CIL* in Berlijn. Ik deed daarvan ook K.A. Worp bericht:

Subject: Schrijfplankje Ophemert/ De Steendert + Brief aan redactie CIL en PIR

From: Fnphûs< Fnphus@globalxs.nl>

Date: Tue, 01 Apr 2008 14:52:10 +200

To: kaworp@zonnet.nl

Geachte professor Worp,

Omdat U mij forse oppositie geboden hebt en goede raad en omdat ik u in mijn begeleidingsbrief aan de Redactie van het Corpus Inscriptionum Latinarum en Prosopographia Imperii Romani noem, stuur ik u die betreffende brief én mijn (laatste) lezing van de tekst van het schrijftafeltje van Ophemert/ De Steendert toe. U zult zien dat ik van mijn vermoeden van eerste consulnaam COCCEIO opgeschoven ben naar COCCEIANO (zijn tragische neefje L. Salvius Otho Cocceianus, tragischer omdat hij ook de neef was van M. Salvius Otho, de kortstondige keizer, iets wat hem tenslotte het leven kostte), om uiteindelijk te vermoeden dat onder de eerste consulnaam de naam van de keizer zelf schuil gaat.

Bijzonder spannend was het lezen van de inscripties in L' Année Épigraphique 1949, nr.23 en *AE, 1998*, 419 omdat die uitvoerige consullijsten (Fasti) bevatten van de jaren 78-82 (met L. Salvius Otho Cocceianus als consul suffectus 'secundo nundinio' in 82 n. Chr.) en de jaren 86-93.

Mogelijk zijn er nog lijsten van de tussenliggende jaren bekend, met de mogelijke lacunes, maar die heb ik dan niet/ nog niet kunnen vinden.

Met vriendelijke groeten,

J.A.D. Zeinstra

Subject: Re: enz.

From: "K.A. Worp" enz.

Date: Tue, 1 Apr 2008 21:41:21 +0200

To: Fnphus enz.

Geachte Heer Zeinstra,

Veel dank voor Uw bericht. Al eerder berichtte ik U dat er verschillende problemen zijn met de door U voorgestelde lezing van het plankje uit de Betuwe en intussen heb ik me ervan overtuigd dat mijn collegae in Oxford (waaronder Prof. A. K. Bowman, bekend van de Vindolanda- tabletten) mijn algemene mening delen dat de foto's van de website van de Oudheidkamer te Tiel beslist ontoereikend zijn om tot een betrouwbare lezing van enigerlei ooit op het plankje geschreven tekst te kunnen geraken (we hebben het dan nog niet over de vraag, of er wellicht verschillende teksten successievelijk over elkaar op het wasplankje zijn geschreven: dat lijkt mijn correspondenten nl. [evenals mijzelf] zeer wel mogelijk).

Het is spijtig dat u inmiddels tot de overtuiging bent geraakt dat in Nederland nauwelijks (en dus per definitie onvoldoende) kennis van het cursieve Latijnse schrift aanwezig is. Uit Uw brief meegestuurde blijkt intussen dat nogal wat Nederlandse wetenschappers mijn skepsis delen t.a.v. de leesbaarheid van het plankje op basis van de beschikbare fotos; zulke skepsis is uiteraard iets heel anders dan de eventuele afwezigheid van benodigde palaeografische expertise.

Welke ook de merites van Uw transcriptie mogen zijn , i.h.a. is het weinig minder dan een 'oudhistorische doodzonde' om voor de datering van een Latijnse tekst een Romeins consulaat 'uit te vinden'. In alle normaal beschikbare handboeken immers (en eveneens ook op diverse internet-sites) worden voor het jaar 83 n. Chr. als eponyme consuls Domitianus Imp.IX en Q. Petilius Rufus II genoemd. Onder die omstandigheden boezemt een alternatieve dateringsformule die is gebaseerd op grotendeels aangevulde namen dan ook weinig vertrouwen in. In de hoop dat U me mijn skepsis ten goede wilt houden,

Met vriendelijke groet,

K.A. Worp

Commentaar op ‘ Friese koe’ ‘ Papyroloog onderzoekt antieke koehandel ’ (Mare 12, 29 november 2007)

Hierna (p.76) staat een tekst omtrent het **plankje van Tolsum** die al sinds eind november 2007 op de website van het **Papyrologisch Instituut te Leiden** prijkt. Ik ben zo vrij die tekst – want opvattingen over de tabella van Tolsum interesseren mij - aan een onderzoekje te onderwerpen en van enig commentaar te voorzien.

De Leidse papyroloog Klaas Worp hoopt dat een high-tech foto van een ongeveer tweeduizend jaar oud Fries schrijfplankje eindelijk duidelijk maakt hoe oud het nu precies is.

Muggenzifterij natuurlijk, maar een high-tech foto op zichzelf kan vanzelfsprekend nooit een precieze datering opleveren. Alleen een high-tech c.q. ‘ high-tec ’ addict kan dat geloven.

Het houten schrijfplankje, waar ooit een laagje was op had gezeten, werd in 1917 gevonden tijdens het afgraven van een terp ten zuiden van het Friese Franeker.

Het afgraven van de terp was al in 1910 begonnen en juist in de laatste, dus onderste, laag terpaarde die werd afgegraven, het was toen **najaar 1914**, werd het schrijfplankje gevonden. Volgens mr. P. Boeles, in de Vrije Fries nr.25 van 1917, heeft Prof. C. W. Vollgraff het plankje nog van kleiresten ontdaan. En hij heeft enige jaren de tijd genomen vooraleer hij in **1917** zijn tekstlezing in diezelfde Vrije Fries publiceerde.

‘De Groningse hoogleraar Vollgraff deed een heroïsche poging er wat van te maken, vertelt Worp. ‘En verdomd, dat deed hij helemaal niet slecht. Hij heeft er een koopacte in ontdekt met betrekking tot een Friese koe.’

Voor iemand die weet heeft van de prestatie van Vollgraff t.a.v. de ontcijfering en in het algemeen zijn wetenschappelijke werk kent, klinkt dit ‘heroïsche poging er wat van te maken’ tamelijk neerbuigend.

Dat de Romeinen soms in Friesland kwamen, is voorstelbaar, zegt Worp. De geschiedschrijver Tacitus vertelt bijvoorbeeld over een relletje rond de handel in koeieuhuiden in Friesland waar Romeinen bij waren betrokken.

Relletje rond de handel in koeieuhuiden...?? Het ging om **belastingheffing** waarbij de Frisii (niet alleen in Friesland..) **koeieuhuiden van oerosformaat** moesten leveren, hun werd het vel over de oren gehaald, niks geen ‘koeiehandel’, **knevelwetgeving** was het. Relletje? Lees Tacitus dan maar eens beter: Opstand en een **bloedige oorlog** die pas na **zware verliezen** voor de Romeinen (veel tribunen, prefecten , centurio’s en soldaten van de hulptroepen sneuvelde; 900 Romeinen werden nabij het Baduhenna-woud afgeslacht en nog eens 400 doodden elkaar in de villa van Cruptorix) door de inzet van het – ook tweemaal in het Tolsumer plankje voorkomende- 5de legioen werd beëindigd (Tacitus, *Annalen* IV, 72-73-74).

Wat Worp al jaren frustreerde was dat de datering van die transactie niet duidelijk was.

Als de man eens gelezen had wat **prof. A. G. Roos in 1918 al over de datering** geschreven had, dan was deze ‘**jarenlange frustratie**’ hem bespaard gebleven. Maar Roos kon ten minste cursief Latijn lezen en had weet van het bestaan van consules suffecti, iets waarvan Worp geen kaas gegeten heeft (zie brieven hierboven). Roos heeft het plankje op **rond 20 n. Chr.** gedateerd en daarin zal niemand hem meer kunnen verbeteren.

Romeinen dateerden documenten door te verwijzen naar het consul-duo dat op dat moment in functie was. De lijsten met consuls zijn bewaard gebleven. Ook op dit plankje wordt verwezen naar consuls. Maar welke precies, was tot nog toe onduidelijk. Wat Vollgraffer van maakte klopt in ieder geval niet: hij noemt twee consuls waarvan de één in 29 en de ander in 116 n. Chr. in functie waren.

‘ De lijsten met consuls zijn bewaard gebleven’ is als zodanig onjuist. Via geschiedschrijvers, grafinscripties, papyri, wastafeltjes en zeer veel (fragmentarische) **fasti** wordt de legpuzzel van de consulaire datering langzaam volledig (maar er zijn nog zeer veel gaten: het in het plankje van Tolsum genoemde consulpaar C. Fufius en Gn. Minicius is nog in geen andere inscriptie of tekst boven water gekomen (maar Roos wist al dat hij het rond 20 n. Chr. moest zoeken en Cuq dacht aan de jaren 47, 48, 49...).

Wat Vollgraff ervan maakte klopt wel. Alleen zijn poging tot datering (116 n. Chr. vanwege het voorkomen van ene Cn. Minicius in een militair diploma uit, dacht men toen, 116 n. Chr. zette hem op het verkeerde been) klopt niet, maar dat was in 1918 al bekend...

Worp ‘Ik houd van wetenschappelijke orde en netheid. Voor de datering was een goede foto de enige redding.’

Hulde voor wat betreft die wetenschappelijke orde en netheid. Sneu alleen dat die goede foto al in het Fries Museum aanwezig was. Maar hij die niet goed kan lezen beseft dat niet en vraagt om ‘high-tec’.

...omdat dat mooi aansluit op de koeieuhuidenrel die Tacitus beschrijft (Annalen, IV 72).

Tacitus heeft het niet over een ‘koeieuhuidenrel’ (als we tenminste ter wille van de *wetenschappelijke orde en netheid* om de feiten geven). Goed lezen blijft een kunst.

- Home
- Griekse Papyrologie
- Het Papyrologisch Instituut
- Papyruscollectie
- Medewerkers
- Onderwijs
- Onderzoek
- Publicaties
- Onomasticon Oasiticum
- Links
- **Papyrologie in het nieuws**
- English summary

Papyrologie in het nieuws

* november 2007:

Friese koe

Het in Tolsum, Friesland gevonden wastablet met een Latijns verkoopcontract van een koe wordt in Oxford met moderne technieken onderzocht.

[Link](#) naar de website van het Fries Museum.

[NIEUWS - Mare 12, 29 november 2007:](#)

Papyroloog onderzoekt antieke koehandel

"De Leidse papyroloog Klaas Worp hoopt dat een high-tech foto van een ongeveer tweeduizend jaar oud Fries schrijfplankje eindelijk duidelijk maakt hoe oud het nu precies is.

Het oudste stukje tekst dat in Nederland gevonden beschrijft de transactie van een koe. Het plankje is nu voor een high-tech foto naar Oxford gestuurd. De foto moet de tekst beter leesbaar maken en zo een 'oud Fries mysterie' oplossen.

Het houten schrijfplankje, waar ooit een laagje was op had gezeten, werd in 1917 gevonden tijdens het afgraven van een terp ten zuiden van het Friese Franeker. De Latijnse tekst die met een griffel of spijker in de was werd geschreven, is nog leesbaar dankzij de doordrukkrassen in het hout. 'De Groningse hoogleraar Vollgraff deed een heroïsche poging er wat van te maken', vertelt Worp. 'En verdomd, dat deed hij helemaal niet slecht. Hij heeft er een koopacte in ontdekt met betrekking tot een Friese koe.'

Dat de Romeinen soms in Friesland kwamen, is voorstelbaar, zegt Worp. De geschiedschrijver Tacitus vertelt bijvoorbeeld over een relletje rond de handel in koeihuiden in Friesland waar Romeinen bij waren betrokken.

Wat Worp al jaren frustreerde was dat de datering van die transactie niet duidelijk was. Hij houdt zich normaliter bezig met het bestuderen van Egyptische papyri. Toen hij tijdens dat werk een document tegenkwam over de verkoop van een koe, herinnerde hij zich dat er ook zo'n document bestond uit Nederland. 'Dit ding heeft mij altijd gefraspeerd. Met die tekst is iets vreemds.'

Romeinen dateerden documenten door te verwijzen naar het consul-duo dat op dat moment in functie was. De lijsten met consuls zijn bewaard gebleven. Ook op dit plankje wordt verwezen naar consuls. Maar welke precies, was tot nog toe onduidelijk. Wat Vollgraff er van maakte klopt in ieder geval niet: hij noemt twee consuls waarvan de één in 29 en de ander in 116 n. Chr. in functie waren. Omdat dateringsmethoden als C-14 en dendrologie voor dit plankje niet werken, is beter lezen de enige manier om de ouderdom te bepalen. Worp: 'Ik houd van wetenschappelijke orde en netheid. Voor de datering was een goede foto de enige redding.' Als blijkt

dat het plankje uit '29 stamt, is dat des te aardiger, vindt Worp, omdat dat mooi aansluit op de koeihuidenrel die Tacitus beschrijft (Annalen, IV 72).
AVV"

